

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NOV./DEC. 1980 NUMMER 11/12

SUBSKRIPTIONSTILBUD

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig tilbyder

1. **Egernførde bys historie**, under redaktion af tidl. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, højesteretsdommer Frants Thygesen og kontorchef, cand. jur. O. M. Olesen.

Indhold. Ole Harck: Egernførdes oprindelse. Kristian Hald: Stednavne i Egernførde. Anne J. Christiansen: Kirkebygningerne i Egernførde og Borby. Egernførdes billedskærere. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: »Goschhof« eller Godske Ahlefeldts stiftelse – Fajanceproduktionen på godset Kriseby og i Egernførde by. Frants Thygesen: Træk af Egernførdes retshistorie. Harald Jørgensen: Egernførde købstads historie 1241–1914. Peter Petersen, Frants Thygesen og Richard Vosgerau: Træk af Egernførdes udvikling siden 1914. Redaktionen: Borgmestre i Egernførde.

Litteraturliste. Personregister.

296 sider med ca. 90 illustrationer.

Favørpris til 15. januar 1981 90.00 kr. Derefter 130.00 kr.

Den lave pris er muliggjort af tilskud fra bl.a. Kong Frederik og dronning Ingrid's fond. Bogen er tilegnet mindet om Poul Kürstein, der skitserede dens første disposition.

Udgivelsesdag: **6. november 1980.**

2. **Granit i Angel**, tekst af Jane Bossen, fotografier af og lay-out ved Helge Krempin. Forord af provst C. B. Karstoft, Flensborg. Resumé på tysk ved Hans-Joachim Mees. 96 sider med mange illustrationer.

Favørpris til 15. januar 1981 120.00 kr. Derefter 150.00 kr.

Prisen er beregnet så lavt som muligt.

Udgivelsesdag: **12. december 1980.**

Bøgerne er i kommission hos: Padborg Boghandel, Nørregade 16, 6330 Padborg. Tlf. (04) 67 31 08, men forøvrigt kan bøgerne bestilles hos enhver boghandler nord og syd for grænsen. Ved forsendelse opkræves porto.

Studieafdelingen er behjælpelig med at videregive bestilling på bøgerne. (Tlf. 0461-17953).

Med venlig hilsen
Studieafdelingen
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Den unge Laurids Skau om sønderjysk landbrug

AF CLAUD BJØRN

Universitetslektor, mag. art. Claus Bjørn, Glostrup, supplerer det billede af Laurids Skau, som studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen har tegnet gennem udgivelsen af Laurids Skaus breve, idet han gengiver »nogle ytringer« fra et hidtil ukendt brev, skrevet på opfordring til lektor, senere geheimeråd C. F. Wegener, Sorø, om blandt andet konsekvenserne af landboreformerne.

Kort efter Frederik VI's død i december 1839 besluttede Det kgl. danske Landhusholdningsselskab at udsætte en præmie på 300 rdl. for en populært affattet skildring af den afdøde monarks indsats for bondestanden. Den fremstilling, man fandt præmieværdig, ville selskabet lade trykke og uddele blandt bondebefolkningen, hvor den skulle bidrage til at befæste og vedligeholde den loyalitet

og hengivenhed, som siden reformerne i 1780'erne havde præget bøndernes holdning til kronprins, senere kong Frederik.

Der indkom nogle besvarelser, som selskabet imidlertid ikke fandt tilfredsstillende, men derved blev det ikke.

I 1841 rettede Landhusholdningsselskabet en henvendelse til historikeren C. F. Wegener, der da var lektor ved Sorø akademi, om at påtage sig opgaven.

Landhusholdningsselskabets og især de ledende præsidenter Jonas Collins og A. S. Ørsteds bestræbelser med at få en bog frem var næppe uden sammenhæng med den stigende opposition mod det enevældige styre. I 1840 havde den unge historiker C. F. Allen udsendt sin »Haandbog i Fædrelandets Historie«, hvor han fældede en hård dom over særlig de første enevældige konger og deres

holdning overfor bønderne, og i 1841 havde Orla Lehmann appelleret til de falsterske bønder om at søge en tilnærmelse til den liberale bevægelse, og i sin tale til bønderne havde han netop hentet eksempler fra Allens værk, der skulle vise, at bondestanden ikke havde grund til sin troskab mod enevælden som styreform.¹

Wegener akcepterede og gik i gang med opgaven. Han, der på sine gamle dage blev et eksempel på pedanteri og upraktiskhed, gik her praktisk og konkret til værks. Han skrev til venner og bekendte og bad dem skaffe ham oplysninger om landboreformernes forløb og konsekvenser på de enkelte egne. Herved fik han et udmærket baggrundsstof for sin fremstilling og den færdige bog oplives da også af adskillige lokale eksempler.²

Det var ikke blot kongens indsat for den danske bondestand, Wegener ville skildre, men også ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten. Han havde derfor brug for oplysninger om forholdene her og bad Chr. Flor i Kiel om at være sig behjælpelig. Flor videresendte 2. februar 1842 Wegeners forespørgsel, der især drejede sig om markfællesskabets ophævelse og overgangen til selveje, til den unge Laurids Skau i Sommersted og bad ham skaffe oplysningerne om forholdene i den østlige del af hertugdømmet. Flor tilføjede, at »W. er en forstandig Mand, en ædel Patriot og en af Sønderjydernes varmeste Venner«.³

1 C. F. Wegeners privatarkiv, Rigsarkivet, pk. Manuskripter til værker udkommet 1843. Heri omfattende brevveksling mellem Landhusholdningsselskabets ledelse og Wegener og flere breve fra A. S. Ørsted, i hvilke denne fremsætter sin kritik af W.'s arbejde. Wegener har selv beskrevet bogens tilblivelse i et lille hæfte »Om Kong Frederiks Bondekrønike at skrive«, der ligger i samme pakke.

2 Indberetningerne i samme pakke, dog synes nogle af de beretninger, W. omtaler i sin ovennævnte redegørelse, ikke at være bevaret.

Laurids Skau tog med vanlig energi fat på opgaven. Få dage efter skrev han tilbage til Flor, at han havde sat venner og bekendte – deriblandt Peter Hiort Lorenzen – i arbejde. Et par måneder senere berettede han til Flor, at han ikke havde fået svar på Wegeners spørgsmål, men at han selv ville forsøge at skrive til Wegener, at Peter Hiort Lorenzen havde lovet ham at svare, og at lærer Kloster i Sommersted ville sende en fremstilling af skolevæsenet på egnen.⁴

Laurids Skaus »yttringer«, der er gengivet i det følgende, bærer præg af hans personlighed. Vel bringer de ikke noget nyt om den unge Skaus politiske eller samfundsmæssige synspunkter, men de supplerer det billede, der kan tegnes af ham gennem den udgivne brevveksling. Det var naturligvis for Laurids Skau en mindre opgave at besvare Wegeners forespørgsel, men ikke desto mindre kommer Skaus karakteristiske evner og karaktertræk til udtryk også i denne redegørelse.

Skau koketterer med sine manglende forudsætninger – hvorefter han myndigt og selvbevidst fremsætter påstande og fælder domme. I skildringen af de foregående årtiers forhold fornemmer man Skaus irritation over stagnation og manglende aktivitet og hans stræben efter udvikling, bevægelse og fremgang – også på det økonomiske område. Han slår ned på centrale problemer, og der er megen sund sans i hans betragtninger over tingenes tilstand.

Men Skau ville ikke være den, han var,

3 H. V. Gregersen (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, 1. halvbind, (1970) s. 35. Wegener nævner, at han også fik beretninger fra pastor Jensen, Bov, og prof. Chr. Paulsen, Kiel. Ingen af disse beretninger er bevaret.

4 H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling s. 36, 39. Derimod ligger der i den nævnte pakke i Wegeners privatarkiv en ret kortfattet beretning fra gårdejer Wühm, Sommersted, dateret 16. marts 1842.

Historikeren geheimeråd C. F. Wegener
(1802–1893).

hvis han havde holdt sig til en historisk fremstilling.

Snart kommer han ind på bøndernes aktuelle krav og ønsker, og heriblandt hans egen udgave af skandinavismen – der formentlig næppe var alment tankegods hos egnens bondestand. Laurids Skaus frejdige ønske om en demokratisk forfatning har næppe fundet megen genklang hos modtaren, hvis egen politiske holdning var i god overensstemmelse med den opgave, han hav-

de påtaget sig. Og der findes ikke meget, om overhovedet noget, spor af Skaus betænkning i Wegeners »Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde«. ⁵

Skau viser sig også i denne fremstilling som en betydelig stilist. De enkelte slip undervejs kan skyldes broderens renskrift af Skaus forlæg, men gennemgående er fremstillingen præcis og velformet omend en smule mere bundet og ufri end han viser sig i de tidlige breve til Chr. Flor.

Yttringer i anledning af professor Wegeners opfordring

Endskiønt de fleste af de fremhævede Spørgsmaal fordre juridiske Kundskaber og en udbredt Erfaring, saa kan jeg dog ikke undlade at yttre mig over enkelte Gjenstande, saavidt som den smule Erfaring og Kundskab, jeg har, leder mig paa Veie dertil; og det i det Haab, at Hr. Professoren ikke har stillet sine Fordringer alt for høi til den simple Bondes Talenter, vil jeg da begynde med No. 9 der lyder saaledes: »Hvorvidt traf de for Landmanden ulykkelige Aar 1818–

25 (egentl. 26) alle Bønder?« Ved at overveie dette Spørgsmaal er jeg kommet til det Resultat: at Ulykkesaarene traf haardere de slesvigske Bønder end dem i det egentlige Danmark af den simple Grund, at disse kunde betale deres Afgifter i *Naturalier*, heer derimod altid kuns i *rede Penge*; dette var en

5 Wegener behandler faktisk udelukkende slesvigske forhold i sin skildring af ophævelsen af livegenskabet, anf. arb. s. 108–121.

uberegnelig Lettelse for Danmarks Bønder, thi ikke Mangel paa Produkter, men Afsætningen af disse var det, der manglede, og de faa, vi kunde sælge, bieve solgte til Spotpris, saa at det næsten var umueligt at tilveiebringe de store Summer der fordredes i Afgivter. – Man tænke sig at en Daglønner ikke engang vilde nøies med en Skp. Rug til Dagløn, tilligemed Kost – ogsaa denne fordrede Penge, og saaledes nedsank Agerdyrkingen til en frygtelig Dybde, ofte af den Grund, at man fattedes Penge til at betale Arbejderne med. – De utallige Bankerotter blev da nu en nødvendig Følge, hvorimod man i Danmark kunde betale Afgivterne til dels med Korn, og anvende de Penge, som Produkterne forøvrigt kunde indbringe, til Driftskapital og dermed undgaa at nedsynke i en saa beklagelsesværdig Tilstand, som man her var udsat for. – Men ved at betragte Bønderne i det slesvigske for sig selv, findes atter en stor Forskjel, og jeg vil forsøge at kaste et Blik paa Haderslev Amt, at fremstille dette lidt tydeligere. Den mindste Erfaring stadfæster, at de fleste Bankerotter indtraf i de bedre Egne paa Østkanten af Amtet, hvorimod de var høist sjeldne i de ringere Egne, og Spørgsmaalet er altsaa hvorfra dette kunde hidrøre? –

Her er man altid beredt til at give den ulige Landmatrikulering Skylden; men dette har, efter min Mening i *almindelighed ikke* – Vel ere de bedre Jorde betyngede med store Afgivter, og det var vistnok haardt at tilveiebringe de store Pengesummer der opkrævedes; men det vilde vistnok have været ligesaa trykkende i de magre Egne at tilveiebringe de mindre Afgivter, naar der ikke vare andre, af de fleste upaaagtede, Aarsager – til disse henregner jeg, at man paa Østkanten allerede havde bragt Agerbruget til et temmeligt høit Kulturtrin, og havde til dels de bedste Jorde bemergede; saa at det ikke var muligt at tilveiebringe en saa uforholdsmæssig Mængde af Produkter, som der behøvedes, for at tilveiebringe en ligesaa stor

Sum, som man i fordums Tid behøvede, da Produkterne vare i bedre Priis. Derimod var Mergelen ikke brugt synderligt i Vestereggen, store Heder laa ubrugte, og ikke engang Agerjordene tæt ved deres Gaarde vare mergede, og her vare altsaa Udveie nok. – Nøden blev nu en herlig Drivfjeder, og ved *Mergelens Anvendelse* var man i stand til at tilveiebringe en saadan Mængde af Produkter, at man trods den lave Priis kunde bringe de fornødne Penge tilveie. – Vel bleve mange Jorder derved udmagrede, hvorfor Efterkommerne nu maa lide, men de bedre Konjunkturer erstatte Skaden, og saaledes kan man endnu i den daarlige Egn leve et sorgfrit Liv, skjønt ikke i den Overflod som i de bedre Egne.

Fremdeles mener jeg, at den overhaandtagende Luxus bidrog en god deel til Bankerotterne paa Østkanten; thi da Ulykkesaarene indtraf, og med disse Mangel på Penge, ansaa de stolte Bønder det for under deres Værdighed at spare og saaledes sank de dybere og dybere, indtil Sparsomhed allerede var for sildig.

– Det modsatte var Tilfældet paa Vestkanten, eller i de magrere Egne; thi der kjendte man ikke til anden Luxus, end hvad der af Overflod kunde tilveiebringes, og den Rige maatte endda være høist forsigtig i denne Henseende, naar han ikke vilde ud sætte sig for ilde Omtale, ja, endog foragt. Hjemmets Fabrikata var dem nok, og sjelden eller aldrig laante man Penge til Luxusgjenstande, hvilket derimod ofte var Tilfældet paa Østkanten, og saaledes blev det lettere for den magre Egns Beboere at holde sig opret i den trykkende Tid, da deres fornødenheder kuns vare faa, og bestandig spurgte Pungen tilraads.

Endelig har den af Stolthed dikterede Skik, at Forældre vilde give deres Børn større Medgift end Formuen kunde taale, bragt mangen Familie til Bettelstaven; thi for at Børnene kunde komme ind i store Gaarde, blev store Summer udlovede, og Følgen blev, at

den Søn eller Datter, der skulde have Gaarden hjemme, ikke kunde præstere, men maatte erklæres Konkurs i en Tid, da Eiendommen ikke kostede noget, og de Søskende der vare lovede mange Penge i Medgift, fik som oftest Intet, saaat disse endog, ved at blive bedragne i deres Forventning, tidt gik den samme Vei. Den største Skade, som Østkanten har lidt og endnu lider ved den overdrevne Luxus, maa dog søges i det Moralske. Stolthed, indbildt Klogskab, et uordentligt Levnet m.m. ere blevne de almindelige Følger; Arbeidsomhed har tabt og taber sig bestandig mere. Børnene faar en forkjelen Opdragelse, og at dette har Indflydelse paa den aandelige Styrke, kan vel ikke betvivles, idetmindste godtgjøres Erfaringen, at der findes flere naturlige Genier paa Vestkanten end paa Østkanten, og at der idetheele findes meere gediegen aandelig og legemlig Kraft.

Fremdeles spørges: »Hvad foranledigede egentlig dybere betragtet disse Aars Ulykke?« Endskiønt jeg kjender meget godt min Uduelighed til at svare paa et slikt Spørgsmaal, der maaske kunde give erfarne Statsmænd nok at bestille, saa vil jeg dog fremsætte den tænkende Bondes Tanker desangaaende, da Hr. Professoren sandsynligvis har Taalmodighed til ogsaa at høre disse, om de end ere nok saa simple.

At Statsfinantsernes Bankerot 1813 og den deraf følgende Pengemangel har bidraget sit til Ulykkesaarene, bleve almindelig antagen; men der gives vel ogsaa Tilfælde, der i denne Henseende har havt Indflydelse. Saalænge Napoleon herskede, var det fornemlig Danmark, der vandt ved at forsyne Armeerne med Kjød, Korn og Heste, der næsten bestandig stod i høi Priis. Med Krigens Standsning 1815 ophørte efterhaanden den norske Afsætning; Tydskland var udmarvet ved den langvarige Krig og formaadede vel ikke engang at købe noget af os, og jeg troer, at det var fornemmelig Studehandelen, der gik forloren ved Tydsklands Af-

magt; Bønderne kunde ikke glemme den store Fordeel ved Opdrætningen af Stude, men blev ved at holde disse i Haab om bedre Tider; Priserne sank bestandig meere, og saaledes blev Tabet stedse større. Man kunde ikke finde sig i at anlægge Hollænderier, der snart viste sig meere indbringende, thi Nordboens flegmatiske Natur er altid langsom ved at udføre ny foretagender, og idethele synes mig, at der i Norden har været og er en synlig mangel paa Dristighed til at følge med Tiden og dens Fordringer. Fremdeles maa man lægge Mærke til, at Handelsstanden kom i Afmagt ved den langvarige Krig; Englands Kapere borttog Handelskibene og med disse Formuen; og saaledes manglede det Kjøbmændene paa Kraft til at begynde nye Foretagender og søge nye Handelsveie. Havde Handelsstanden havt Formuer til strax at begynde Handel med de tropiske Lande, vilde Ulykkesaarene vistnok aldrig saaledes have lammet Bondens Kræfter.

Hvorvidt Regjeringen fulgte sine ældre Planer til Bondestandens Opkomst, kan jeg ikke sige noget om, da disse fordetmeste ere mig ubekjendte. Derimod kunde Regjeringen for Øieblikket gjøre meget til Bondestandens Opkomst; Jeg vil blot anføre »bedre Kommunikationsmidler«. Den flensborger Jernbane falder her strax i Øine som det sikkerste og i Tiden fordelagtigste Projekt til hele Statens Bedste; den direkte Handel som og Groshandel, vilde derved alene vinde. Priserne forhøies og den Fordeel Hamborg hidtil har havd, vilde flyde i vore egne Lommer. Som følge deraf, burde Regjeringen af alle Kræfter begunstige denne Bane; og tillige sørge for at gode Chausserer til alle sider bleve bygde, der alle burde have et Samlingspunkt ved Jernbanen, tillige maatte en Dampskibsfart foranstaltes imellem Husum og Hull i England, hvilket vel ogsaa snart vil skee.

Endvidere mener jeg, at det vilde have gavnlig Indflydelse paa Bondestanden, naar Regjeringen vilde sørge for, at en god Kom-

munallov for Landet maatte vorde given, ligesom sket er i Danmark; da derved vilde bevirkes større Selvstændighed, ogsaa gavnlig Bevidsthed maatte Bonden derved faae om sin egen Kraft og saaledes en Spore til dristig Foretagelsesaand. Hvad Bonden især ønsker er ikke godt at sige, thi deels forstaae de ikke at ønske fornuftig, og deels ere deres Ønsker ikke realisable, saaledes ønsker mange sig frie for at betale Skatter, eller idetmindste at faae disse formindskede. Disse og lignende Ønsker kunde naturligviis ikke tilfredsstilles for nærværende Tid. Derimod gives der andre Ønsker, der fremsættes af de mere oplyste Bønder, og disse ere vel omtrent følgende: En demokratisk Statsforfatning, og de ved samme følgende forskjellige Friheder: En nye Kalmar-Union under det danske Scepter, overensstemmende med Tiden vi lever i, saa at den nordiske Aand i de 3 Riger blev nøie foreenet og derved den fasteste Grundvold lagt til Statslegemernes Foreening; de store nordiske naturvidenskabelige Forsamlinger kunne dertil bidrage en god Deel; thi naar Aanden først er foreenet, vil Legemerne komme af sig selv, og saaledes kunde Skandinavien blive en Magt, der ikke behøvede at lade sig Love foreskrive af andre Magter. Vel ere Udsigterne for Øieblikket kuns maadelige, men det ahner mig, at den franske Kongefamilie ikke længe vil kunne holde sig paa den svenske Trone, og naar engang den gamle kloge Karl Johan dør, vil upaatvivleligen en betydningsfuld Katastrophe indtræde, og da var Tiden at arbeide paa Foreningen, hvorved Sverrig burde faae en nye og bedre Statsforfatning, og derved selv ansføres til at befordre Unionen. I ethvert Tilfælde burde der arbeides paa en nordisk Toldforening til Trods for den store Tydske, der ellers let kunde overvælde os, især Hertugdømmerne.⁶

At vi ønske vor Nationalitet respekteret

6 Tidligere fremsat af Skau i brev til Chr. Flor, se H. V. Gregersen: anf. arb., s. 32f.

og vort Sprog sikkert mod tydske Vold er en Selvfølge, der ingen videre Omtale Behøver.

Endelig er det Bøndernes inderlige Ønske, at almindelig Værnepligt maatte vorde indført, som de ansee for retfærdigt og billigt i enhver Henseende; thi saaledes som Forsvarsvæsenet hidindtil har staaet [?], har Bondestanden som et Slags Slaver maattet beskytte de andre Stænder, og alene dette har i høj Grad saaret Bøndernes Følelse og sat Militærstanden i foragt, istedetfor at det Modsatte burde være Tilfældet.

Desuden er det et almindeligt Folkeønske, at almindelig Næringsfrihed kunne vorde indført; hvorledes nu dette kunde iværksættes vil jeg ikke her omtale; dog kan jeg ikke begribe, hvorfor man med en saadan Haardnakkethed overholder den gamle Laugs- og Korporationsaand, der kuns ved uforholdsvang lænkebinder de virksomme Kræfter. Vel ved jeg, at man frygter for, at Kjøbstæderne derved skulde tabe altfor meget, da man kan forudsætte, at der vilde findes fleere og dygtigere Mestere paa Landet end der nu findes, men dette var just en gavnlig Spore til at drive paa dem i Kjøbstæderne, der under nærværende Forhold ikke gaae saaledes frem i Kunst og Duelighed, som de burde og skulde. Staten kunde intet tabe ved Næringsfrihed, thi alle som drive Professioner burde give Næringssskat og derved vilde der indkomme mere end der nu gjøre ved Konsersion – Kjøbstæderne vilde ikke beholde en saadan Mængde af Haandværkere, naar der var Frihed paa Landet, da disse vilde søge meere derhen, hvor de med mindre Bekostning kunde boe, og saaledes vilde kuns de dueligste og mest velhavende kunde holde sig i Stæderne, hvilket mere kunde gavne end skade disse, da det altid maa være bedre at have faae, men duelige og velhavende Borgere end mange og forarmede Praktikere. –

Ligeledes er Komsuntionen i Danmark, noget ganske unaturligt og en moralsk forærvende Indretning. Denne burde snarest

muligt afskaffes, og dette troer jeg just ikke kunde være saa vanskeligt; jeg meener nemlig, at naar den hele Nettoindtægt som Staten har af Komsuntionen blev hensigtsmæssig fordelt paa alle Statsborgere, vilde det til begge Sider bringe fordel. Staten vilde have en sikkere Indtægt og Skatteyderne vilde slippe fri for megen unaturlig Tvang, og hvad der endnu var bedre, det moralsk skadelige i Komsuntionsvæsenet vilde blive oprykket med roden. Det kan vel antages, at der vandrer en god Deel af Komsuntions- og Acksise Afgivterne i Betjentenes Lommer; disse vilde ganske kunde spares; og den store Hær af Betjenter og Posekiggere burde sættes paa Vartpenge, til de andre Steder kunde vorde ansatte, og helst skulde Landets Grændser stærkere besættes for at hindre Smugleriet, hvor da en god deel af

dem kunde bruges.

Om Skolevæsenet følger der om faae Dage en Afhandling af den gamle udmærkede praktiske Skolelærer Kloster hersteds, som har paataget sig at skrive i den anledning, hvortil han ogsaa paa Grund af hans 40 Aars Erfaring er fuldkommen duelig.

Sommersted, den 10de April 1842

L. S. Skau

P.S. Blandt de foroven anførte Ønsker, har jeg glemt at anføre en forbedret Valglov der er saa ønskelig og nødvendig at der ingen Grunde behøves for samme. Kun de store Besiddere kunne vælges til Stænderdeputerede, og man er ofte tvungen til at tage meere Hensyn til Eiendommen end til Forstanden.

L. S. Skau

Kejseren og julemanden

AF TH. PETERS

Barndomserindringen om kejseren og julemanden, som rektor Th. Peters, Kollund, fortæller her, hører til i samlingen »Uns Dörp«.

Der er utroligt langt fra degnefamiliens jul i Stabelholm til vore dages jul, og så ligger der endda kun trekvart århundrede imellem. Om børnenes forventninger til julen er de samme, er svært at vide, men sikkert er det, at fik et moderne barn de gaver, den lille lærersøn fik dengang, ville modtageren næppe være helt så tilfreds med udvalget, som fortælleren trods alt fandt ud af at være.

Når jeg tænker tilbage på mit liv, fornemmer jeg det, som om jeg dumpede ind i denne underlige verden i en fjern og svunden

tid. Det var kejsertiden, som den kaldes nu, og alt, hvad der skete dengang, er forlængst både glemt og tilgivet. Alligevel kan det ske en aften, når fjernsynet ikke vil makke ret, at man sidder i mørkningen og kommer til at tænke sine egne tanker. Så hænder det at tankerne ganske stille tager én ved hånden og fører én tilbage til barndomslandet – uendelig langt, og til sidst er man tilbage i kejsertiden.

Der Kaiser ist ein lieber Mann,
er wohnt in Berlin.

und wär' es nicht so weit von hier,
so zög' ich heut' noch hin.

Dette var den første sang, vi lærte i skolen, mens vi endnu sad i »bittesiden«. Kej-

seren befandt sig altså i Berlin og var således lige så langt borte som Vorherre i sin himmel, eftersom man ikke kunne få nogen af dem at se i virkeligheden. Kejserens billede hang imidlertid over katederet, det kunne vi ikke undgå at kigge på hele tiden, og han på sin side slap heller aldrig os med øjnene. Ligeegyldigt hvor man stod, kejserens øjne holdt én fast, og selv om man gemte sig i skolestuens fjerneste krog, fulgte hans øjne med, for kejseren var nemlig den øverste i hele verden. Det kunne der ikke rokkes ved.

I det hele taget optog det os meget, hvem der mon var den øverste. Min bror Willy mente, at i landsbyen måtte det være præsten, fordi han var i besiddelse af den største lærdom og desuden havde en bunke penge. Det fik han dog ingenlunde medhold i hos de små. For os kunne den øverste ikke være andre end gendarmen. Overfor ham kom selv præsten til kort. Når gendarmen cyklede gennem landsbyen i sine sorte bukser med røde striber og den kulørte jakke med blanke knapper, holdt vi vejret. Den gyldne hjelmspids blinkede i solen, og ved hans side dinglede den lange sabel, så det løb os koldt ned ad ryggen.

Ydermere havde gendarmen en forbløffende lighed med kejseren, næsten som om han var kejseren i egen person. Overskægget strittede i vejret præcist som hos ham, og øjnene kunne være lige så hvasse.

Når gendarmen stirrede på os, fik vi omgående dårlig samvittighed, også selvom vi intet havde forbrudt. Det altafgørende var dog sabelen. »Hvis han bliver rigtig gal engang, hugger han hovedet af os alle på stribe,« sagde den lille Hinneri.

»Det må han ikke,« sagde Willy, »det har han ingen ret til.«

»Ret har han ikke,« svarede Hinneri, »men han har en sabel.«

Når vi nu om stunder ude i den store politik ser, hvordan magt betyder alt og ret intet, kommer jeg altid til at tænke på min skolekammerat, Hinneri: »Ret har han ikke,

men han har en sabel.«

Nuvel, hovedet beholdt vi, men respekt-indgydende, det var gendarmen.

Heller ikke i kejsertiden var imidlertid alt, hvad der skinnede, lavet af guld – ikke engang gendarmens hjelmspids. Mønterne derimod, de var ægte. Der fandtes timarkstykker og tyvemarkstykker, og de var virkelig af guld. Priserne var ikke så ublu som i dag, og urokelige var de som egetræer i skoven. Fem tepuncher for en Mark og ti cigaretter for en Groschen (ti Pfennig), det stod fast.

Min far røg cigarer. Han fik dem direkte fra fabrikken i Bremen – altid hundrede i en kasse til fem Mark; det var fem Pfennig stykket, og de kunne skam nok gå an, selv præsten kunne ryge dem.

Mange ting har forandret sig i min levetid. Der var noget godt ved den gamle tid, men der var også noget, som kunne have været bedre, og som er blevet det. Således fandtes der dengang ikke noget, som hed børnetilskud. Hvis degnen havde ni børn, så havde han selv været ude om det, og så var det hans egen sag at få dem godt i vej. Sådan en skolemesterløn var der ikke meget forslag i, men alligevel har mine forældre altid fået det til at løbe rundt, og vi børn led da heller ingen nød. Vi fik tilstrækkeligt at spise, havde tøj på kroppen og trættøfler på fødderne. Og så holdt vi jul, sådan som det hørte sig til, og det var egentlig julen, jeg ville fortælle om.

Det dejligste ved julen var ugerne forinden, og når jeg tænker tilbage, står det for mig, som om vi holdt jul hele adventstiden.

Vi kendte ikke noget til adventskranse, men vi havde en adventsport. Det var en bøjle i stil med dem, pigerne endnu i dag bærer i fugleskydningsoptog. Bøjlen var fastgjort til et bræt, så den kunne stå selv. Den var omviklet med grangrene og pyntet med kogler og papirsroser. De fire lys blev tændt et efter et, efterhånden som vi nærmede os julen.

Det var adventsporten*, som satte det hele i gang. Pludselig en morgen stod den på kommoden foran spejlet og gav os det første varsel om, hvad der var i vente. I skolen fik de små i bittesiden fortalt historien om den romerske kejser Augustus og om Josef og Maria, og i de stores side begyndte de at synge, og hvis man lyttede godt efter, opdagede man, at der hele tiden dukkede noget op, som havde med julen at gøre.

Jul og vinter hørte sammen. Helst skulle der naturligvis være lidt frost og sne, men kunne det ikke blive, var vi også tilfredse med regn og pløre. Hovedsagen var, at det var mørkt. Vi nærrede ikke noget ønske om at se solen, den passede ikke til julen. Der skulle være mørkt – eller endnu bedre – tusmørke.

Den bedste tid var mellem kaffe og aftensmad, for da holdt vi skumringstime, og vore forældre havde tid til os. Vi krøb sammen på stole og skamler eller på det bare gulv og stirrede ind i det røde ildskær fra den store kakkelovn. Så måtte far fortælle om hekse, røvere og synske folk, og han måtte blive ved, indtil det begyndte at spørge bag de sorte ruder, og håret rejste sig på hovederne af os.

Når det blev altfor uhyggeligt, blandede mor sig i det og fordelte pebernødder, rosiner og svesker, og så måtte vi synge. Under sangen betragtede vi ufravendt det første lys i adventsporten, og min lillesøster missede med øjnene, for så fik lyset tusinde gyldne stråler og blev til selveste julestjernen, sagde hun.

Siden kom julebagningen. Ganske vist blev der bagt jævnlige hjemme hos os. Brød og kager var der nemlig altid brug for, men med julebagningen var det en ganske anden sag, for da fik vi lov til at være med alle-

sammen.

Der blev trangt i køkkenet, når vi alle var i sving, men der blev bestilt noget. Først blev en håndfuld mel drysset ud over bordpladen, for at dejen ikke skulle hænge i. Dernæst blev den brune dej rullet ud med flasker, indtil den lå som et blankt tæppe hen over hele bordet. Indtil dette tidspunkt havde alting været mandсарbejde. Vi små stod langs væggen med hver sit vinglas i hånden og ventede på, at det skulle blive vores tur. Når dejen omsider var rullet helt ud, fik vi lov til at forme runde skiver ud af den ved hjælp af vinglassene. Derefter måtte vi trykke et stykke mandel på næsen af hver eneste af de brune kager, og så blev de velsmurte plader skubbet ind i ovnen.

Dejresterne blev nu rullet sammen til en klump og æltet igennem engang til med salt, peber og andre spændende ting. Ud af denne dej trillede vi lange, tynde slanger, som blev snittet i småstykker med en brødkniv og kom med på pladerne ind i ovnen. På denne måde fik vi pebernødder, uden hvilke en rigtig jul i Stabelholm var utænkelig.

Når den sidste plade blev taget ud af ovnen om aftenen, var alle dåser, kasser og papæsker fyldt til randen med brune kager og pebernødder, og der duftede af sirup og hjortetaksalt, ja, af jul lige fra kældertrappen og op til tørveloftet.

Indtil dette tidspunkt havde vi udelukkende sanset julens komme gennem øjnene og ørerne, men nu kom den også til os gennem næsen og rykkede således på én gang meget nærmere.

Vi små blev normalt lagt i seng allerede inden aftensmadsen, men i tiden op til jul var de store opsat på at få os af vejen endnu tidligere. Vi kunne nok mærke, at der var noget i gære, som vi ikke måtte få nys om, men vi var ikke indstillet på at gå glip af noget. Vi påstod, at vi ikke var det mindste søvnige, og de fik os ikke i seng, før vi havde fået lov til at sætte en trætoffel i vindueskarmen. Mor sagde, at ville man gøre sig

* Forfatteren mener, at familiens skik med at sætte en adventsport op i julen er hjembragt af mormoderen, der kom fra Slesien. Det er ikke en skik, der hører hjemme i Stapelholm.

håb om at få noget i tøflen, måtte man opføre sig upåklageligt og lægge sig til at sove omgående. Det med opførslen kunne vi måske lige klare, men sove – umuligt.

Når de store var færdige med aftensmaden, sænkede der sig en mystisk stilhed over storstuen, dog snart begyndte det at spørge derinde. Der lød en banken og skramlen og buldren, og ind imellem var det, som om der blev klippet med en kæmpesaks. Skulle det være julemanden? Set ham havde vi ganske vist aldrig, men måske var der alligevel noget om det?

Næste morgen lå der virkelig noget i tøflen: et æble, en knækket kiks eller et par pebernødder. Min lillebror Hanni havde haft vinduet lukket på klem den nat, »for julemanden kommer jo udefra,« forklarede han.

Der findes i dag kloge folk, som påstår, at det med julemanden bare er vrøvl og gamle skrøner. De siger, at børnene fra helt små skal have ren besked om alting, og altså også om julen. De gør det sikkert i bedste mening, for de ved jo ikke bedre.

Jeg har levet sammen med børn i en menneskealder og har dannet mig min egen mening om de ting. Jeg mener, at vore børn, så længe de er små, ikke kun er af denne verden. I tankerne har de bygget sig deres eget univers, som vi voksne ikke skal bryde ind i med vores snusfornuft og lærdom. Hvis vi med vold og magt påtvinger børnene de tanker, vi har læst os til i bøgerne, og som de hverken kan eller vil tænke os efter, så er det som at skubbe en fugleunge ud af den lune rede og forlange, at den skal kunne flyve, inden den har fået vinger.

Blot man giver sig tid, leger de små sig ud af deres barndoms paradys ved egen hjælp. Det går helt af sig selv og gør mindre ondt på denne måde.

Hvis vi ikke kan vente på, at den lille menneskesjæl skal folde sig ud ved egen kraft, fuser vi i det som en emsig gartner, der begynder at pille ved blomsternes knopper, fordi han tror, at han på denne måde

hurtigere kan få dem i blomst.

Og så ser man det, vi oplever i dag, at vore børn står og fryser udenfor porten til deres tabte barndomsparadis, fordi de ikke kan holde varmen af bare klogskab.

Da jeg senere kom i den alder, hvor jeg måtte være oppe efter aftensmaden, fandt jeg ud af, hvad der gik for sig i storstuen sådan en aften op til jul.

Hvert år lavede min far en dukkevogn til pigerne – og altid samme model: Købmanden leverede en lille appelsinkasse, som blev foret med et lag tapetrester fastgjort med melklister og altid sådan, at mønsteret vendte indad. Bagsiden af tapetet blev siden malet over med vandfarve, og to store sytråd-ruller blev savet midt over og tjente som hjul. Mere skulle der ikke til.

Også dukkerne var hjemmelavede. Krop, arme, ben og hoveder blev syet af hvidt lærred og udstoppet med gamle klude. Øjne og næsebor malede vi på med blæk, og til kinder og mund fik vi endda lov til at låne fars røde blæk, som han ellers udelukkende brugte til at rette stile med. Håret var sort uldgarn. Det blev syet gennem hovedet indefra, klippet til og dampet over en kedel kogende vand, så det blev til fint negerkrus. Måske var vore dukker ikke ligefrem smukke, men vi holdt umådelig meget af dem.

Endelig kom dagen, hvor ønskesedlerne skulle afleveres. Vores mor holdt på, at de skulle have en pæn kant – pyntet med grønne grene og farvede lys, så vi havde travlt med farveblyanterne den dag.

Engang forsøgte min bror Willy at lave om på denne skik, for han havde ikke lyst til tegneriet, og i kanten, som vi andre pyntede så omhyggeligt, stod hos ham kun numre – fra 1 til 13 til at holde orden på ønskerne. Han sagde, at han ikke ville spille sin tid på noget, som var ganske uden betydning.

Men der havde han forregnet sig. Næste dag fik han den nummererede ønskeseddel retur. Fra punkt 1 til 13 var samtlige ønsker streget over, og nedenunder stod der: »Skrif-

ves om.« Julemanden lod sig ikke narre – ikke engang af Willy.

Jeg vidste nok, hvad jeg ønskede mig. Øverst på min ønskeseddel stod en sabel. Sådan en måtte jeg nok kunne tilkomme i min alder, tænkte jeg. Derudover drømte jeg om en jernbane magen til den jeg havde set i vinduet hos købmand Matzen i Erfde. Den strålede i mange farver og var helt af blik, og så kunne den trækkes op som et ur og køre ganske af sig selv.

Da jeg den aften lagde min ønskeseddel i vindueskarmen, fulgte mit lille barnehjerte med op i tøflen.

Mine forældre og halvvoxne søskende forstod den kunst at lade os vente i spænding. Ingen snakkede over sig, og intet blev røbet, før den store fest oprandt. Om det så var juletræet, fik vi ikke et glimt af det i utide. Det blev listet ind ad bagdøren og pyntet i nattens mulm og mørke. Vi så det først, når døren blev åbnet og det stod der i sin herlighed endnu smukkere, end vi havde drømt om, men det varede blot så uendelig længe, før døren blev åbnet.

Juleaftensdag om middagen fik vi brød med spegepølse og te. Dette var ganske usædvanligt og skete kun denne ene gang om året. Den stærke te sammen med den krydrede spegepølse fik ligesom julen til at rykke ganske nær, nu kunne vi også smage den.

Der var dog stadig nogle timers ventetid tilbage, som næsten var umulig at få til at gå. Pigerne kunne sagtens, de havde travlt i køkkenet med julemaden. Men os havde de smidt ud, for vi stod kun i vejen for dem. Vi drev ørkesløse omkring.

Engang løb jeg helt alene op til »Sandbarg«, som lå lige bag skolen. Den var ret høj. Når man stod deroppe, kunne man kigge ned i alle skorstenene i hele landsbyen. Tusmørket havde sænket sig, og i huse og stalde var der tændt lys. Når vi hørte om julen i skolen, lå Betlehems stald for mig altid her i landsbyen, og hyrderne havde deres får

til at gå på Sandbarg, hvor jeg nu stod. Da jeg kom til at tænke på det, blev jeg noget beklemmt om hjertet, for hvad kan der ikke ske sådan en juleaften? Det var nok bedst, at jeg fortrak igen.

Endelig var det så vidt, det vil sige, at vi skulle spise.

Første ret var altid vinsuppe med katteøjne. Navnet katteøjne havde vi givet sago-grynene, som var kogt lidt ud til glasagtige kugler med en prik i midten.

Hvad vi ellers fik, husker jeg ikke, det har ikke gjort indtryk på mig. For min skyld kunne dette måltid gerne have været sprunget over, og jeg ventede kun på, at det skulle få en ende, så døren kunne blive åbnet.

Så sad vi da omsider i storstuen sammen med mor i halvmørket og sang julesalmer, altimens vi holdt øje med nøglehullet i døren til »beddestuen«. Lysstrålen, som trængte ud til os, lyste med stadig større styrke, og til sidst blev døren åbnet indefra – og så var det jul.

Først stod vi langs med væggen i beddestuen og kiggede på juletræet med lys og englehår, og vi spejdede over mod det lange gavebord, men tiden var endnu ikke inde til, at vi måtte gå derover. Forinden skulle der synges igen, og ind imellem måtte vi alle efter tur fremsige nogle vers.

Jeg kastede stjålne blikke over til min plads ved bordet. Jo, den var der, sabelen. Flot tog den sig ud der helt fremme ved den forreste kant, og den blinkede over til mig, som ville den sige: »Kom så, gamle ven, hvis vi to holder sammen, kan vi klare hele verden.«

Da jeg senere stod med den i hånden, opdagede jeg imidlertid, at den var af en noget let kvalitet. Remmen var af voksduk og sabeltasken var blot et stykke blik, rødmalet på ydersiden, og på bagsiden var der slet ingenting. Og da jeg ville trække blank, afslørede det, at hele sabelen kun var en lille stump på en fingers længde og uden spids, nærmest skåret lige over.

»Det er en attrap,« sagde Willy.

»Attrap,« sagde jeg, »hvad er det for noget?«

»Det er en attrap – svindel og bluf,« sagde Willy og så mærkeligt på mig sådan henover skulderen.

Svindelen og bluf, og det juleaften? Og det skulle være en attrap? – Siden den dag har jeg ikke kunnet døje det ord.

Nå, jeg havde da min jernbane til gode, men den var nu heller ikke let at få øje på. Og dog, der bag pebernødderne lå der endnu en lang rulle. Hvad kunne det være? Jo, det var min jernbane.

Der var et lokomotiv med røg ud af skorstenen, en kulvogn, en godsvogn og en lang række personvogne, alt i flotte farver – trykt på papir. Under hjulene var der strimler, som skulle klippes med ud ligesom ved mine papsoldater. Hvis man limede en træklods fast bag disse strimler, kunne tingene stå selv, og så kunne det se ud som et rigtigt tog.

Min far og jeg ordnede det endnu samme aften, og vi gik op i legen, så drømmen om blik og urværk var næsten glemt.

Jeg sørgede altid for at stille toget sådan, at den farvede side kunne ses, og den hvide stod i skyggen. Willy sagde, at hvis jeg ville køre med det, måtte jeg passe på, at man ikke kunne se det bagfra.

»Du må ikke lade folk komme for tæt på,« sagde han, »og – ümmer an'e Wand lang, ümmer an'e Wand lang.« (Omkvædet fra en plattysk skæmtevis.)

Næste morgen spændte jeg alligevel bæltet med sabelen om livet, og så snart jeg var alene, smuttede jeg hen foran spejlet. Vi tog os trods alt helt imponerende ud. Når jeg trak sabelen et stykke ud af skeden virkede det ret farligt, for så blinkede jernet, som når en gal hund viser tænder. Blot måtte jeg passe på, at klingens ikke røg for langt ud.

Da jeg senere gik tur gennem landsbyen med min sabel om livet, blev der råbt efter mig fra en af stalddørene, mens jeg slentrede forbi: »Nå, vi har nok fået en ny gendarm.«

Det ringede i mine øren som den dejligste marchmusik, og jeg knejsede vist lige frem lidt med nakken.

Ved sprøjtehuset drev Hanne Dick om. Han hørte til min årgang, men ellers var der ikke meget ved ham. Da Hanne Dick fik øje på mig, bredte et smørret grin sig over hans ansigt, og han sagde: »Hvordan er det, de har stadset dig ud?«

Jeg standsede op, så skarpt på ham, styrede over imod ham med lange skridt, lagde højre hånd på grebet – og trak blank, én til to fingres bredde, og væk var Hanne Dick. Jeg stak sabelen tilbage i skeden og var tilfreds med mig selv og hele verden.

Da jeg vendte hjem fra min tur, var Hinneri kommet. Han var min bedste ven. Vi var nabobørn og legede sammen næsten hver dag. Nu ville han se min jernbane, som jeg havde snakket så meget om. Sabelen ænsede han slet ikke.

Så stod Hinneri da der i storstuen og betragtede jernbanen fra alle sider, og jeg kunne nok mærke, at han ikke syntes videre godt om den, men han sagde ikke noget særligt.

Senere var vi begge i køkkenet hos Hinneris mor, hvor jeg hentede mælk hver dag. Hun ville så vide, hvad jeg havde fået til jul.

»En sabel,« svarede jeg, »og en jernbane. Den er så lang som bordet her.«

»Ork,« sagde Hinneri, »det er jo bare billeder.«

Jeg snuppede min mælkespand og var ude af døren.

Først havde jeg voldsom fart på, og tænkte giftige tanker, men da jeg lidt efter sagtnede farten, faldt jeg noget til ro. Hvis man var helt ærlig, så var der jo noget om det, som Hinneri havde sagt. Han havde jo ret i, at det kun var billeder. Vi kunne vist alligevel fortsætte med at være venner.

Næste dag var vi alle i gang på Klocktormbarg. Det havde sneet om natten, så vi kunne kælke, og julen var allerede glemt – næsten da.

På Kunstindustrimuseet i København findes en righoldig samling af kniplinger. Blandt disse har postvæsenet udvalgt tre Tønderkniplinger som motiver til de frimærker, der udsendes 13. november 1980. De tre kniplinger har ikke navn, kun et nummer i museets fortegnelse, hvor de åbenbart er rubriceret under den i Sønderjylland ukendte betegnelse »Sønderjyske kniplinger«.

Iøvrigt burde postetaten have et farvespektrum foræret. Mens 1,30 kroners mærket er smukt rødt, ligner de to andre mærkers brune nuancer hinanden ind til forveksling. Og når der nu er så mange andre kønne farver end netop disse to triste! Der er vist nogle regler, der trænger til at blive ændret.

Om kniplemonstre

AF ESTHER WINKEL

Der findes mange mønstre til Tønderkniplinger – de færreste har navn, de fleste blot numre –, og interessen for at kniple vokser stadig.

Fru Esther Winkel, Sorø, skriver om de gamle Tønderkniplinger, om vanskelighederne ved at afgøre, hvem der har tegnet en knipling og om kniplingsfabrikanternes forpligtelser over for medarbejdere og produkt.

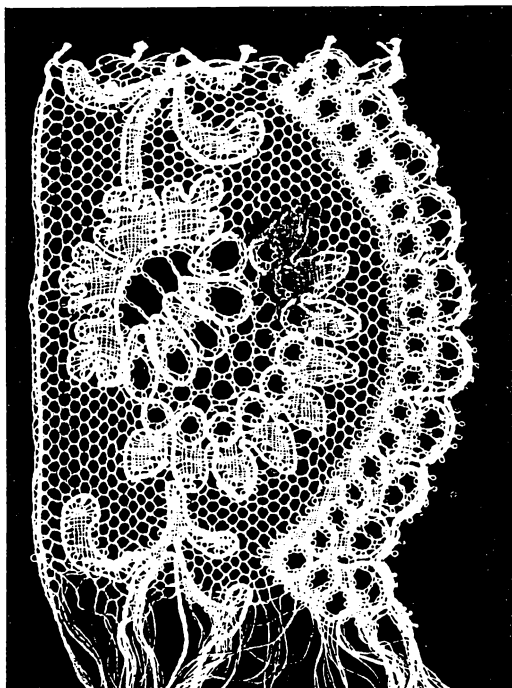
I en tid, hvor det meste, moderne kunsthåndværk af værdi, bedømmes, udstilles, anmeldes, roses/kritiseres og beskrives i tidsskrifter, er der ingen fare for, at nutidens designere bliver glemt for eftertiden. Anderledes stillede det sig i tidligere tid, hvor kun få navne kendes som ophav til gammelt, smukt og veludført kunsthåndværk, der taler det tavse sprog på museerne.

En kunstart som knipling, der blev taget i industriens tjeneste gennem flere århundre-

der i det meste af Europa, frem til ca. 1850, og fremstod bestandig smukkere, takket være den tids dygtige og indsigtfulde kunstnere, som kunne deres metier, er det svært at sige noget præcist om.

Vanskeligheden ved at »bestemme« kniplinger består i den sammenblanding og udveksling af mønstre, som fandt sted landene imellem. Ofte blev hjemkøbte mønstre omkomponerede på fabrikanternes tegneborde. Er dette eller hint mønster tegnet af en Hans Richtsen, en Hanquist, en Winther eller andre? Måske kunne en fremtidig forskning kaste lidt lys over disse spørgsmål.

At sortimentet var stort, viser kniplingsfabrikanternes prøvebøger, hvoraf mange er bevaret på museerne i Tønder og Flensborg, på Nationalmuseet og Kunstindustrimuseet. I de sammenklappelige mapper, ofte med fint skindomslag, var sirligt indsat de mange kniplede prøver, som forretningsforbindel-

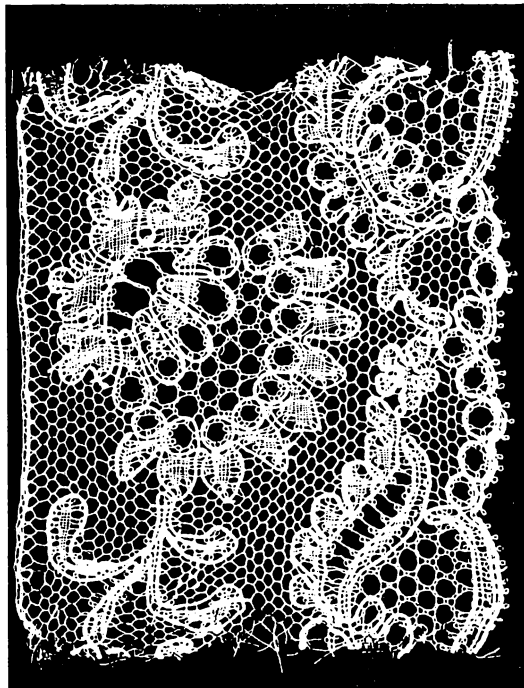

Nogle mønstre var særlig efterspurgte, og de blev tegnet om i mange variationer. Som eksempel! kan nævnes »Passionsblomsten«, hvis grundmotiv er gengivet her. Blomsten har ni kronblade, og de går igen i variationerne, som ses på de næste gengivelser.

serne fik forevist. Antallet af prøver fortæller også lidt om, hvor mange kniplersker, den enkelte fabrikant havde i arbejde, idet hver kniplerske næppe havde mere end ét mønster igang, ja, nogle kniplede på dette ene mønster hele livet igennem.

Da hver af fabrikanterne havde deres egne kollektioner, forstår vi, hvor stort udbud, der var af forskelligartede mønstre, og betænker man, hvilket arbejde der lå bag hvert enkelt, nyt kniple-mønsters udformning og tilvirkning, inden det sad på plads i prøvebogen, og dermed i produktion, bliver man i høj grad klar over nødvendigheden af den lange uddannelse en sådan fabrikant måtte have.

Dette bekræftes i et andragende til bedding af forskellige forhold, som Hans Richt-

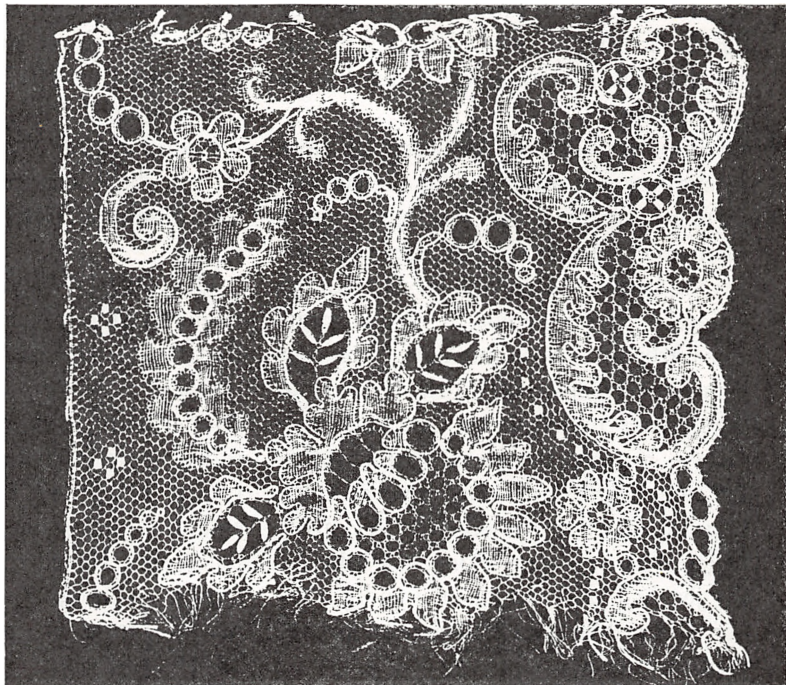

»Passionsblomsten« i en lidt bredere udgave med kant af jordbærmotiv. Denne udgave kan ses på Tønder Museum, hvor den sidder på et kniplerkrin fra Møgeltønder fra ca. 1850.

sen på de tønderske kniplingsgrossisters vegne indgav til kommercekollegiet i København i 1761. (J. O. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle forhold. 1850. s. 609–23).

Af andragendets lange indhold har E. Hannover i sin bog, Tønderske Kniplinger. 1911. (side 12–14), aftrykt 10 vigtige punkter, der beskriver, hvad der skulle til »for at en kniplingsfabrikant må være i stand til at tjene faget til virkelig nytte og fremgang«.

- »1. Dertil udkræves først, at han har lært tegnekunsten, for at han altid kan frembringe noget nyt og dygtigt.
2. Han må søge forbindelse i Brabant, for at han tid efter anden kan forskrive nye mønstre eller tegninger derfra, og således altid kan indføre forandringer og i teg-

Denne prøve er den rigeste og mest varierede mønsterudformning omkring hovedmotivet »Passionsblomsten«. Rankerne er ekstra forlænget og firgalslag er tilføjet i tylsbunden. En rokokopræget kant danner afslutning. Sådanne prøver fulgte prikbrevene ud til hjemmekniplerskerne. Prøven er lånt fra Kunstindustrimuseets mønstersamling.

nemåden rette sig derefter. Hertil benytter jeg og mange andre lejligheden, når vi til vore fineste kniplinger forskriver brabantisk tråd; således lader jeg samtidig hver gang 6 stykker nye tegninger komme; de overlade en ikke deres mønstre, uden man tillige bestiller garn hos dem. Dette er også uundværligt til fine kniplinger.

3. Fabrikanten må, når han har noget nyt, forstå at instruere først de herværende mønsterkniplersker og dernæst arbejderskerne, som må gøre deres arbejde efter mønster, for at de kunne eftergøre det rigtigt.
4. Han må vide at behandle arbejderskerne efter deres af gud givne gaver, for at han kan indrette mønsteret efter deres evner.

5. Dernæst må han kunne påpege enhver fejl i arbejdet og angive arbejderskerne den måde hvorpå en sådan fejl kan afhjælpes.
6. Han må, såsnart han ser et mønster, der er tegnet på papir, kunne afgøre, hvilket nummer tråd det passer til. Det er en vanskelig sag; bliver der taget fejl heri, så kan hverken han eller hans arbejdersker bruge et sådant mønster med fordel. Der tænkes herved på den første tak eller dessein, som bliver kniulet af mønsterkniplerskerne efter tegning på papir og siden givet andre arbejdersker til efterligning.
7. Endvidere må han vide, hvilken sort tråd, der passer til enhver hånd især; nogle behøve den ganske blød, andre mellem

og atter andre helt hård. Får de sidste af den bløde tråd, så løser tråden sig op under arbejdet, så den bliver næsten lige så løs som hør.

8. En kniplingsfabrikant må bestandig være rigelig forsynet med smukke allerede udførte mønstre. Jeg lader rigelig tre gange så mange mønstre udføre, som jeg bruger, og betaler hellere den første tegnings udførelse tre gange end at give et mønster i arbejde, som kunne blive såvel mig som mine arbejdersker til skade. Der må ikke spares noget på mønstre eller desseins – hverken umage eller omkostninger, de er ligesom den sæd, hvoraf kniplingsindustrien fremblomstrer. Jeg giver heller ikke et eneste mønster i arbejde, før jeg har ladet det af en kyndig stikker eller prikker gennemstikke på pergament hul for hul.
9. Endelig må en kniplingsfabrikant også besidde nogen handelserfaring, navnlig da han ikke altid har særlige kniplingshandlere ved hånden, som kan afkøbe ham de tilvirkede kniplinger og siden drive handel med dem i fremmede lande; han er derfor i forlegenhed, hvis han ikke – forinden han efter endt læretid overtager fabrikationen – har erhvervet sig tilstrækkelige forbindelser i udlandet.
10. Kniplingsindustriens velfærd beror også på en god orden. Netop ved orden have Brabanderne drevet deres industri så meget i vejret; der går den ene fabrikant ikke den anden i bedene, eller hvis det sker, straffes eksemplarisk; i Braband er der også stor forskel imellem fabrikanterne, der forestå tilvirkningen, og dem der rejser om alle vegne med brabantiske kniplinger for at sælge dem; disse befatte sig aldrig med fabrikationen, men tager deres kniplinger hos en fabrikant. Netop fordi der mangler vor kniplingsindustri på god orden, så kunne vi langt fra måle os med dem.«

Det er værdifuldt, at dette dokument er bevaret. Det belyser en fabrikants hele virke i storindustriens tid. Under punkt 2 ses det, hvor vigtigt det var med stadig fornyelse af mønstre fra de brabantiske kniplecentre; men at disse kun kunne erhverves sammen med indkøb af tråd, som var mindst lige så vigtig.

Omkring 1775 lykkedes det i Tønder og Løgumkloster at få en trådfabrikation i gang. Den rå hør blev købt i Westphalen, tvundet på mølle i Tønder, spoledes på små hjul og sendtes derpå i begyndelsen til Altona, senere til Sønderborg, for at bleges. Derpå kom tråden tilbage til fabrikken, blev tvundet endnu en gang, kom på en anden bleg, sorteredes efter finhed i lod og pund og var nu færdig til brug. Fineste sort kostede 200 mark courant pr. pund. (E. Hannover, s. 16–17).

Denne tråd blev aldrig så fin som den brabantiske.

Det er sandsynligt, at fabrikanterne, efter de to trådfabrikkers fremkomst, gik mere over til egne tegnede mønstre for at spare de dyre udenlandske.

Efter at de slesvigske kniplinger op gennem 16- og 1700-tallet havde været kopier af gode, gængse mønstre af italiensk-flamsk og engelsk oprindelse, skimtes nu begyndelsen til den periode, som vi i dag kan fastslå at være de ægte tønderkniplingers bedste tid. Man havde lært de fine lette mønstre fra det nordfranske knipledistrikt Lille at kende, og disse blev nu det store forbillede og den foretrukne teknik i hele den sidste tid, inden handelen døde ud.

En stor del af handelen med kniplinger skete gennem bissekræmmerne, også kaldet husererne, til stor harme for fabrikanterne, der ville have mønsterbeskyttelse og ordnede forhold handelen vedrørende. Herom, og til lige kniplerskernes elendig kår, er der gjort særlig rede i Emil Hannover: Tønderske Kniplinger. 1911, og Sigurd Schoubye: Kniplingsindustrien på Tønderegnet. 1968.

Korsklæde fra Højsted. På dette mønster kan man se selve »Passionsblomsten«, som nu er blevet udbygget med tre ret store blade med ribber af galslag samt grene og ranker. Mellemværket er en gentagelse af blomstermotivet, men den smalle tilsyede kant foroven har lånt andre motiver fra hovedkniplingen.

Her vil jeg slutte med at berette om, hvad gamle professorinde Ingeborg Finsen, f. 1868, enke efter Niels Finsen, engang fortalte mig fra sin barndom og ungdom i Ribe, hvor hendes far C. F. Balslev var biskop. Til bispegården kom af og til æ kræ'ner for at sælge kniplinger. Det var fristende herligheder, han bredte ud på bordet, og der blev indkøbt, hvad huset havde brug for. Der skulle bruges smalle kiplinger til småtøjet, lidt bredere til kantning af de mange underskørter og

chemis'er, pigerne brugte dengang, og hvortil der gik mange alen. Måske var der brug for en særlig fin, bred knipling til en ny bertakrave til den fine selskabskjole, eller sorte kniplinger til sørgetøjet.

Det blev ikke nogen helt lille regning, biskoppen tilsidst kom til at betale; men det måtte til i de tider, fortalte fru Finsen, som jeg ofte traf i min svigermors hjem i Charlottenlund.

De første aftenskoler

AF JENS LAMPE

Aftenskolens (nu fritidsundervisningens) historie har hidtil kun i ringe grad tiltrukket sig den historiske forsknings opmærksomhed. Her fortæller Jens Lampe, Brabrand, rids af de første sønderjyske aftenskolers historie.

En frivillig nudervisning for unge, som var udskrevet af folkeskolen, blev der allerede lagt rammer for i skoleloven af 1814. I denne lov bestemtes det – enslydende for by og land – at der »efter overlæg med skolekommissionen skal holdes skole for den konfirmerede ungdom, som ønsker det«, for at den kan »øve sig videre i skrivning, regning eller tage del i anden nyttig undervisning.« Loven anviser på landet vinterskole to gange om ugen, og af et lille tillæg til loven fremgår, at der sigtes ikke blot på en udvidelse af de unges kundskaber, men også på deres medborgerlige og medmenneskelige opdragelse.

Der foreligger meget få og fattige vidnesbyrd om, hvor og hvorledes denne frivillige aftenundervisning blev grebet an. De fleste lærere på landet havde dengang deres jordlod og husdyr at passe foruden undervisningen i børneskolen og – for manges vedkommende – tjenesten i kirken, og det ser ikke

ud til, at mange havde tid og kræfter til at påtage sig ulønnet arbejde om aftenen. Først da staten i 1846 søgte at styrke aftenskolen ved i et særligt cirkulære at anbefale skoledirektionerne at give lærere, der tog arbejdet op, en lille erkendtlighed, tog aftenskolernes antal så småt til. Hidtil havde man altså åbenbart ment, at lærerne nok kunne gøre dette ekstra-arbejde vederlagsfrit.

I Sønderjylland stillede sagen sig noget anderledes. Her gjaldt den af generalsuperintendent (biskop) Adler udformede »Almindelig skoleforordning for hertugdømmet Slesvig og Holsten«, givet samme år af Frederik VI, men denne forordning omtalte ingen frivillig aftenundervisning for unge.

Alligevel begyndte degnen Christian Nielsen Gammelgaard¹ (1805-90) sidst i 1830'erne en aftenskole for unge mænd i sit skoledistrikt i Varnæs, et af de første sogne i landet, hvor udskiftningen af jord og udflytning fandt sted. Hver vinter i en årrække holdt han skole onsdag aften fra kl. 6–9, og

1. Om Christian Nielsen Gammelgaard fortæller sønnesønnesønnen A. Gammelgaard i »Sdj. Mdskr.« 1966, s. 33–46. Gammelgaard var degn og lærer i Varnæs 1832–76.

undervisningen var gratis, bortset fra at eleverne selv måtte medbringe de nødvendige tællelys. Aftenundervisningen besøgte af 12-16 unge mænd, fortrinsvis Gammelgaards tidligere elever fra børneskolen. Der undervistes foruden i de almindelige fag i matematik, landmåling, naturfag, geografi og tysk. Desuden samlede degn Gammelgaard alle de unge i distriktet, også pigerne, i sit hjem til oplæsning af værker af danske digtere, fortrinsvis Blicher og Ingemann. Disse aftener sluttede med bøn og sang.

På Sønderjyllands vestkyst skulle det blive en mand nordfra, som begyndte arbejdet, og det var ingen ringere end »vort eneste pædagogiske geni«, thyboen Christen Kold (1816–70). Han startede sin aftenskole i den lille landsby Forballum i Mjolden sogn, hvor han på gode folks anbefaling havde fået en huslærerstilling for de velhavende bønder Knud Knudsen og Niels Andersen Hansen. Her i Vestslesvig udfoldede han første gang sine rige pædagogiske evner, og her klaredes hans tanker om det frie, folkelige oplysningsarbejde sig. Vinteren 1840–41 samlede Kold 15 unge karle hver onsdag aften fra kl. 6–9 og fortalte bibelhistorie, Danmarkshistorie og læste højt for dem. Hans gode ven, Jens Lassen Knudsen (husbondens yngre broder, senere lærer ved Rødding højskole, fader til forfatteren Jakob Knudsen) sang med de unge og lærte dem nye melodier. Karlene mødte hver gang.

»Kold vidste nok, hvorledes han skulle holde fast på dem. Han sluttede læsningen, når de var nået til et rigtigt spændende sted; og tilhørerne sad og slugte hvert ord, som om de havde »hjertet i halsen«. Da prøvede de på at bevæge ham til at læse videre, men det vænnede ham dem snart af med. Han var ikke til at rokke. Næste gang skulle de få mere. De havde lov til at ryge tobak og drikke øl, når de var tørstige. Men rå tale og højrystet latter tålte han ikke og endnu mindre banden. Det var jo ham, der ledede sammenkomsterne, og han forstod at styre der-

hen, hvor han ville«, beretter Kolds norske biograf Andreas Austlid.²

Kold fik snart nogle af egnens grundtvigske præster som medhjælpere i aftenskolen. Bl.a. kom præsten Ludvig Chr. Müller fra Ribe flere gange til Forballum og fortalte islandske sagaer og skildringer fra Danmarks historie med liv og lune. Kolds virke fortsattes senere af læreren Chr. Sigfred Ley (1806–74).

Af dette arbejde fremvoksede »Dansk Samfund« i Sønderjylland efter forbillede af det, der dannedes i København i 1839. I 1844 åbnedes højskolen i Rødding, verdens første i sin art, og påvirkningen herfra var også med til at styrke arbejdet i aftenskolen. I efteråret 1860 oprettedes således en aftenskole i Agerskov sogn. Det var den unge lærer Peter Lauritzen Juhl (1839–73), født i Agtrup ved Kolding, et af de 8 sogne, som da endnu hørte med til Sønderjylland. Juhl var lige blevet dimitteret fra det danske seminarium i Tønder og havde fået stillingen som huslærer i Agerskov præstegård hos pastor J. F. Boesen. Han var en livlig og begavet lærer med syn for folkeoplysningens værdi, også i national henseende, og forsøgte derfor lige som Kold ved fortælling og oplæsning at give de unge mennesker interesser udover dagen og vejen. Samtidig underviste han i dansk, både mundtligt og skriftligt.

Da Juhl året efter blev ansat ved Grundtvigs friskole på Marielyst, fortsattes aftenskolen i det nærliggende Bovlund af Juhls seminariekammerat fra Tønder, Søren Nissen Juul (1837–1900), født i Løgumkloster, dim. Tønder 1860, lærer i Bovlund. Juul fortalte Saxo, læste Holbergs komedier og Ingemanns romaner, ligesom han lærte de unge at synge fædrelandssange af P. O. Boisens sang og visebog. Eksemplerne fra Agerskov og Bovlund smittede. Lærere som Morten

2. Andreas Austlid: »Christen Kold« (2. oplag, 1928).

Eskesen (1826–1913) i Hyrup, Bevtoft sogn, Jens Andreas Kloster (1820–1900) i Vonsbæk, senere Skodborg og Københoved, fortsatte i det givne spor.

Men så kom preusserne i 1864 og standsede det grødefulde arbejde efterhånden. De fleste af lærerne blev afsat (entlediget) i 1867, da de nægtede at aflægge eden til kejseren. De måtte enten forlade landsdelen

3. K. la Cour Pedersen: »Morten Eskesens Saga. En Levnedsskildring af en jysk Almuesmand«, 1926.

eller overtage andet arbejde. Under fremmedherredømmet 1864–1920 lå arbejdet i aftenskolerne stille. De unge måtte søge til efterskoler eller høj- og landbrugsskoler nord for Kongeåen, hvis de ville have fortsættende undervisning. Aftenskolens sigte blev i nogen grad overtaget af de frivillige ungdoms- og idrætsforeninger, og preussernes bestræbelser på at fortyske efterslægten og bringe landsdelen ind under den almindelige tyske udvikling led som bekendt et eklatant nederlag.

Præsten i Brøns

AF HANS BEIER

Fhv. forpagter Hans Beier, Jægerspris, fortæller en barndomserindring om den tyske pastor Friedrich Stabel, der var præst i Brøns. Han levede fra 1812 til 1901.

Pastor Stabel havde været tysk Sømandspræst i en argentinsk havneby. På sine gamle dage søgte han kald i das grosse Vaterland, og det blev kirkegængerne i Brøns, der kom til at nyde den velsignelse at få beskikket hr. Stabel som sjælesørger.

Kun en søndag om måneden var det tilladt at forrette gudstjeneste på tysk, de øvrige dage havde menigheden krav på, at gudstjenesten skulle være på dansk.

Min far omtaler ham – Pastor Stabel var præst i Brøns længe før, jeg blev født – som et skikkeligt »Skrog«, der næppe havde til hensigt at gøre en kat fortræd endsige menigheden for dens danske sindelag.

Det store »men« var, at han ikke magtede det danske sprog. I en fremskreden alder er det en næsten uløselig opgave for en tysker at tilegne sig det danske sprog i en sådan grad, at man kan forrette en opbyggelig dansk gudstjeneste. Og det gjaldt altså også

for Pastor Stabel.

Uden tvivl mødte han velforberedt til de kirkelige handlinger, inclusive bryllupper og begravelser, men Pastor Stabel satte øjensynlig en ære i at være mest muligt uafhængig af sit manuskript, hvilket førte med sig, at han med korte mellemrum gik i stå.

Mens han ledte efter den tabte tråd, lirede han en mere end komisk svada af: »nun ja, nun ja, nun ja, kleine Kinder, nun ja« – og først så kom fortsættelsen.

Far gav en prøve på, hvordan det lød, når præsten vrøvlde med sit: nun ja o.s.v.

Ved en begravelse skal det have lydt sådan: »Och so døde han – nun ja, nun ja, nun ja, kleine Kinder, nun ja, for han var en gammel mann nun ja, nun ja, nun ja, kleine Kinder, och nun wollen wir ham begrave nun ja, nun ja o.s.v.

Det skal have knebet for mange at styre lattermusklerne.

Præstens jordiske rester findes på Brøns kirkegård.

På gravstenen står:

Friedrich Stabel

geb. 16. april 1812 gest. 21 januar 1901

Portræt af en afdød

AF FLEMMING ROTH

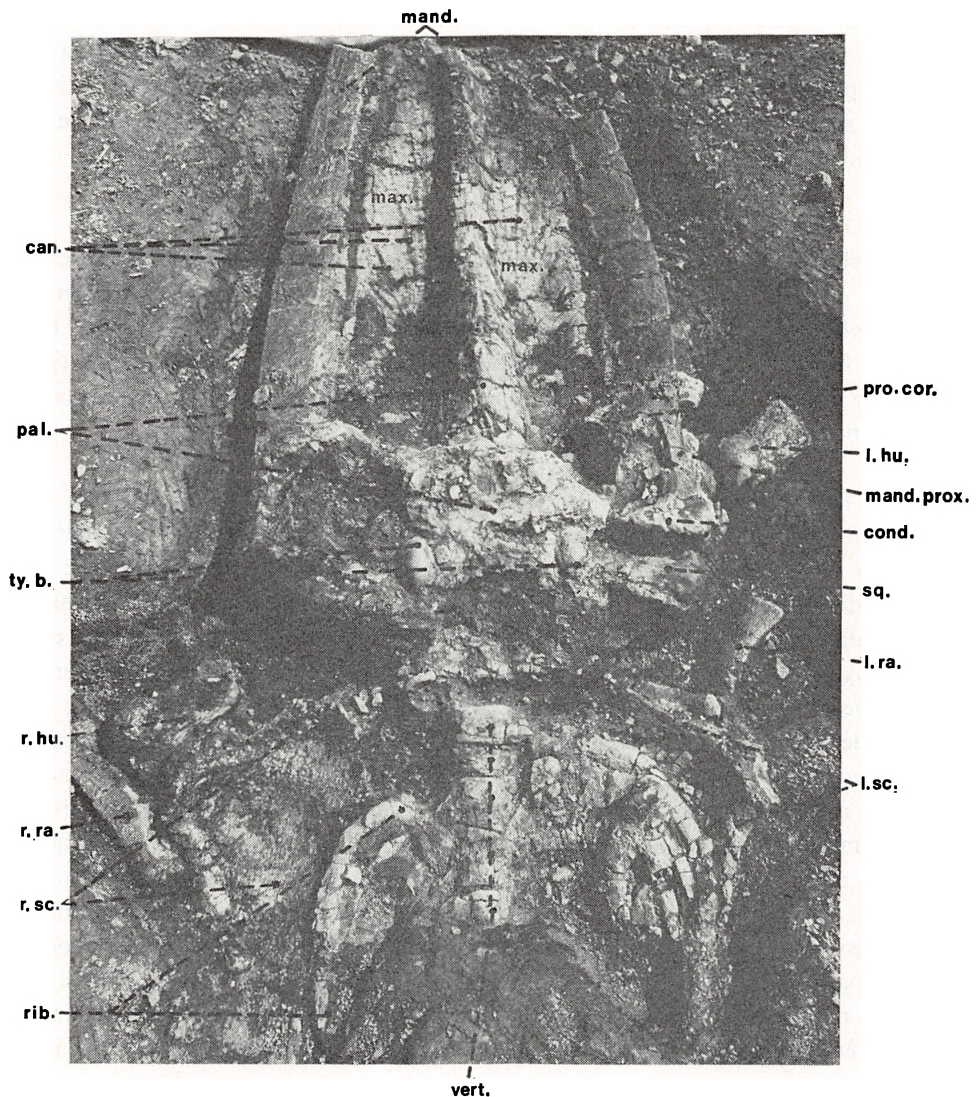

Fig. 1. Forreste del af H-79 skelettet fotograferet under udgravningsarbejdet i Gram Teglværksgrav. Skelettet ses fra undersiden.

can., kanaler efter blodkar (canals for blood vessels); *cond.*, underkæbens ledflade (lower jaw condyle); *l. hu.*, venstre overarmsknogle (left humerus); *l. ra.*, venstre spoleben (left radius); *l. sc.*, venstre skulderblad (left scapula); *mand.*, underkæben (lower jaw); *mand. prox.*, bageste åbne del af underkæben (proximal part of lower jaw); *max.*, overkæbe (maxillare); *pal.*, ganeben (palatinum); *pro. cor.*, underkæbens coronoidpro-

En dag for 6 millioner år siden:

En 7 m lang bardehval kæmper sig træt op til overfladen. Dens tæt sammenlukkede næsebor åbnes i ét nu, og lader den komprimerede åndingsluft slippe ud i en sidste hvislende blæst, der høres viden om. Kæmpen drejer rundt, og majestætisk – langsomt glider den mod bunden, død, efter mange års aktivitet i havet.

Kroppen dækkes langsomt af et blødt tæppe af mudder, vævet sammen af milliarder af mikroskopiske lerpartikler, der er opslemmet i havet. Men inden da har hajer, respektløst, gjort sig til gode med lunser af den nærende spæk. Havets bakterier og snegle fuldfører, hvad hajerne begyndte, og snart er kun knoglerne tilbage, skjult under et stadigt voksende lag af beskyttende ler.

Gram, en aprildag 6 millioner år senere:

I Teglværksgraven i Gram æder gravemaskinen sig begærligt ned gennem de år-millioner gamle lerlag. Pludselig standses den, og gravemesteren svupper sindigt gennem pløret over mod den sidste bid, maskinen har diverteret sig med. Den ligner til forveksling de foregående; men mesterens intuition fornægter sig ikke, knoglerne af den 7 m lange bardehval er identificeret, og maskinens vældige kæber dirigeres nænsomt væk fra »gravpladsen«.

Gram, en dag i februar 1980:

Selv om ovenstående dødshistorie er skrevet 6 millioner år efter selve hændelsen, og derfor bygger på efterrationaliseringer, og selv om nogle detaljer måske har været anderledes, så er det sandt, at vi i dag står med de skrøbelige og smuldrende knogler af den bardehval, der for 6 millioner år siden døde i havet, der dengang dække store dele af Jylland (fig. 2). Det er ikke første gang, man har fundet hvaler i lergraven, faktisk er det nu 6. fund, og fundene fremtræder stadig lige spændende, da hvert eneste giver nye oplysninger til vor viden om den fortidige dyreverden. For vi ved, at visse karaktertræk i knoglerne hos nutidige dyr varierer temmelig meget inden for samme art (og endnu mere inden for forskellige arter), og det samme var sandsynligvis tilfældet for de fortidige hvaler. Med et stort antal fund har man derfor bedre mulighed for at danne sig et tilnærmelsesvist sandt billede af, hvordan og hvorfor hvalerne har udviklet sig, som tilfældet er. Forskningsmæssigt er det altså vigtigt, at ethvert hvalfund bliver bevaret. Rent logisk ville det også synes mærkeligt at lade et 6 mio. år gammelt fortidsskelet »blive liggende« – også når man ved, hvor ivrigt (snart alle) folk samler på antikke ting – kun 100 år gamle! Endelig er hvalskeletter gode udstillingsobjekter, der sammen

ces (proc. coronoideus); *rib.*, ribben (ribs); *r. ra.*, højre spoleben (right radius); *r. sc.*, højre skulderblad (right scapula); *sq.*, skælben (squamosum); *ty. b.*, bulla (tympanic bulla); *vert.*, ryghvirvler (vertebrae). Approx. $\times 0,06$. Foto: H. C. Gabelgård.

Anterior section of the baleen whale skeleton (H-79) during excavation in Gram clay pit. The skeleton is exposed from the ventral side. Legends: see above.

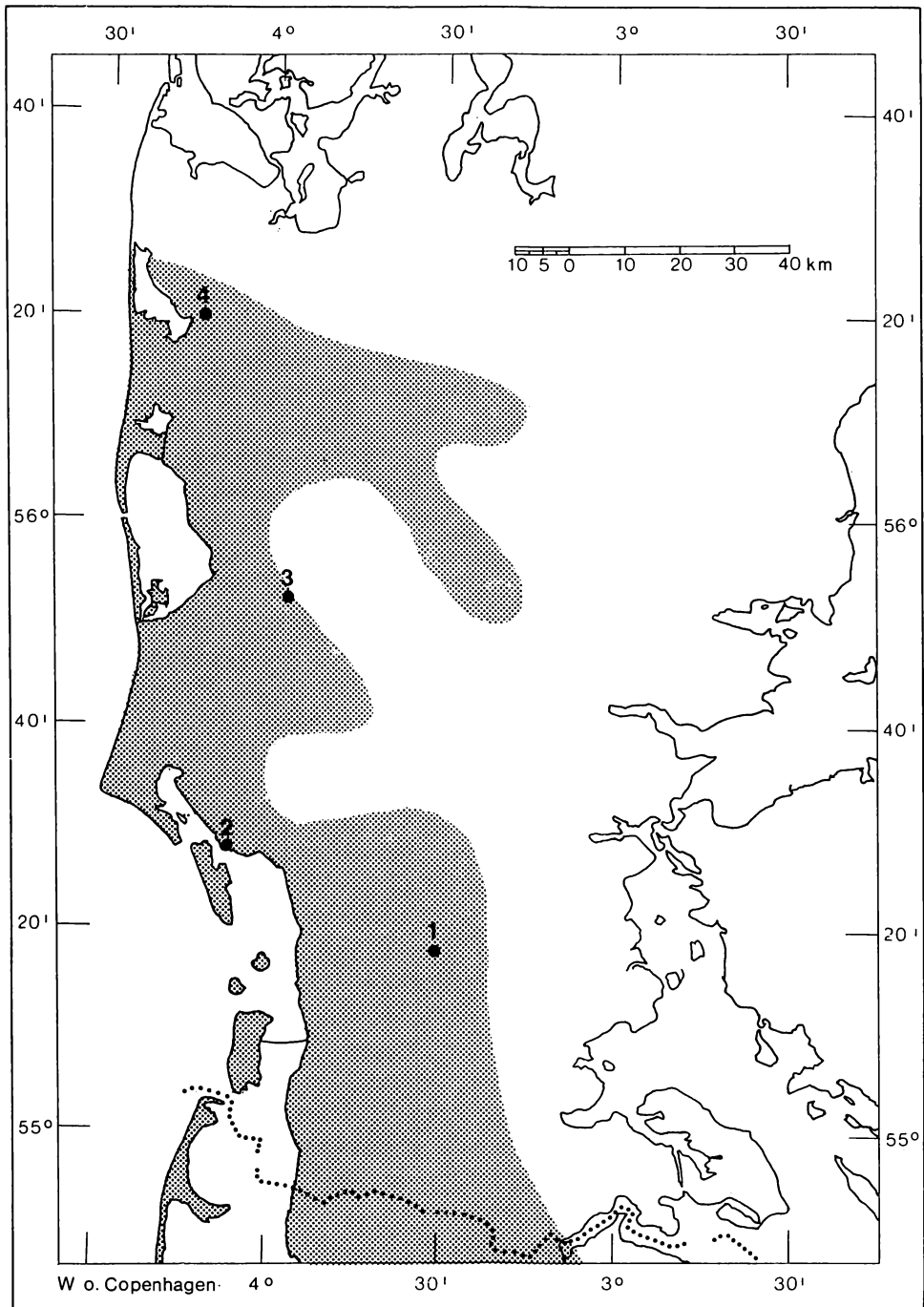

Fig. 2. Udbredelsen af de Øvre Miocæne aflejringer i Jylland (prikkede områder). Fossile hvalknogler er fundet ved: (1) Gram; (2) Spandetgård; (3) Odderup; (4) Skærum Mølle.

Map showing the distribution of the Upper Miocene deposits (hatched area) in Western Denmark as traced from open pit occurrences and deep drillings. The main localities for fossil whale finds are: (1) Gram; (2) Spandetgård close to Esbjerg; (3) Odderup; (4) Skærum Mølle.

med andre fossiler og de jordarter, hvori de findes, kan illustrere en forlængst forgangen tid.

Således bevæbnet med gode argumenter gav museet sig i kast med udgravningen af dette, det hidtil bedste, hvalfund fra de Øvre Miocæne lerlag i Gram.

Udgravningsarbejdet

Hvalskelettet (her forkortet, H-79) blev lokaliseret kun ca. 2 m under overfladen af det Miocæne ler, hvilket har lettet udgravningsarbejdet i flere henseender. For det første er leret i denne horisont relativt sandet (og derfor lettere at grave i); for det andet var det i denne horisont et let job at etablere afvandingskanaler for regnvand til den dybere liggende del af lergraven. Til sammenligning, og som kontrast, kan nævnes udgravningsarbejdet af 1973-hvalen (her forkortet, H-73). Denne blev fundet i »bunden« af lergraven (12–14 m under overfladen) i sandfrit, tæt ler, næsten umuligt at grave i, hvilket udgravningsholdet tydeligt mærkede, da det forsøgte sig med afvandingskanaler i det særdeles regnfulde oktobervejr i 1973. Dengang skulle udgravningsarbejdet foretages på 14 dage af et udsendt hold fra Geologisk Museum i København, og der var derfor ikke tid til en nøjere afgrænsning af de enkelte knogler i skelettet, hvorfor man hjemtog hele blokken med skeletterer til videre præparering, indpakket i en beskyttende kappe af gips.

Efter at der i foråret 1979 blev tilknyttet fast personale til Midtsønderjyllands Museum i Gram, blev der samtidig åbnet mulighed for, at dette museum selv kunne forestå udgravningsarbejdet af H-79, hvilket har medført den indlysende fordel, at udgravningsholdet, så at sige, har kunnet leve på stedet og derfor ikke har været bundet af et stramt tidsskema for arbejdets fuldførelse. Megen tid blev brugt på at afgrænse og styrke de enkelte knogler i selve lergraven (fig. 1 viser den forreste del af skelettet blotlagt og delvis afrenset). Denne teknik medførte, at arbejdet i lergraven kom til at strække sig over flere måneder, men det skal nok vise sig, at denne »ekstra tid« vil blive indvundet under det efterfølgende præpareringsarbejde. Den mest anstrengende del af arbejdet med at bjærge hvalskelettet var den indledende med bortgravning af leret, der lå over og på siderne af hvalen. Omkring 20 m³ ler måtte fjernes omkring H-79 (af uvante gravere), inden det egentlige fingravningsarbejde (med knive og stemmejern) kunne påbegyndes. Men også en anden ting krævede meget arbejde og tid – desværre: Sikring af udgravningspladsen mod »gravrøvere«. Hver aften er området blevet dækket af to store presenninger, solidt fastgjort med store pløkke og omkranset af stolper og tovværk. Over dette er der derefter blevet oprigget et beduinskråtelt som værn mod, og afløb for, regn.

Det tog tid! men under udgravningen af H-79 var det alligevel ikke nok. »Gravrøvere« hjemsøgte det gamle hvalskelet og ødelagde skammeligvis tre ellers velbevarede knogler. Ubetænksomheden – og samlermanien – er stor!

Det mest kritiske punkt under et udgravningsarbejde som dette er optagelsen og hjemtransporten af skelettet. Knoglerne er umådeligt skrøbelige efter 6 millioner år i jorden, og det er derfor nødvendigt at »indpakke« dem i et beskyttende materiale. Tidligere har gips været anvendt, men det har gjort fundet urimeligt tungt

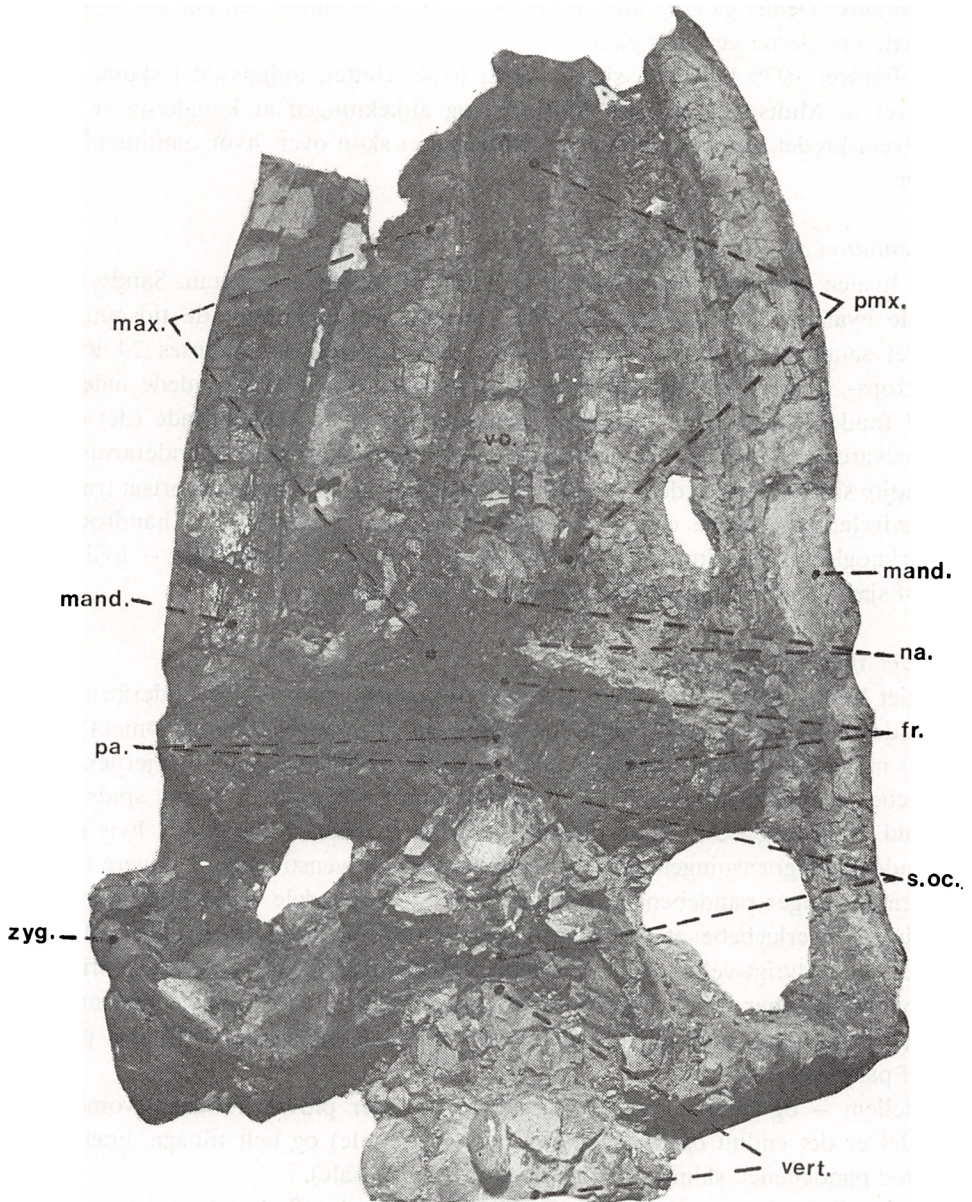

Fig. 3. Kraniet af H-79 set fra oversiden: *fr.*, pandeben (frontale); *mand.*, underkæbe (lower jaw); *max.*, overkæbe (maxillare); *na.*, næseben (nasale); *pa.*, isseben (parietale); *pmx.*, mellemkæbe (præmaxillare); *s. oc.*, nakkeben (supraoccipitale); *vert.*, halshvirvler (cervical vertebrae); *vo.*, plovskæreben (vomer); *zyg.*, kindbue (proc. zygomaticus).
 Approx. $\times 0,1$. Foto: H. C. Gabelgård.

Dorsal view of the H-79 whale-skull. Legends: see above.

at håndtere. Denne gang er anvendt et polyurethan skummiddel, der har vist sig at beskytte knoglerne særdeles godt.

I efteråret 1979 blev den sidste del af hvalskelettet, indpakket i skum, transporteret til Midtsønderjyllands Museum, og afdækningen af knoglerne er nu så vidt fremskredet, at det er muligt at danne sig et skøn over, hvor omfattende fundet er.

Præsentation af den afdøde (H-79)

1979 hvalen er repræsenteret ved et praktisk talt komplet kranium. Sandsynligvis er alle hvalens 7 halshvirvler til stede, men de er på nuværende tidspunkt tæt cindret sammen af konkretionsmateriale. Der har kunnet afgrænses 24 hvirvler fra krops-, lænde- og bækkenregionen og desuden 3 typisk afrundede halehvirvler. I fundet indgår mindst 12 pænt bevarede ribben, 2 skulderblade (det ene er kun bevaret med 1/3), højre og venstre sides overarmsknogler og underarmsknogler (højre sides spoleben desværre delvist ødelagt af »gravrøvere«). Bortset fra nogle halehvirvler, og måske enkelte kropshvirvler, samt forlemmernes håndrods- og fingerknogler, synes fundet at repræsentere et komplet hvalskelet – hvilket er yderst sjældent ved Europæiske hvalfund fra Miocæn tiden.

Kraniet af H-79 (fig. 1 og 3)

Kraniet består af calvariet (hjernekasse og overkæbe) samt af to underkæbehalvdele (der hos den levende hval holdes sammen fortil af et elastisk ligament). Calvariet måler ca. 1,30 m i længden; kun den yderste spids mangler. Hjernekaassens nakkeben (supraoccipitale, fig. 1) har form som en trekant, hvis ene spids peger fremad. I forlængelse af dette ses en lille del af issebenet (parietale), hvis største del indgår i begrænsningen af hjernekaassens højre og venstre side. Længere fremad på kraniet følger pandebenet (frontale), hvis store sidedele overlapper den bageste del af overkæbebenet (maxillare). De to siders overkæbeben er kun få mm tykke, men i øvrigt velbevarede. På deres overflade ses smalle kanaler, hvori blodkarforsyningen har løbet. Indad begrænses overkæben af de smalle mellemkæbeben (præmaxillare), der løber som buede volde fra kraniets spids til den øverste del af pandebenene.

Imellem – og under – mellemkæbebenene løber plovskæbebenet (vomer; på billedet er det endnu dækket af konkretionsmateriale) og helt tilbage, grænsende op mod pandebenet, skimtes de to korte næseben (nasale).

Umiddelbart foran næsebenene findes hvalens åndingshuller (næsebor). Denne placering, langt tilbage på kraniet er en tilpasning til vandlivet. De ældste hvaler, man kender (urhvalerne, der er ca. 50 mio. år gamle), havde næseborene placeret langt fremme på snuden (som hos landlevende pattedyr), men under hvalgruppens tilpasning til vandlivet er de rykket længere og længere tilbage på hovedet.

Fra begge sider af den bageste del af hjernekaassen udgår skælbenet (squamosum), hvis yderste, ufuldstændigt bevarede, proces (proc. zygomaticus), peger frem mod sidedelen af pandebenene, med hvilke de sandsynligvis har haft kontakt.

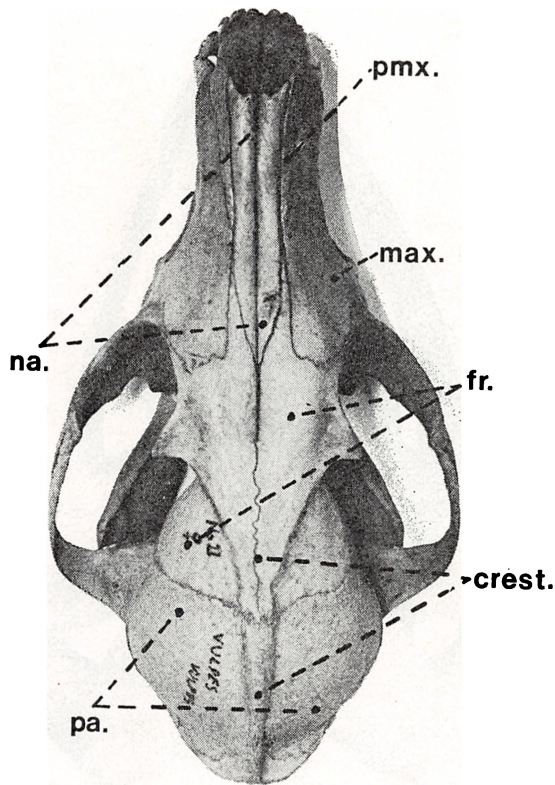

Fig. 4. Rævekranium set fra oversiden: *crest.*, kam til fæste for tyggemusklerne. Øvrige forkortelser, se fig. 3. Approx. $\times 0,8$. Foto: H. C. Gabelgård.

Dorsal view of fox-skull. Legends: see fig. 3.

Fig. 3 viser kraniets underside fotograferet under udgravningsarbejdet i lergraven. En vold bestående bagest af ganebeenet (palatinum) og, længere fremad, af overkæbebeenet, deler calvariet i to symmetriske halvdele. På hver halvdel af overkæbebeenet er aftegnet et uregelmæssigt system af furer, hvori nerver og blodkar til hvalens barder har løbet.

Bardehvaler har fra fødselen ingen tænder (på et tidspunkt under fosterstadiet anlægges tænder, men disse resorberes hurtigt igen), men er i stedet forsynet med såkaldte barder: Store trekantede hornplader, der vokser ned fra ganeloftet. Disse plader udgør et effektivt siapparat, hvormed hvalen kan frafiltrere havets små planktonorganismer. Barderne er stedsevoksende, og derfor afhængige af blodtilførsel; de slides, således at de kun opnår en bestemt længde afhængig af, hvilken art hvalen tilhører. H-79 har haft relativt korte barder (40–50 cm), men hos andre hvalarter kan de blive betydeligt længere. Således kan grønlandshvalen have 3 m lange barder og op til flere hundrede af disse i mundhulen.

Længere bagude på kraniet ses to konkylielignende forbeninger, de såkaldte

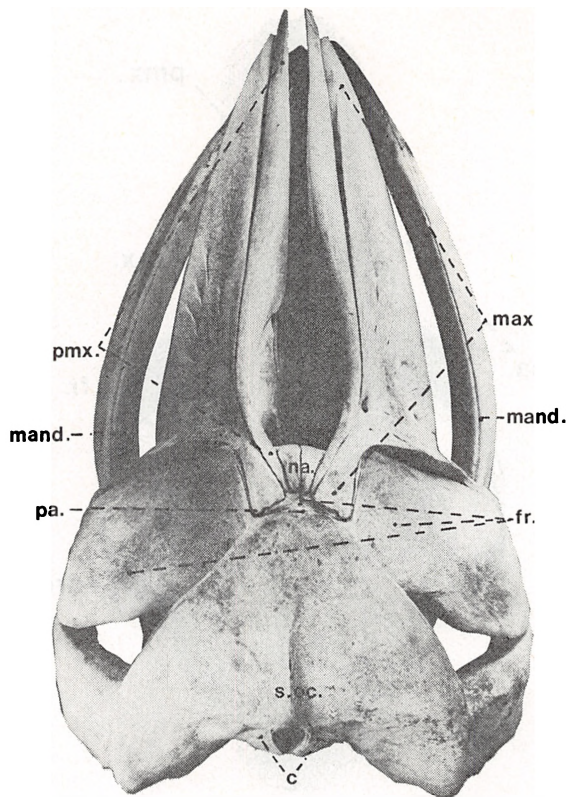

Fig. 5. Kranium af nulevende vågehval set fra oversiden: c., ledflader for den 1. hals-
hvirvel. Øvrige forkortelser, se fig. 3. Approx. $\times 0,06$. Foto: M. Abrahamsson.

Skull of *Balaenoptera acutorostrata* in dorsal view. c., occipital condyles. Other legends:
see fig. 3.

bullae, der står i hørelsens tjeneste. Bag disse, ude til siderne, kan ledfladerne fra underkæbehalvdelen skimtes.

De to underkæbehalvdele (fig. 3; mand.) er næsten komplet bevarede (kun de yderste ender mangler), men ret fragmenterede, især i den bageste del. På figuren ses, at de næsten ligger i naturligt leje. Bagest på underkæben ses den opsvulmede ledflade (der artikulerer med calvariets ledflade). Længere fremad smalner kæbegrenen kraftigt til og bliver åben opadtil (i tværsnit vil den fremtræde som et U). Derefter »lukkes« kæben (tværsnittet vil her blive O-formet) omkring en snæver kanal (kæbekanalen), hvori blodkar og nerver har løbet. Hvor kæben lukkes, udgår en udadrejet proces (proc. coronoideus), der er fæste for underkæbens muskler.

En sammenligning af H-79 kraniet med et landpattedyrkranium (f. eks. en ræv) og med kraniet af en nulevende vågehval, (der er det kranium, med hvilket det har størst lighed), kan vise karakteristiske udviklingsmæssige træk inden for hvalgruppen.

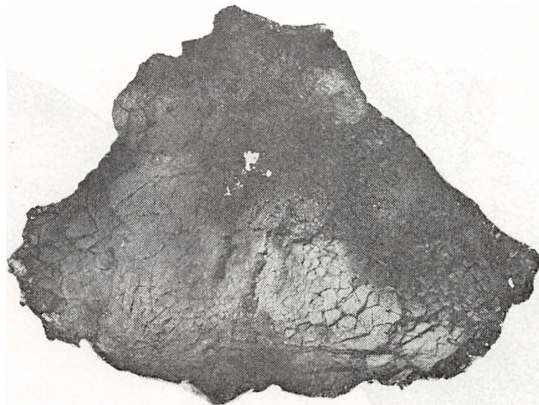

Fig. 6. Højre skulderblad fra H-79. Approx. 0,15. Foto: M. Abramamsson.

Right scapula of the H-79 baleen whale

På et rævekranium (fig. 4) ses isseben og pandeben at brede sig ud over oversiden af kraniet. Pandebenet støder op til overkæbebenet og, i midterlinien, til de lange næseben. Næseborene befinder sig helt ude i spidsen af kraniet. Isseben og pandeben danner, i midterplanet af kraniet, en kam (crista), som er øverste fæste for rævens kraftige tyggemusklér.

Hjernerne hos H-79 dækkes derimod næsten udelukkende af nakkebenet (som hos ræven ikke kan ses fra oversiden). Derefter følger en ganske lille del af henholdsvis issebenet og pandebenet. Det sidste støder, ligesom på rævekraniet, op til de meget store overkæbeben og næseben. Næsebenene er ganske korte (lange hos ræven) og efterfølges umiddelbart af næseåbningerne.

Fortsættes sammenligningen til kraniet af en nulevende vågehval (fig. 5) ses, at tendensen i forskydningen af kraniets knogler hos H-79 fortsætter her. Nakkebenet er blevet endnu mere forstørret og er rykket længere frem. Isse- og pandeben er næsten blevet totalt »overvokset« af nakkebenet, således at de kun lige kan skimtes mellem dette og næsebenene. Næseåbningerne er hos vågehvalen rykket endnu længere tilbage på kraniet.

De indbyrdes forskydninger af kraniets knogler hos hvalerne kan følges fra de tidligste hvaler og op til de nulevende. De er derfor af betydning for bestemmelse af hvalernes indbyrdes placering i udviklingen.

Undersøgelser af 1973 hvalfundet (*Mesocetus argillarius*) fra Gram lergrav (Bendix-Almgreen & Roth, 1976; Roth, 1978) har vist, at denne havde et specielt interessant udviklingsmæssigt træk i underkæben, nemlig en vid kæbekanal. Dette træk finder man ikke hos nulevende, voksne bardehvaler, hvis underkæbe er gennemsat af en snæver kæbekanal; men nulevende tandhvaler har i underkæben en stor hulhed.

Underkæben fra bardehvalfundet fra 1973 (*Mesocetus argillarius*) minder således om underkæbeopbygningen hos nulevende tandhvaler. Hos flere velunder-

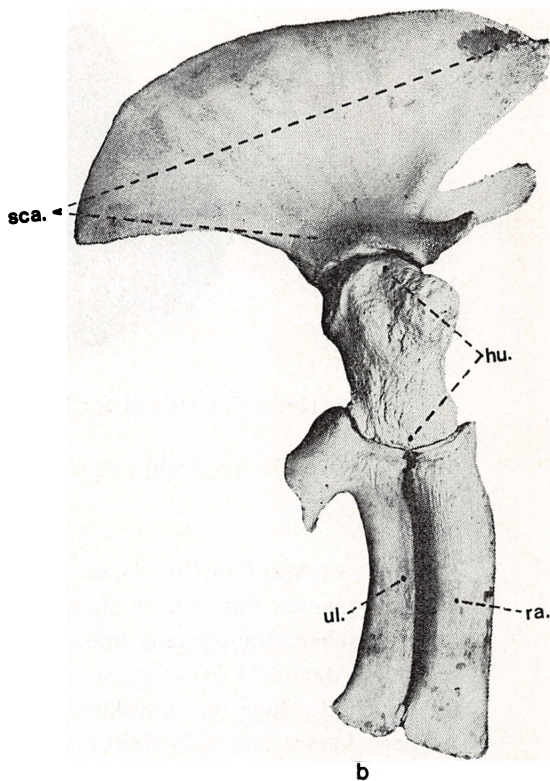
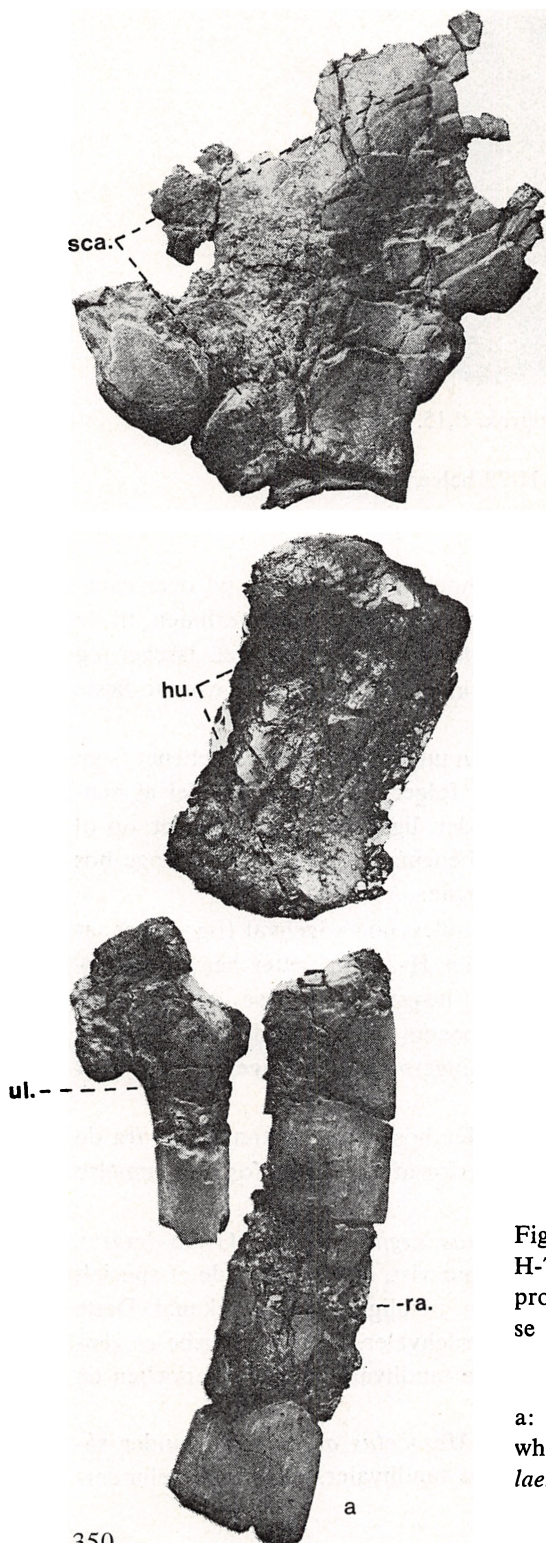

Fig. 7. a: Venstre skulderblad og armknogler af H-79. b: Samme knogler af vågehval. a: approx. $\times 0,2$. b: Approx. $\times 0,07$. Forkortelser, se fig. 1. Foto: a, M. Abrahamsson; b, H. C. Gabelgård.

a: Left scapula and armbones of the H-79 whale. b: Corresponding bone-complex of *Balaenoptera acutorostrata*. Legends, see fig. 1.

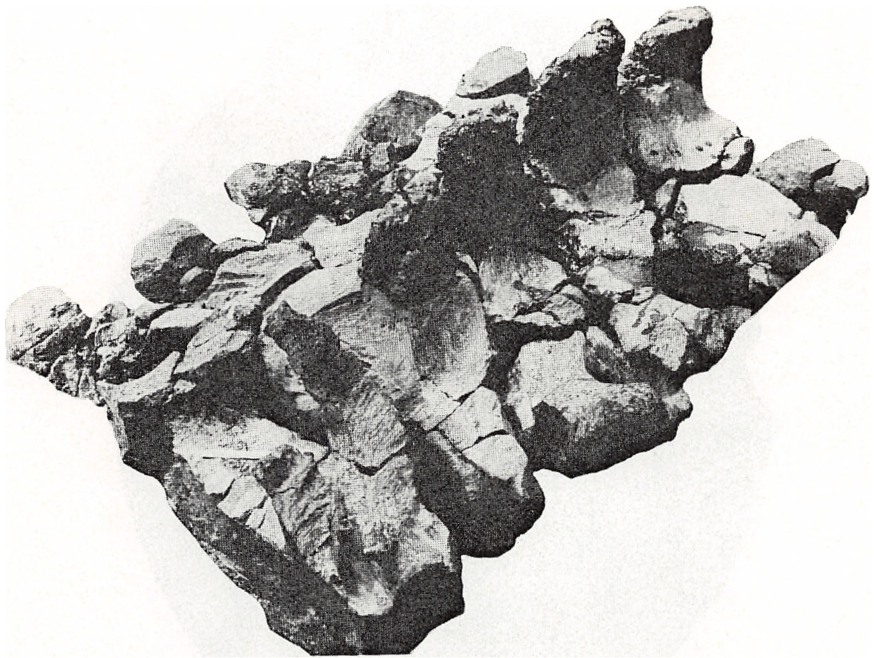

Fig. 8. Fem kropshvirvler fra H-79. Approx. $\times 0,3$. Foto: M. Abrahamsson.

Thoracic vertebrae of the H-79 whale.

søgte tandhvalslægter har underkæbehulheden en ganske bestemt funktion, idet den står i hørelsens tjeneste. Disse hvaler benytter en form for ekkolokalisering til opsporing af bytte. Det returnerede ekko ledes nemlig gennem fedtvævet i kæbens hulhed til hvalens »høreknogle«, bulla. Om det samme har været tilfældet hos nu uddøde bardehvaler (som *Mesocetus argillarius*) er nok tvivlsomt, men forudsætningen, nemlig hulheden i underkæben, har været til stede i hvert fald hos visse slægter blandt tidlige bardehvaler. At denne forudsætning ikke er blevet »udnyttet« hos bardehvalerne, kan skyldes denne gruppes fødevalg (plankton), hvori *ikke* indgår lokaliserig af enkeltdyr.

De foreløbige undersøgelser tyder ikke på, at H-79 underkæben er i besiddelse af en sådan vid kæbekanal. Forholdet her synes mere som hos nulevende bardehvaler.

En vid hulhed i underkæben er også iagttaget hos visse urhvaler, hvilket betyder, at dette karaktertræk allerede var udviklet for 50 mio. år siden. Det ville være rimeligt at antage, at denne gamle skeletstruktur, repræsenteret i alle tre kendte hvalgrupper, peger på et tæt familieskab mellem de tre hvalgrupper.

Blandt *nulevende* barde- og tandhvaler eksisterer mange forskellige udviklingsmæssige træk både i skeletstrukturen og i bløddelene. Dette tyder på, at hvalgruppen på et *tidligt* tidspunkt er »blevet opdelt« i en bardehvalgruppe og en tandhvalgruppe, der i tidens løb har udviklet sig på forskellig måde.

Fig. 9. Halehvirvel fra H-79. Approx. $\times 0,8$. Foto: M. Abrahamsson.

Caudal vertebra of the H-79 whale.

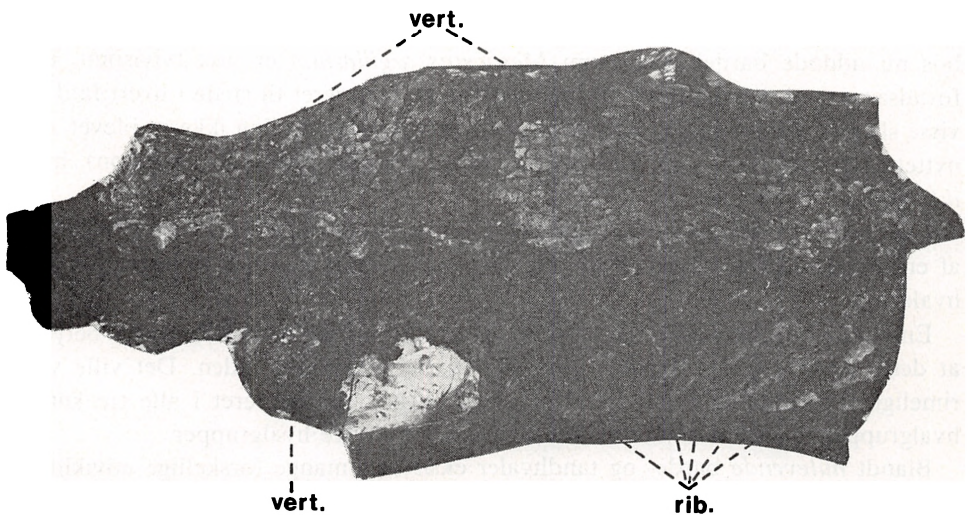

Fig. 10. Hvirvler og ribben af H-79 under præparering. *rib.*, ribben (ribs); *vert.*, hvirvler (vertebrae). Approx. $\times 0,1$. Foto: H. C. Gabelgård.

Vertebrae and ribs of the H-79 whale. Legends: see above

Fig. 11. Ribben fra H-79. Approx. $\times 0,17$. Foto: M. Abrahamsson.

Rib of the H-79 whale.

Halshvirvlerne

Selv om disse kun er delvist udpræparerede (fig. 3; vert.) kan det allerede nu ses, at de består af tyndere hvirvellegemer, end det var tilfældet hos 1973-hvalen. Generelt kan man sige, at der i hvalgruppens udvikling er sket en forkortelse af halshvirvlerne, mest hos tandhvalerne, og hos visse arter er der endog sket en sammenvoksning af nogle eller af alle halshvirvlerne.

Halshvirvlerne hos en hval kan derfor give et vigtigt fingerpeg om dens trin i udviklingen, og dermed om dens systematiske stilling inden for gruppen.

De øvrige skeletdele

Disse skal kun omtales ganske kort. Højre sides skulderblad (fig. 6) er næsten komplet, og ledfladen til overarmsknoglen er tydeligt afsat.

Figur 7 viser venstre sides skulderblad og armknogler. Kun en mindre del af skulderbladet er bevaret. Overarmsknoglen (fig. 7; hu.) har den halvkugleformede ledflade til skulderbladet skarpt afgrænset, men resten af knoglen er meget itu-brudt. Underarmen består, som hos andre pattedyr, af to knogler: Spoleben (radius; fig. 7; ra), der er komplet, og albueben (ulna; fig. 7; ul), af hvilket kun den øverste del er bevaret.

Fraregnet halshvirvlerne har kroppens øvrige hvirvler (fig. 8–10) samt ribben (fig. 10–11) ingen større betydning for bestemmelse af en hvals systematiske stilling, idet disse knogler varierer relativt meget inden for den enkelte art.

Hvirvler kan dog fortælle noget om hvalens alder. Den enkelte hvirvel består af tre dele: et midterstykke samt af to tynde endeskiver, og først i en høj alder, eller i hvert fald først når hvalen er *helt* udvokset, vokser disse tre dele sammen. Endestykkerne hos 1979-hvalen er tæt sammenvokset med midterstykket, hvilket viser, at 1979-hvalen har været fuldt udvokset.

Det præparerings-arbejde, der for tiden foregår på H-79 hvalfundet, er yderst

tålmodighedskrævende og langsommeligt. Et optimistisk skøn siger, at det vil vare 2–3 år. Men til den tid vil museet så kunne udstille et meget flot, og videnskabeligt værdifuldt, hvalskelet for det besøgende publikum.

Litteraturliste:

- Bendix-Almgreen, S. E. & Roth, F. 1976. Fortidshvalen fra Sønderjyllands undergrund. In Carlsbergfondets, Frederiksborgmuseets og Ny Carlsbergfondets beretning for året 1974-75: 34-38. Rhodos, København.
- Kellogg, R. 1928. The history of the whales. Their adaptation to life in the water. – Q. Rev. Biol. 3: 29-76 & 174-208.
- Rasmussen, L. Banke 1954. Fossilførende marint Øvre Miocæn ved Holleskov nordøst for Ribe. – Meddr dansk geol. Foren. 12. 531–540.
- Rasmussen, L. Banke 1956. The marine Upper Miocene of South Jutland and its molluscan fauna. – Danm. geol. Unders. (2) 81: 1–166.
- Rasmussen, L. Banke 1958. Det marine ungtertiær ved Sæd. – Meddr dansk geol. Foren. 14: 1–28.
- Rasmussen, L. Banke 1959. Vorläufige Bericht über des Miozän von Maade bei Esbjerg. – Meddr dansk geol. Foren. 14: 115–121.
- Rasmussen, L. Banke 1961a. Mittel- und Ober-Miozän von Dänemark. – Meyniana 10: 59–62.
- Rasmussen, L. Banke 1961b. De Miocæne formationer i Danmark. – Danm. geol. Unders. (4) 4 (5): 1–45.
- Rasmussen, L. Banke 1966. Biostratigraphical studies on the marine younger Miocene of Denmark; based on the molluscan faunas. – Danm. geol. Unders. (2) 88: 1–358.
- Rasmussen, L. Banke 1968. Molluscan faunas and biostratigraphy of the marine younger Miocene formations in Denmark. – Danm. geol. Unders. (2) 92: 1–265.
- Roth, F. 1978. *Mesocetus argillarius* sp.n. (Cetacea, Mysticeti) from Upper Miocene of Denmark, with remarks on the lower jaw and the echolocation systems in whale phylogeny. – Zool. Scr. 7: 63–79.

Yngre romertids kammergrav i Enderupskov

AF FLEMMING R. RIECK

Gravpladsen i Enderupskov mellem Gram og Ribe har gennem en lang årrække haft Haderslev Museums bevågenhed. De første undersøgelser på pladsen blev allerede foretaget i 1954 [1], og otte gange siden har udgravninger fundet sted på lokaliteten, uden at man i dag kan sige, at undersøgelsesvirksomheden er afsluttet. Flere udgravninger må følge på gdr. Andreas Grams marker – han fortjener tak for sin forståelse for undersøgelsesernes langsomme fremadskriden og for sin nænsomme pløjning på den truede gravplads.

Mangfoldige er de anlæg, som efterhånden er blevet udforsket på lokaliteten. En hel del bopladslevn er blevet udgravet, men det er især gravene, som vækker interesse. Omkring 200 grave er til dato fundet, og disse grave deler sig i to grupper – urnebegravelser og jordfæstegrave. Den korte kampagne, som blev gennemført på pladsen i 1979 under forfatterens ledelse, afslørede 2 urnegrave og 19 jordfæstegrave. En enkelt af jordfæstegravene adskiller sig i opbygning og gravgods væsentligt fra, hvad der hidtil er fundet på pladsen og fortjener derfor øjeblikkelig publikation, mens omtalen af pladsens øvrige anlæg må vente, til udgravningerne på stedet er tilendebragt.

Gravens opbygning

Jordfæstegravene i Enderupskov afslører sig, når pløjejorden er fjernet, normalt som rektangulære mørkfarvninger i den lysgule undergrund. Den grav, som her skal omtales, adskiller sig umiddelbart under pløjelaget fra de øvrige ved sin størrelse. Det mørkfarvede Ø-V-orienterede fyldskifte målte ca. 1,65 m × 2,80 m (hvor normen er ca. 1 m × 2 m).

Farve- og konsistensforskelle inden for det omtalte fyldskifte afslørede detaljer om gravens opbygning. Smalle, mørke striber – spor efter træværk – viste, at nedgravningen har rummet et trækammer, hvori en plankekiste har været anbragt. Kammeret har haft en bredde på ca. 1,4 m og en længde på ca. 2,5 m.

Kammergravskikken er ikke ukendt i dansk forhistorie. Kammergrave i noget varierende udformninger kendes fra flere lokaliteter. Fra ældre romersk jernalder stammer nogle kammergrave med tilhørende stenkonstruktioner fra Agersbøl ved Vejle [2], og fra vikingetid kendes mange kammergrave fra vidt forskellige lokaliteter bl. a. Stengade på Langeland [3] og Jelling [4]. Enderupskov-kammergraven skal, som det fremgår af den følgende oldsagsgennemgang, dateres til sen yngre romersk jernalder og medvirker til at lukke hullet mellem tidlige og sene kammergrave.

Fig. 1. Kammergraven under udgravning. Træsporene markerer sig som mørke striber i gravfylden. Foto: J. Holm.

Oftest nedlægges den døde med udstyr direkte i trækammeret. Enderupskovgraven rummer dog tydelige spor efter en plankekiste i kammeret og adskiller sig herved fra normen. Den rektangulære plankekiste måler ca. 0,85 m × 2,05 m, men langsiderne er forlænget ud forbi kisteenderne og har oprindelig haft en lægde på ca. 2,25 m. Plankekister med denne form for „horn“ er fundet på mange danske jernaldergravfelter.

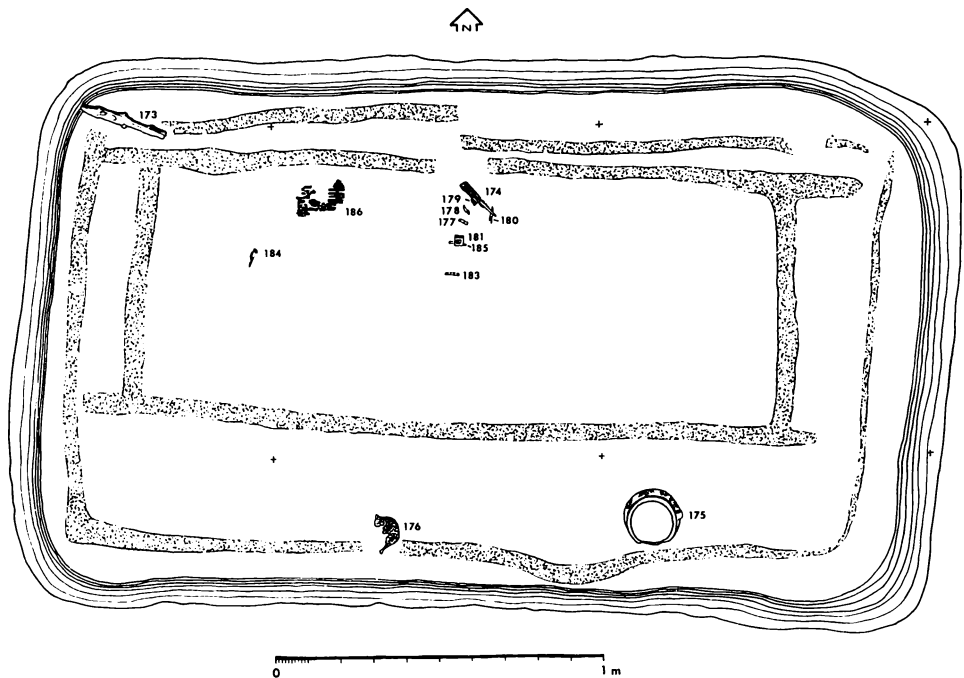

Fig. 2. Plan over kammergraven med angivelse af træsporene og oldsagernes placering.
Tegn: J. Holm.

Oldsagernes placering

Det er interessant at bemærke, hvorledes det udstyr, den døde har fået med sig, er anbragt i graven. I selve plankekisten har liget været placeret med hovedet i vestenden. Dette markeres dels af fundet af en lille broncefibula (fig. 2, nr. 184), som har tjent til at holde klædningen sammen med, dels af den i bæltet anbragte jernknivs orientering – knivens (fig. 2, nr. 174) spids vendte mod øst. Bæltetstedet markeredes ved fundet af en hel række små bronzebeslag (fig. 2, nr. 177–180, 183 og 185) samt af et forholdsvis godt bevaret bæltespænde (fig. 2, nr. 181), på hvis bagside læderrester var bevaret.

Det kunne ikke konstateres, om personen har været anbragt på ryggen eller i sideleje, da der overhovedet ikke fandtes skeletrester i graven. Det hører i det hele taget til sjældenhederne at finde skeletspor bevaret i jordfæstegravene på Endrupskovgravpladsen. Langt de fleste organiske dele i gravene er blevet »genbrugt af naturen«.

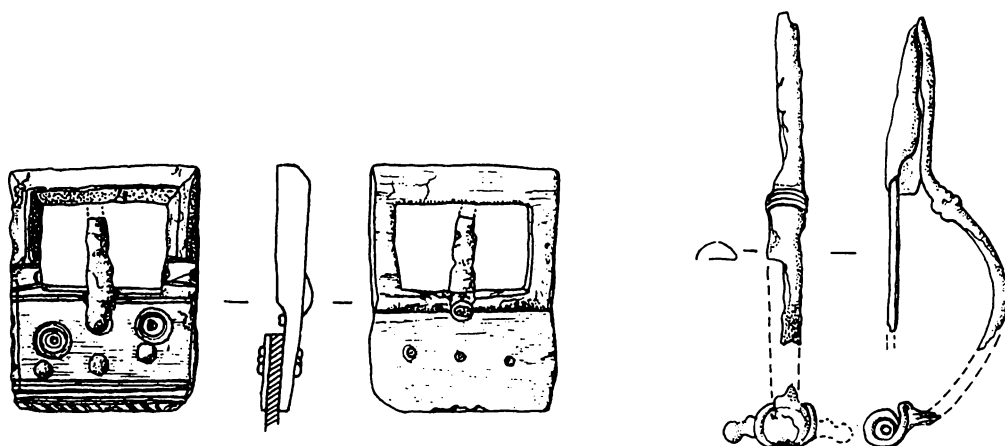
Oven på plankekisten, diagonalt i forhold til denne, har den dødes våben – en lans – været anbragt. Lansespidsen (fig. 2, nr. 173) fandtes i gravens NV-hjørne og lå med odenden i et højere niveau end dølleenden. Denne skrå orientering må være opstået ved kistelågets sammenbrud, hvor lansestagen må være blevet presset ned i kistens indre af det ovenfra kommende jordtryk.

Uden for plankekisten, som i øvrigt var anbragt i kammerets nordlige del, fandtes to beholdere – et lerkar og et glasbæger (fig. 2, nr. 175 og 176) – som må antages at have rummet føden til den lange rejse. Såvel lerkar som glasbæger var anbragt direkte på kammergravens bund og ikke, som det ofte er konstateret i Enderupskov, på en afsats over gravbunden.

Oldsagerne

Bæltespændet: Som før nævnt blev der midt i plankekisten fundet en række forskellige små bronzebeslag, som markerer, hvor den døde's bælte har været. Foruden selve spændet har hele 6 små beslag prydet bæltet, men alle disse er desværre dårligt bevaret. De befinder sig i øjeblikket i en konserveringsmæssig tilstand, hvor det er umuligt at gøre iagttagelser på dem. Derfor er nærmere beskrivelse og tolkning ikke muligt i skrivende stund.

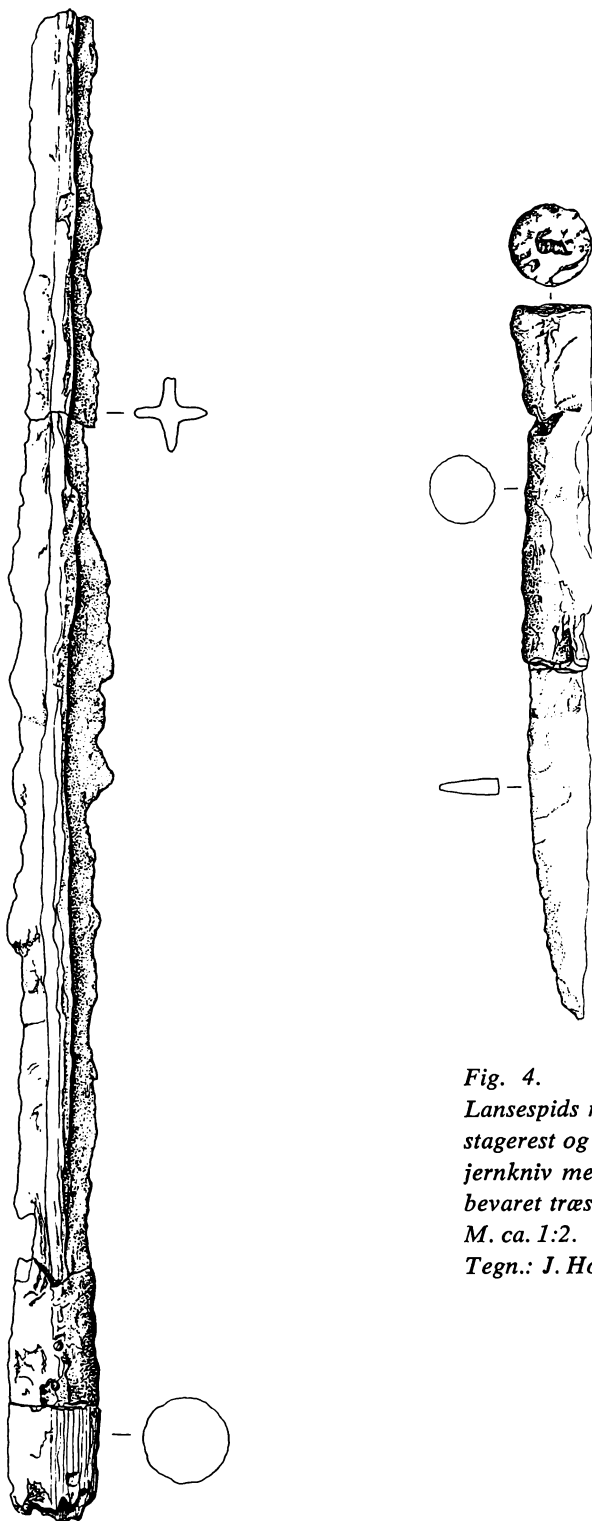
Det spænde (fig. 3), som har holdt bæltet sammen, er derimod ganske velbevaret. Det drejer sig om et lille rektangulært bronzespænde med en dorn af jern. Spændet måler 2,5 cm × 3,2 cm og er op til 0,4 cm tykt.

*Fig. 3. Bæltespænde og fibula fra graven. Tværnittet af spændet rekonstrueret. M. 1:1.
Tegn: J. Holm.*

Forsiden af spændet er ornamenteret. Den pladeformede del er udsmykket med forskellige stregornamenter i kanten og prydes desuden af to grupper af koncentriske cirkler. Morsomt er det, at såvel disse kredsornamenter som de bronzenitter, som går igennem pladen, er anbragt skævt, lidt sjustet på spændet.

Ved overgangen til spændets gennembrudte del findes i begge sider et lille rektangulært stregindrammet felt, hvori to halvcirkelformede gruber er anvendt som udsmykning. Lignende gruber findes på en række bæltespændere fra bl. a. Thorsberg mosefund [5].

*Fig. 4.
Lansespids med
stagerest og
jernkniv med
bevaret træskaft.
M. ca. 1:2.
Tegn.: J. Holm.*

På spændets bagside findes et lille læderstykke – den sidste rest af bæltet. Via en lille kun fragmentarisk bevaret bronzeplade på bagsiden af bæltet er læder og bæltespænde holdt sammen v.h.a. 3 bronzenitter. På en af disse nitter findes en lille rest sølvklorid bevaret [6], og dette indikerer, at nittehovederne oprindeligt har været forsølvede.

Fibulaen: I plankekistens vestlige del fandtes et desværre ret dårligt bevaret dragtsmykke af bronze (fig. 3). Denne fibula – datidens sikkerhedsnål – er af stor betydning for dateringen af graven. Det her omtalte stykke har smal, højt buet, båndformet bøjle med halvmåneformet tværsnit. Foden er bøjet tilbage, således at der dannes nåleholder, og nåleholderen har oprindeligt været afsluttet i en bevikling omkring bøjlen (p.g.a. bevaringstilstanden kan rester af beviklingen iagttages på bøjlen, mens forbindelsestråden fra nåleholderen til beviklingen mangler). Karakteristisk er det, at der kun findes to spiralvindinger på hver side af bøjlen. Spiralakslen er i begge sider afsluttet af en knop. Fibulaen har haft en længde på ca. 5,8 cm.

Den beskrevne fibula skal henføres til gruppen af fibler med omslået fod [7] og herunder til den undergruppe, som har fået navn efter det berømte mosefund i Nydam på Sundeved. De »ægte« Nydamfibler skal dog have en knop placeret ved toppen af bøjlen [8], men stykket fra Enderupskov er i udformning identisk med de fibler, som E. Albrechtsen i sin gennemgang af Fyns yngre romerske jernalder kalder for Nydamfibler [9]. Disse fynske Nydamfibler skal alle henføres til sen yngre romertid eller til perioden mellem 325 og 400 e. Kr. [10].

Den enæggede jernkniv: Som allerede beskrevet fandtes midt i plankekisten en kniv af jern (fig. 4). Enæggede jernknive er særdeles almindelige i jordfæstegravene fra Enderupskov, men denne adskiller sig fra flertallet af de øvrige ved at have bevaret træskaft. Knivens totale længde er 18,4 cm, hvoraf bladet udgør 9,3 cm. En jævnt tilspidsende grebspids forløber i hele skaftets længde. Træskaftet, som er kraftigt imprægneret med jernoxyd [11], er let fortykket mod fæsteenden. Tværsnittet er cirkulært.

Lansespidsen: Jordfæstegrave med våbenudstyr er særdeles sjældne i Sønderjylland. Fra yngre romertids tidlige del kendes 2 rige våbengrave fra Hjartbro ved Bevtoft, mens kammergraven fra Enderupskov, som indeholdt en lansespids, synes at være den eneste fra sen yngre romersk jernalder i landsdelen. Lansespidsen (fig. 4), som er fremstillet af jern, er bevaret i en længde af 33,6 cm, men har oprindeligt været noget længere, da stykkets odende mangler. Desværre er lansespidsens ægkanter så nedbrudte af rustdannelser, at det ikke er muligt at måle bladets nøjagtige bredde endsige at udtale sig om bladets udlinieforløb. Sikkert er det dog, at bladet har haft et korsformet tværsnit, og at den relativt lange lansespids har haft et bajonetagtigt udseende. Nederst er lansespidsen forsynet med en kort dølle, og 2 i ægplanet anbragte bronzenitter fastholder endnu i dag en lille rest af træstagen i døllen.

Lange lansespids af nogenlunde samme udformning, som det her omtalte fund, er udgravet i såvel Illerup Mose [12] som i Nydam [13]. Denne type lansespids synes at skulle placeres ret sent i yngre romertid [14].

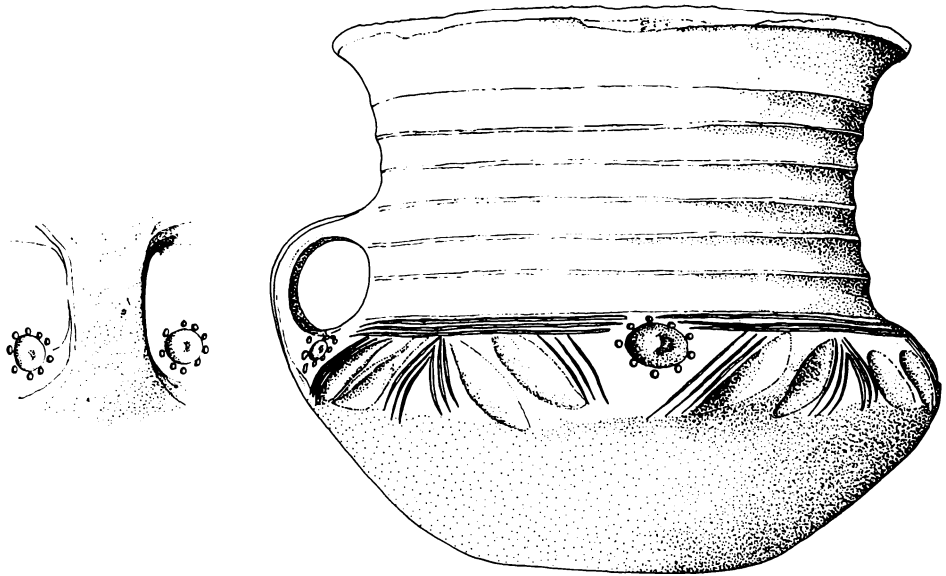

Fig. 5. Lerkarret fra Enderupskovgraven. M. 1:2. Tegn: J. Holm.

Lerkarret: Et meget velbevaret og særdeles fint udført lerkar (fig. 5) blev fundet i trækammerets sydlige del. Dette kar må ud fra sit højde/bredde index defineres som en hankeskål [15]. Karret er særdeles rigt udsmykket. Randen er let udfaldende, uforykket og jævnt afrundet. Den ret høje hals er ornamenteret med 6 vandrette furer, hvis bredde varierer mellem 8 mm og 10 mm. Overgangen fra halsen til karrets overdel er markeret ved 3 omløbende vandrette streger, hvorunder findes en vekslende ornamentik bestående af rosetter, skråstillede streggrupper og skråfurer. Karrets underdel er uornamenteret. Endelig smykkes lerkarret af en båndformet hank, gående fra halsens midte til bugknækket.

Sammenlignende studier over keramik fra sen yngre romertid savnes fra Sønderjylland, men for nylig er en sådan analyse udført på det fynske materiale [16]. Tillader vi os at anvende de fynske resultater på karret fra kammergraven, må dette dateres til yngre romertids slutfase.

Glasbægeret: Kammergraven indeholdt, udover det allerede beskrevne materiale, et importeret senromersk/tidlig frankisk glasbæger. Desværre var glasset totalt knust, primært som følge af nedbrydningen af glasmassen, sekundært af jordtrykket, som det har været udsat for. En vanskelig procedure blev indledt for at redde stumperne, og efter konservering (se særlig afhandling herom) kan det i dag lade sig gøre at rekonstruere bægeret i tegning med rimelig nøjagtighed.

Bægeret har oprindeligt været ca. 6,0 cm højt og har haft en mundingsdiameter på ca. 9,4 cm. Det er udsmykket med lavt ribberelief på underdelen, mens overdelen er uornamenteret. Randen på bægeret er let fortykket. Glasmassen består af klart, ufarvet glas, og i bunden af bægeret ses rester af den glasklump (navle), via hvilken hæftejern og bæger har været forbundet [17].

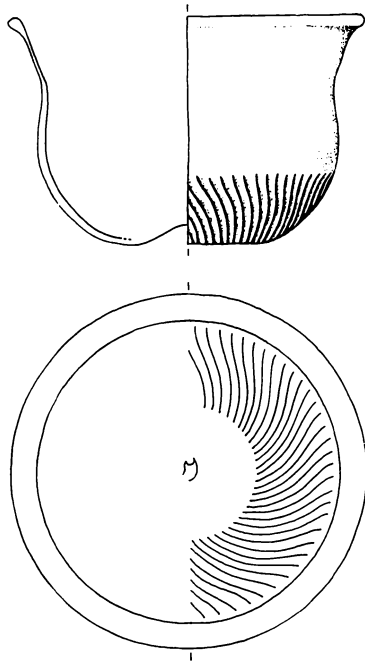

Fig. 6. Rekonstruktionstegning af glasbægeret fra kammergraven. Øverst – set fra siden, nederst – set fra bunden. M. 1:2; Tegn.: J. Holm.

Nøjagtige paralleller til Enderupskov-glasset findes ikke i det danske materiale. De nærmeste pander kendes fra Kølnområdet [18]. Disse glas er ornamenteret på samme måde som Enderupskov-glasset, men er af en lidt højere og slankere form.

De let svajede, skråtstillede, lave ribber på bægeret er fremkommet ved, at glasset er blevet blæst i en såkaldt »Vorform« (ty.) – man har blæst glasset i facon i en jern- eller træform anbragt foran glaspusteren. Formblæste glas med lavt ribberelief findes fra begyndelsen af 4. årh. e. Kr. [19], men en nærmere datering af glasbægeret fra Enderupskov må gives ud fra gravens øvrige inventar.

Glasset, som er det yngste af de glasbægre, som er fundet i Sønderjylland, er antagelig fremstillet i og importeret fra Kølnområdet, men kan også være af tidlig frankisk oprindelse. En mere nøjagtig placering af glasset i europæisk sammenhæng er ikke mulig, da veltillignende sidestykker hidtil ikke er omtalt i litteraturen. De glasbægre, som til dato kendes fra landsdelen, kan opregnes på én hånd. Enderupskov-bægeret er kun det tredje i rækken af sønderjyske glas, hvoraf det mest kendte og bedst bevarede er løvehovedbægeret fra Højvang ved Skodborg [20], mens et fragment af et glas indgår i et fund fra Bodummark nord for Åbenrå [21]. Både Højvang-glasset (o. 300 e. Kr.) og Bodum-fundet (200–250 e. Kr.) må dateres tidligere end Enderupskov-glasset.

Afsluttende bemærkninger

Endnu engang har Enderupskovgravpladsen afsløret et oldtidsanlæg, som er lidt ud over det almindelige. I 1954 var det et »dødehus«, som vakte opmærksomhed, i 1979 er det en usædvanlig grav med et usædvanligt udstyr, som påkalder sig interesse.

Selve gravkonstruktionen er ualmindelig. For første gang er der udgravet en yngre romertids kammergrav i landsdelen. I langt de fleste kammergrave, som kendes fra Danmark, er den døde gravlagt direkte i kammeret, men her adskiller Enderupskovgraven sig igen ved, at graven foruden kammerkonstruktionen udviser klare spor efter en plankekiste, hvori den døde og en del af hans udstyr har været anbragt.

Det righoldige udstyr indeholder flere bemærkelsesværdige oldsager. For det første lansespidsen: våben er meget ualmindelige i romerske jordfæstegrave fra Sønderjylland. For det andet glasbægeret: på trods af den pauvre bevaringstilstand er glasbægeret af stor interesse, idet det synes unikt i det tilgængelige nordeuropæiske materiale, og desuden kun er det tredje glasbæger, som er fundet inden for Haderslev Museums område. Vigtige oldsager i fundet er også det smukke lerkar og den uanselige fibula. Disse oldsager muliggør en ret entydig datering af den samlede gravlægning.

Den fynske variant af Nydamfibulaen, som blev fundet i graven, dateres til tiden mellem 325 og 400 e. Kr. Lerkarret må også klart sættes til slutningen af yngre romersk jernalder, og den antydede datering af lansespidsen stemmer fint overens med disse tidsfæstelser. Den rige kriger i Enderupskov er altså gravlagt i perioden mellem 325 og 400 e. Kr. – antagelig endda i slutningen af dette tidsrum.

Et lille skår i glæden over det gode fund fra Enderupskov er glasbægerets bevaringstilstand, men disse kosmetiske mangler er uden betydning i videnskabelig henseende. Lad os i tankerne hæve det rillede bæger og ønske alt godt for de videre undersøgelser på lokaliteten.

Noter:

1. Hans Neumann: Et dødehus fra Enderupskov. Kuml 1970.
2. Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid III. Jernalderen, s. 150. 1960.
3. Jørgen Skaarup: Stengade II. En langelandsk gravplads med grave fra romersk jernalder og vikingetid. Meddelelser fra Langelands Museum. 1976.
4. J. Kornerup: Kongehøjene i Jellinge og deres undersøgelser efter Kong Frederik VII's befaling i 1861. Kgl. nord. Oldskriftsel. 1875.
5. Klaus Raddatz: Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. Offa-Bücher. Bd. 13. 1957. Tafel 6, nr. 3, og Tafel 7, nr. 1 og 2.
6. Oplysning fra konserveringsberetning v. L. Thamdrup, Haderslev Museums Konserveringsanstalt.
7. Oscar Almgren: Studien über Nordeuropäische Fibelformen. 1923. Side 71 ff.
8. Ulla Lund Hansen: Kvarmløsefundet – en analyse af Søsðalastilen og dens forudsætninger. Note 173. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1969.

9. E. Albrechtsen: Fynske Jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder. Side 228 ff. Odense Bys Museer. 1968.
10. E. Albrechtsen: 1968, s. 230 og 245.
11. Oplysning fra konserveringsberetning v. L. Thamdrup, Haderslev Museums Konserveringsanstalt.
12. Harald Andersen: Det femte store mosefund. Kuml 1951, s. 17.
13. Conr. Engelhardt: Nydam Mosefund. 1859–1863. Pl. XI nr. 39–44.
14. Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup: Nye udgravninger i Illerup Ådal. Kuml 1975, s. 111 og fig. 12. Enderupskov-lansen synes nærmest at skulle sammenlignes med stykket fig. 12, EO. Dette stykke stammer fra Illerupfundets plads 1, som dateres til omkr. 400 e. Kr.
15. Stig Jensen: Fynsk Keramik. I gravfund fra sen romersk jernalder. Kuml 1976, s. 176 ff. Enderupskovkarret falder definitionsmæssigt ind under type BJ8.
16. Stig Jensen: 1976, s. 151 ff.
17. Alfred Larsen, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk Glas. Kbh. 1963.
18. Otto Doppelfeld: Römisches und fränkisches Glas in Köln. Fig. 64 og 65. Schriftreihe der Archäologischen Gesellschaft Köln. Nr. 13. 1966.
19. Otto Doppelfeld: 1966, s. 47.
20. H. C. Broholm: Kulturforbindelser i ældre jernalder. 1960.
21. Jens Raben. Et mindeskrift. Hist. samf. f. Als og Sundeved. Museet på Sønderborg Slot. 1960.

Et 1600 år gammelt glasbæger fra Enderupskov

AF LIZZI THAMDRUP

Haderslev Museum genoptog i sommeren 1979 sine udgravninger i Enderupskov, mellem Gram og Ribe, under ledelse af cand. phil. Flemming R. Rieck. Under udgravningen fandt man en kammergrav fra omkring 350–400 e. Kr. [11]. I denne kammergrav lå et glasbæger, hvis optagning og konservering skal beskrives i det følgende.

Glasfremstilling:

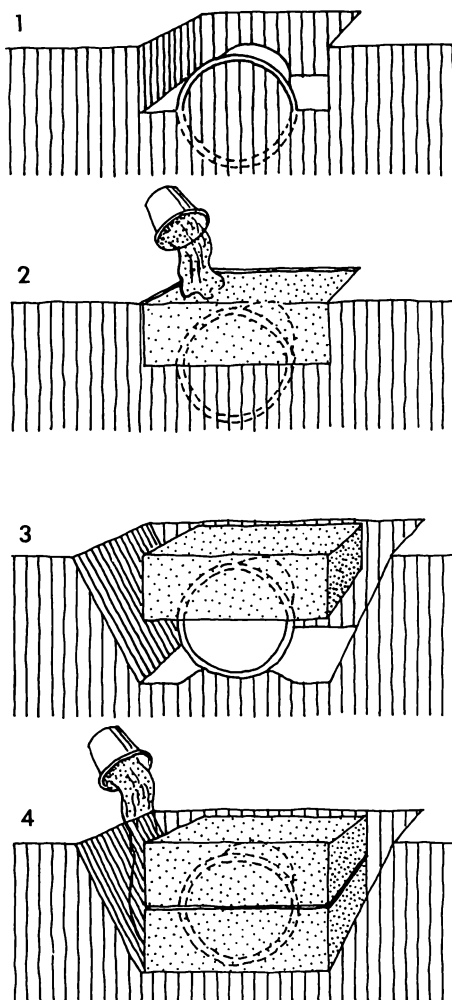
At sammensætte og smelte glasmasse har været kendt langt tilbage i historien. Allerede omkring år 3500 f. Kr. bearbejdede man opvarmet glasmasse. I litteraturen nævnes glasfremstilling første gang hos Plinius den Ældre [10]. På det tidspunkt, hvor Enderupskovglasset blev lavet, var glaspusteteknikken af romerne blevet udbredt over store dele af Europa.

Glasset er fremstillet ved sammensmeltning af sand (kiselsyre) og potaske eller soda (alkali og kalk). Sandet, som udgør størstedelen af massen, er enten kvarts-sand eller findelt kvarts. Da sand har et smeltepunkt på 1700° C, tilsættes et flusmiddel, som er potaske eller soda. Herved nedsættes smeltepunktet til omkring 1400°, hvilket gør glasmassen nemmere at arbejde med. Potaske skaffede man sig af træaske fra løv- og nåletræer, mens soda blev lavet ved at brænde tang. Flusmidler lavet på denne måde har, ud over alkali, et naturligt indhold af kalk. Kalcken virker som stabiliseringsmiddel, og gør derved glasset mere modstandsdygtigt over for kemiske påvirkninger. Ved den nævnte sammensmeltning udvikles der kultvejte, der viser sig som luftbobler i glasset. For at fjerne disse bobler kan man tilsætte arsenik, der tillige gør glasmassen farveløs.

Nedbrydning af glas:

Glas står for de fleste mennesker som et overordentligt stabilt materiale. Ikke desto mindre nedbrydes visse typer glas i fugtige omgivelser. Glas kan betragtes som et tredimensionelt gitter af silikat-ioner, hvor imellem der sidder ioner af alkali og kalk, som gør strukturen stabil. Er mængden af kalk imidlertid ikke tilstrækkelig, vil det betyde, at alkali kan vaskes ud af gitteret. Ved denne udvaskning ødelægges glassets struktur, og man får tynde overfladeparallele afskalninger, der ses som irisering. Under vedvarende fugt påvirkning fortsætter nedbrydningsprocessen, og i kombination med jordtrykket udløses et stress i glasset, der resulterer i et netværk af revner. Glasset holdes således kun sammen af fugten. Lader man derfor glasset udtørre, vil det smuldre.

Fig. 1. Skematisk fremstilling af glassets optagning. Tegning: Jørgen Holm.

Optagning af glasset:

Glasset var i kammergraven anbragt uden for kisten og lå væltet om på siden. Den ene halvdel af glasset blev forsigtigt børstet ren for sand, samtidig med at udtørring af såvel glas som omgivende sand blev undgået.

Ved blotlægningen viste glasset sig at være gennemsat af et net af revner, hvorfor det blev besluttet at tage det op som præparat (fig. 1.1), med anvendelse af paraffin, med et smeltepunkt på 55°C . For at undgå at paraffinen trængte ind i revnerne på glasset, blev dette umiddelbart før påsmøring fugtet med vand. Da denne skal var størknet, blev den blotlagte del af glasset overhældt med endnu et lag paraffin (fig. 1.2). Da også dette var størknet, blev glassets nedre del etapevis blotlagt og penslet med paraffin. Dette gjordes ved at grave en skrånende rende ind under glasset (fig. 1.3). Paraffinen hældtes til sidst ned omkring glasset (fig. 4.1), og da det var størknet, kunne præparatet tages op som en blok, og bringes ind på museet til frempræparering og konservering.

Fig. 2. Glasset under frempræparering. Foto: Hans H. Rathje.

Konservering:

Glasset, der var stærkt nedbrudt af opholdet i jorden, blev, efterhånden som det blotlagdes, forsigtigt rensset med vand og alkohol. Som tidligere nævnt var det yderste vigtighed, at glasset ikke udtørrede. Derfor blev det efter afrensningen straks stabiliseret med en lak af methylnmethacrylat, hvis gennemtrængningsevne er stor.

Efter afdækningen og den påfølgende stabilisering af glasbægets yderside stod det klart, at glasset på grund af den fremskredne nedbrydning ikke ville kunne tåle en fuldstændig frempræparering. På baggrund heraf var det nødvendigt at konsolidere sandet, som fyldte glasbægret, for at undgå at dette ved udtørring skulle få bæget til at falde sammen. Konsolideringen foretoges ved hjælp af en PVA-emulsion, der både blev indsprøjtet i og påført sandet.

Glasset fremtræder nu som præparat, hvor godt halvdelen af bæget er kommet frem i dagens lys.

Det har således været muligt at rekonstruere både dets form og størrelse. Glasmassen, der er brugt, er farveløs og uden luftblærer. Endvidere kan det ses, at glasset er fremstillet ved pustning med anvendelse af en såkaldt for-form (optisk glas) [1]. Dette fremgår dels af sporet i bunden af bæget efter afknækning af hæftejernet, dels af rillerelieffet, der forløber fra bunden op ad glassets sider.

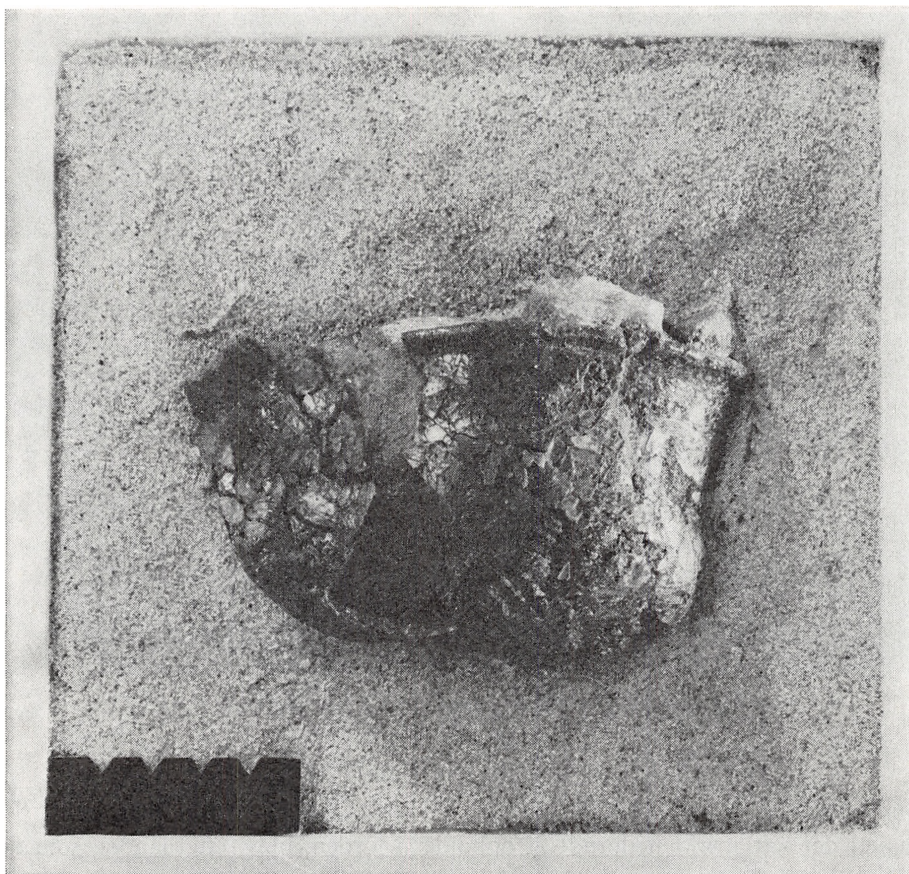

Fig. 3. Glasset som det fremtræder efter endt konservering. Foto: Hans H. Rathje.

Noter:

1. Doppelfeld, Otto: Römisches und Frankisches Glas in Köln. Schriftreihe der Archäologischen Gesellschaft. Köln nr. 13 1966.
2. Dowman, Elizabeth A.: Conservation in Field Archaeology. Methuen & Co., London 1970.
3. Gedly, Ione: Pottery and Glass. Museums and Monuments XI, 1968.
4. Hodges, Henry: Artifacts. John Barker, London 1968, 3. udg.
5. Hodges, Henry: Technology in the Ancient World. Penquin Books, London 1971.
6. Lund Hansen, Ulla: Glas fra danske oldtidsfund. Nationalmuseet, 1973.
7. Maloney, F. J. Terence: Glass in the Modern World. Aldus Books, London, 1967.
8. Mühlethaler, Bruno: Kleines Handbuch der Konservierungstechnik. Bern, 1967.
9. Plenderleith, H. J., og A. E. Werner: The Conservation of Antiquities and Works of Art. Oxford University Press, London, 1971, 2. udg.
10. Plinius den Ældre: Naturalis Historia.
11. Rieck, Flemming R.: En yngre romertids kammergrav i Enderupskov. Nordslesvigske Museer, Bd. 7, 1980.
12. Rieder, Josef: Kunst und Chemie – das untersetzliche bewahren. Berlin, 1977.

Fig. 1. Brøndens vestside under udgravning. Foto: H. C. Vorting.

Middelalderbrønden ved Gammelgård

AF HANS CHR. VORTING OG LISE G. BERTELSEN

Fredag den 25. maj 1979 modtog Haderslev Museum en meddelelse fra gårdejer Kurt Kirslev, Gammelgård, Åstorp, Taps sogn, om, at han sammen med en nabo under dræningsarbejde i et fugtigt markområde, tidligere eng, tæt ved gården var stødt på større tilhuggede og bearbejdede træstykker.

Museets besigtigelse fandt sted samme dag, hvorefter der straks blev foranstaltet en prøveundersøgelse, der blev foretaget af Svend Åge Tornbjerg. Denne konstaterede, at der måtte være tale om resterne af en brønd af tilsyneladende ret usædvanlig form og konstruktion, og da objektet nu var truet af ødelæggelse på grund af udtørring, blev der, efter en anmeldelse til fortidmindeforvaltningen, bevilget penge til en § 49-undersøgelse. Udgravningen fandt sted i tiden fra mandag d. 16. juli til og med mandag d. 13. august 1979.

Selve stednavnet Åstorp antydede ligesom fra begyndelsen, hvor omtrent i tid anlægget kunne høre hjemme, idet brugen af thorp som efterled i stednavne kom til Danmark allerede i 900-tallet – muligvis påvirket af det ældre tyske -dorf – hvorefter den med vikingerne spredtes til kolonierne, og i øvrigt var i brug til langt

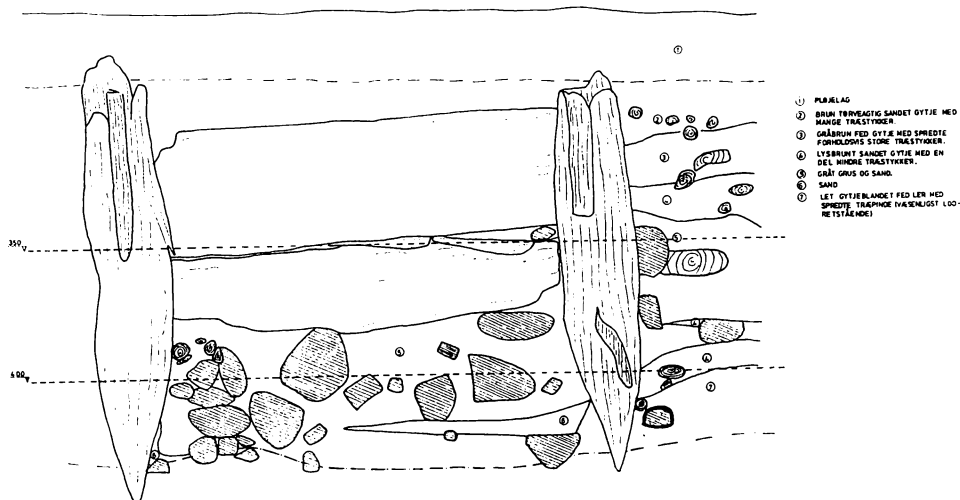

Fig. 2. Brøndens vestside. Opmåling og tegning: H. C. Vorting.

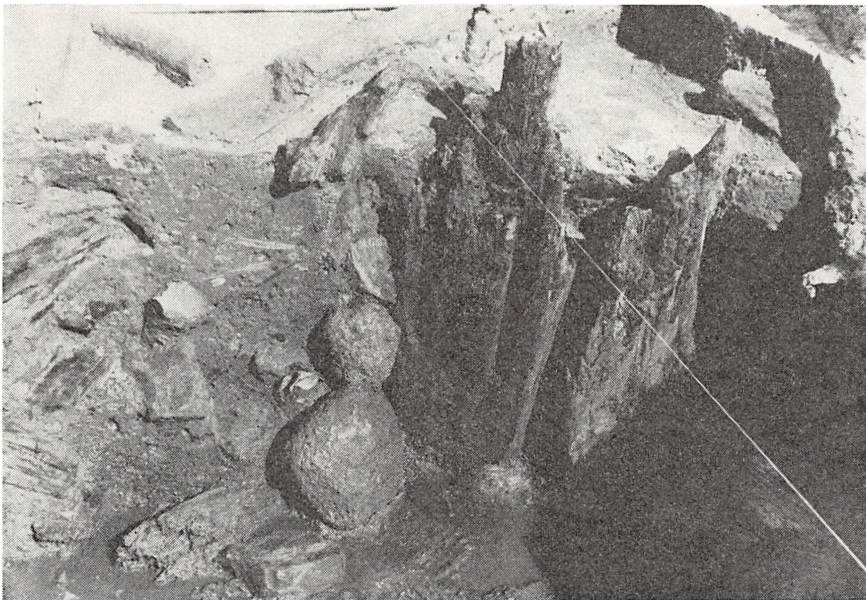
ned i middelalderen. Efterleddet er ældre i Sønderjylland end i det øvrige Norden [1].

Der viste sig rigtignok at være tale om en brønd af en konstruktion og størrelse, som klart røber forbindelse til en samtidig nærliggende bebyggelse, et landsby-samfund eller i det mindste en stor gård. Vi har ikke tidligere kendt til nogen bebyggelse på dette sted i Åstorp.

Kurt Kirslev kunne ellers meget let tidligere være stødt på brønden, eftersom han for få år siden nedlagde drænrør ganske tæt derved, og det var også helt tydeligt, hvorledes alt træ under dette drænrørs niveau stadig var overordentlig velbevaret, hvorimod det på højde dermed eller over allerede var begyndt at rådne. Der er derfor grund til at nære bekymring for bevaringstilstanden af andet træ i området, nu hvor jorden er drænet.

Desværre var den ved gravning af nyeste drængrøft benyttede rendegraver gået tværs gennem anlægget og havde revet en stor del af det op. Tilbage til nærmere undersøgelse var derfor af selve brønden kun: for det første den nogenlunde intakte vestside, for det andet to tæt op mod hinanden stående, kraftige hjørnestolper samt for det tredje bunden.

Brøndens vestside var bevaret i en højde på omkring $1\frac{1}{2}$ m fra bunden, og den totale bredde var lidt mere end 2 m. Den bestod yderst af to lodrette, ca. 30 cm tykke, tilnærmet firkantede og nedadtil omhyggeligt tilspidsede egetræstolper. Mellem disse fandtes foruden et lag sand og grus med en del omkring hovedstore og lidt mindre sten, og herover en tyk, omkring 30 cm bred, kantstillet egetræsplanke, sat op imod bagsiden af hjørnestolperne. Umiddelbart over denne sad endelig en 45–50 cm bred, kantstillet egeplanke, som var fæstet ind i de to hjørnestolper, der havde false til lignende planker på de mod øst vendende sider. Der var altså tale

*Fig. 3. Udgravningens østside med de to, tæt sammenstillede hjørnestolper.
Foto: H. C. Vorting.*

om en regulær bulkonstruktion foroven (fig. 1 og 2). Brønde i bulkonstruktion fra perioden er i firkantet form ikke så usædvanlige [2], det overraskende ved denne brønd var dens trekantede form.

Som nævnt fandtes mod øst, ca. 1,8 m fra vestsiden, to kraftige, lodrette stolper tæt op mod hinanden. Kun den ene havde false foroven, men til gengæld så to på samme side: den ekstra brede, mod nordvest vendende side. Afstanden mellem bunden af disse og den tilsvarende fals i brøndens nordvestlige hjørnestolpe er 1,95 m, og en planke af præcis denne længde blev fundet i de af rendegraveren opgravede jordbunker. De andre to sider har været lidt kortere, og de til brøndens sydøstside hørende planker har formentlig været kilet ind i det smalle mellemrum mellem de to østlige hjørnestolper.

Selve brøndbunden var sat af flere lag op til omkring hovedstore sten, særlig koncentrerede langs siderne, således, at den trekantede form også her kom frem (fig. 4). Mellem stenene fandtes fint gråt sand, mens selve bunden var mere leret.

I selve brønden gjordes fund af dyreknogler, hovedsagelig fra køer og får, samt lerkarskår og et lille kobberstykke. Øverstfundne keramikskår var et lille glaseret stykke med udsmykning i form af negleindtryk. De øvrige lerkarskår, som alle syntes at stamme fra kuglepottelignende kar, fandtes mellem stenene nær bunden.

Brønden var anlagt i et vandhul eller sumpet område, der i søgegrøften viste sig at strække sig o. 6 m mod nord. Omkring brønden og fra dens vestside strækkende sig mod nord næsten ud til kanten af sumpen fandtes, ovenpå et større lag

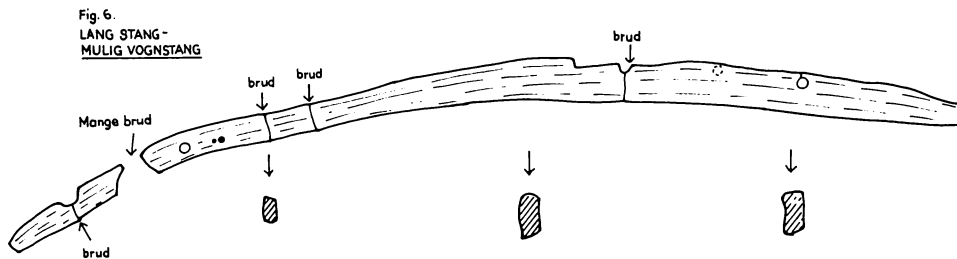

Fig. 6. Lang stang (vognstang?). 1:10. Opmåling og tegning: Lise G. Bertelsen.

sand- og grusblandet gytje forskellige grenstykker, en del kasserede planker og andet forarbejdet træ (fig. 9), som f. eks. de fra udgravningen eneste fire sådanne stykker, om ønskes bevaret i deres helhed på museet: for det første et hjulfragment, bestående af et fælgstykke beregnet for to eger, hvis fælgtappe har gået igennem fælgen (fig. 5) [3], for det andet en lang stang (mulig vognstang?) (fig. 6), for det tredje en y-formet tilspidset pæl, en tveje (fig. 7) samt en halv tøndebund (fig. 8). De lå i niveau med den øverste planke i brøndens vestside, ret tæt i flere lag, med de større stykker i længderetningen tilnærmelsesvist N-S, tilsyneladende lagt for at gøre det muligt at komme nogenlunde tørskoet hen til brønden. Imellem de mange grenstykker og kasserede forarbejdede træstykker fandtes endvidere en halv hestesko, en såkaldt triangelsko (fig. 10) [4].

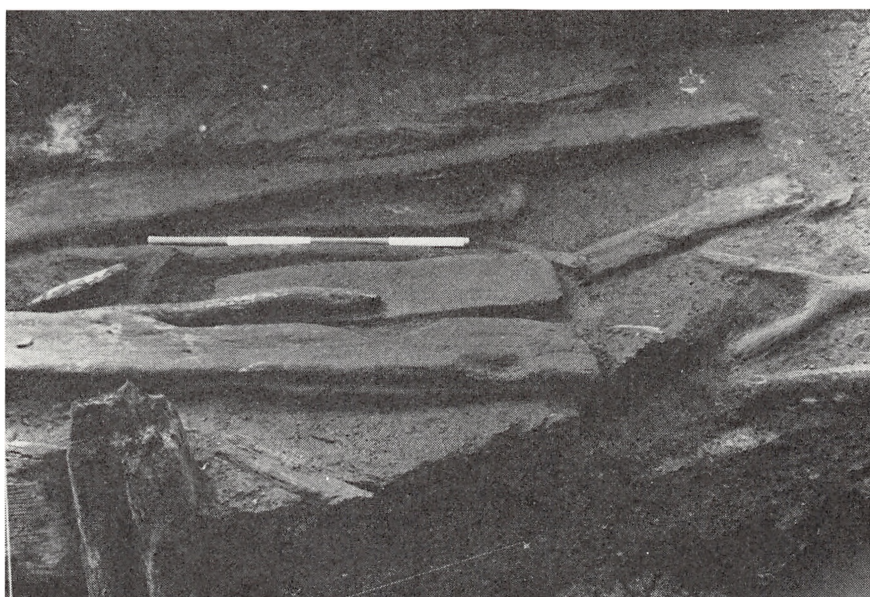

Fig. 9. Kasserede planker og andet forarbejdet træ i lag umiddelbart vest for brønden.

Foto: H. C. Vorting.

Også i den lavereliggende, stærkt sand- og grusblandede gytje i området umiddelbart uden for brønden mod nord og nordøst fandtes en del grene og større træstykker, væsentligst liggende næsten vandret og omtrent parallelt med brøndsiden ret tæt uden på hjørnestolperne. Men et par større stykker lå omtrent vinkelret ud fra vestsidens forlængelse, og omkring disse var desuden stukket en del lodrette pinde ned, som for at fastholde materialet i brøndhullet her uden for selve brønden. Nogen systematisk opbygning syntes der imidlertid ikke at være tale om.

Da de fundne, store træstykker var så velbevarede, at der endog sad både splint og bark på flere af dem, var der gode muligheder for at få en nøjagtig datering ved hjælp af den såkaldte dendrokronologiske metode, d.v.s. en analyse af træets årringe. Syv stykker, heriblandt hjørnestolperne, blev således behandlet, og resultatet var en datering af fældningstidspunktet for de træer, der var benyttet som byggemateriale, til sidst på året 1232 eller de første måneder af 1233 [5]. Der er således god overensstemmelse med den rent arkæologiske datering.

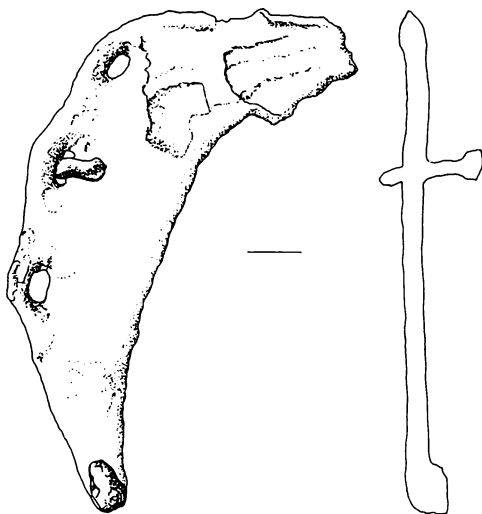

Fig. 10.
Fragment af hestesko.
Tegning: Jørgen Holm.

Noter:

1. Houken, Aage: Håndbog i danske stednavne. Anden udgave. Gyldendal 1976, s. 58–59.
2. Blomqvist, Ragnar: Brunnar och vattenledningar i Lund under äldre tider. Kulturen 1935, s. 178–179 og 187. Mårtensson, Anders W. & Claes Wahlöö: Lundafund. En bilderbok. Archaeologica Lundensia IV. Kulturhistoriska Museet, Lund. Karlshamn 1970, s. 38 og 103. Bartholin, Thomas Seip og Finn Grandt-Nielsen: Datering af tre brønde fra det ældste Odense. Fynske Minder 1974, s. 155 ff.
3. Witt, Torben: Egerhjul og vogne. Kuml 1969, s. 111 ff.
4. Engwall, Gustaf: Hästskor. Några hästskotyper från medeltid och renässans i Kulturhistoriska Museets samlingar av Lundafund. Kulturen 1936, s. 89–90. Mårtensson, Anders W. & Claes Wahlöö: Lundafund. En bilderbok. Archaeologica Lundensia IV. Kulturhistoriska Museet, Lund. Karlshamn 1970, s. 73 og 109.
5. Analysen og dateringen er foretaget på institutionen Wormianum, som hermed takkes for sin hjælpsomhed. Ved dateringen er benyttet både grundkurverne Sydjylland og Lund. Resultatet betegnes som sikkert.

Det tidligste billede af Søgaard

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Da jeg for nogle år siden havde lejlighed til at skrive om »Det ældre Søgård«, stødte jeg på en tegning i landsarkivet i Slesvig. Dette noget primitive billede havde rigsantikvar Hvidtfeldt allerede fået øje på for år tilbage. Da han selv ønskede at skrive om tegningen, var det naturligt at udelade den fra min artikel, og den kom derfor ikke med. Rigsantikvar Hvidtfeldt nåede desværre ikke at skrive om emnet før sin død, og det efterfølgende bringes derfor som en slags fortsættelse eller supplement til den forannævnte artikel i »Nordslesvigske Museer« 4 fra 1977.

I de gamle overleveringer, som fortæller om adskillige slægters særkender, er der mange sandheder, og ikke mindst i den som blev genfortalt i hertugdømmerne om »De stolte Rantzauer, de fromme Reventlower og de vilde Ahlefeldter«. Sidstnævnte slægts »vildskab« er ikke, hvad vi i dag dækker ved betegnelsen vild, men snarere hidsighed eller opfarehed, noget der mærkværdig nok stadig er dækkende for mange af familiens nulevende og henfarne medlemmer. Ser man på familiehistorien, så har adskillige af Ahlefeldterne været i dueller, og er sluppet relativt heldigt fra disse former for stridigheder. Én duel var dog mere mærkværdig end de øvrige, idet Frederik Christian v. A. (f. 1741 d. 1818) i 1776 så sig nødsaget til at duellere med en kaptajnsenke, som han havde fornærmet.

Den gren af Ahlefeldterne, som stammede fra Søgård, synes igennem generationer at have arbejdet for den herlige besiddelse og for den øvrige slægt, men i slutningen af 1400 tallet arvede de to brødre Benedict og Jørgen det store gods-kompleks. Efter at Jørgen faldt i slaget ved Hemmingsted 1500 sammen med ti andre af slægtens medlemmer, så blev Benedict eneejer, og godset var for en kort tid atter samlet på én hånd. Benedict overlevede ikke sin broder i så forfærdeligt mange år, og ved hans død i 1513 arvedes Søgård af hans to mindreårige børn Frantz og Gregers, hvis moder Fru Eibe, født Rantzau, passede bedriften, til de var myndige. Frantz og Gregers nævnes som fællesejere af Søgård i 1523, men det synes som om de omkring 1535 har enedes om at dele godset imellem sig. Delingen er åbenbart sket i fred og fordragelighed, da man har fordelt jordtilliggendet og bøndergodset på en retfærdig måde. Da de mange særjorder og selve hovedgården, det fædrene hjem, skulle fordeles, så begyndte de største vanskeligheder naturligvis. Det var en selvfølge at tage særligt hensyn til moderen, og hun fik da også lov til at blive boende i, hvad der betegnes som værende hendes våning, og hun fik naturligvis også lov til at benytte det nærmest liggende køkken. Sådanne har nok set nogenlunde ens ud, med et kæmpemæssigt stort ildsted i en åben skorsten, og bageovne i tilknytning til skorstenen. Der har jo ikke været tekniske spidsfindigheder at tage hensyn til, som i vore dage.

Denne bolig skulle efter Fru Eibes død overgå til Gregers. Han havde ved delingen tidligere fået portbygningen, som må formodes at have været i to stokværk.

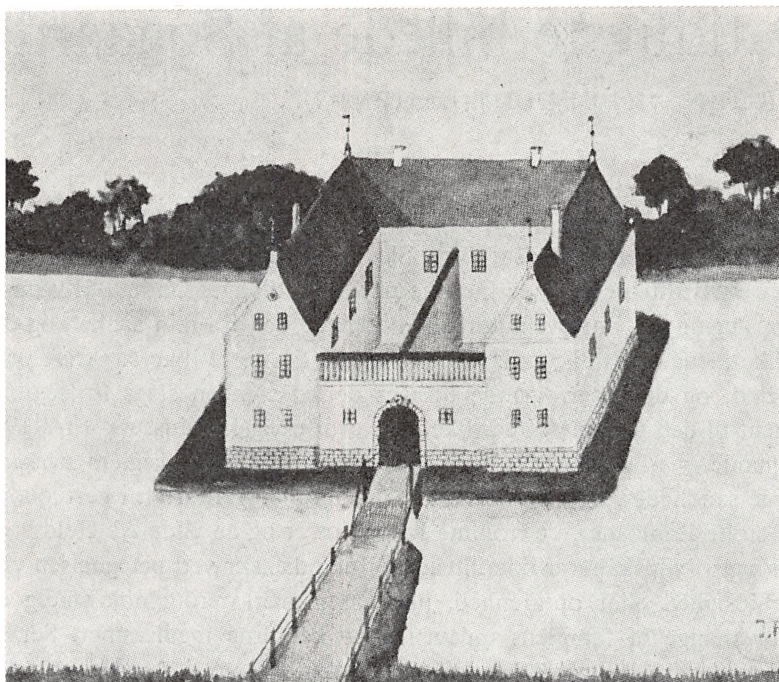

Fig. 1.

Samtidigt med dette fik Gregers også, hvad der omtales som »den gamle bygning« over for »det gamle stenhuse«, noget der synes at indicere, at der må have været forskellige byggeperioder på Søgård. Man må formode, at Fru Eibes hus og portbygningen har været de nyeste huse, da de to andre huse betegnes som værende gamle. Det at indbygge middelalderlige stenhuse i senere komplekser har været ofte forekommende, og ser man f. eks. på herregårdene Wedellsborg og Østrupgård i dag, ses her endnu bevarede eksempler på sådan byggeskik. Det firfløjede borganlæg har man så ment blev delt i to halvdele med en mur.

De kunstnere, der har villet lave billeder af Søgård, har kun haft den Rantzau-ske stamtavles afbildninger eller fantasien at støtte sig til, og det har heller ikke skortet på kunstneriske opfattelser af, hvorledes stedet må have set ud, og med tydelig afbildning af den senere så famøse mur, som har delt gårdspladsen i to dele. Billederne fig. 1 og 2 viser eksempler på, hvorledes man omkring det seneste århundredeskifte har opfattet herregården med den sære krønike.

Rigsantikvar Hvidtfeldts heldige opdagelse i arkivet i Slesvig har imidlertid kastet nyt lys over, hvorledes Søgård har set ud. Selv om kunstneren eller sagsreferenten ikke har haft særligt stærke perspektivfornemmelser, så er denne tegning antageligt nok en af de aller tidligste afbildninger af en dansk herregård, og den er absolut et nærmere studie værd.

Der er ikke nogen nordpil at se på tegningen, men man har dog til alt held

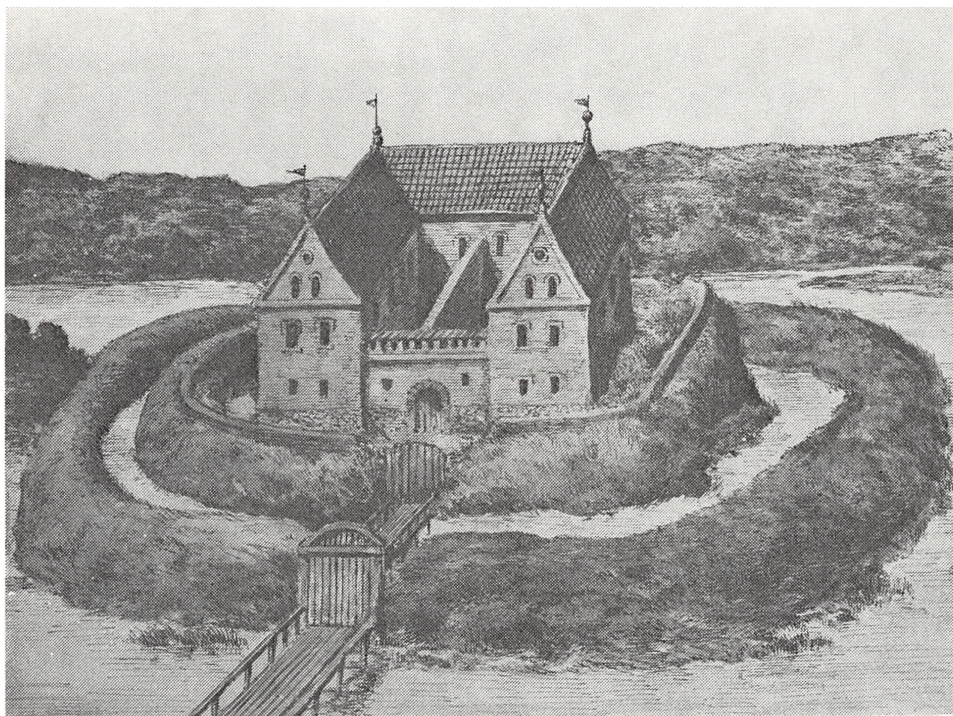

Fig. 2.

skrevet verdenshjørner på selve tegningen. Desuden har man forsynet de enkelte bygninger med en plattysk tekst. På fig. 3 ser man, at mod syd ligger Fru Eibes hus, det har på tegningen ligesom de øvrige bygninger en egen indgang, ligesom man ser, at der er vinduer skitseret. Disse har dog næppe været af større vigtighed for tegneren, så deres antal må nok kun tages som en illustration snarere end en optælling. Fru Eibes hus ligger noget forskudt i grundplanen, og er ikke sammenbygget med »det gamle stenhuse« mod vest, som tilfaldt Frantz, og som bærer betegnelsen Frantz's hus. I mellemrummet mellem de to huse er der tilsyneladende en lille bygning, hvor indgangsdøren er imellem de to større huse. Den utydelige skrift på dette sted synes at kunne fortælle, at det er et gammelt brændehus, mens den kraftigere skrift også antyder, at det er en bygning til lagerformål.

På vestsiden af Frantz's hus er der, ude i det der må antages for at være den omgivende voldgrav, skrevet, at den ydre del af bygningen er bygget på et dige i søen.

Frantz's hus ser absolut ud til at være det mindste, og har Gregers efter Fru Eibes død også fået hendes hus, så har han i realiteten siddet med tre fjerdedele af komplekset. Noget sådant har nok trods en ligelig fordeling af jordegodset været til en stadig tilbagevendende irritation, og det er nok med til at forklare de senere opståede stridigheder.

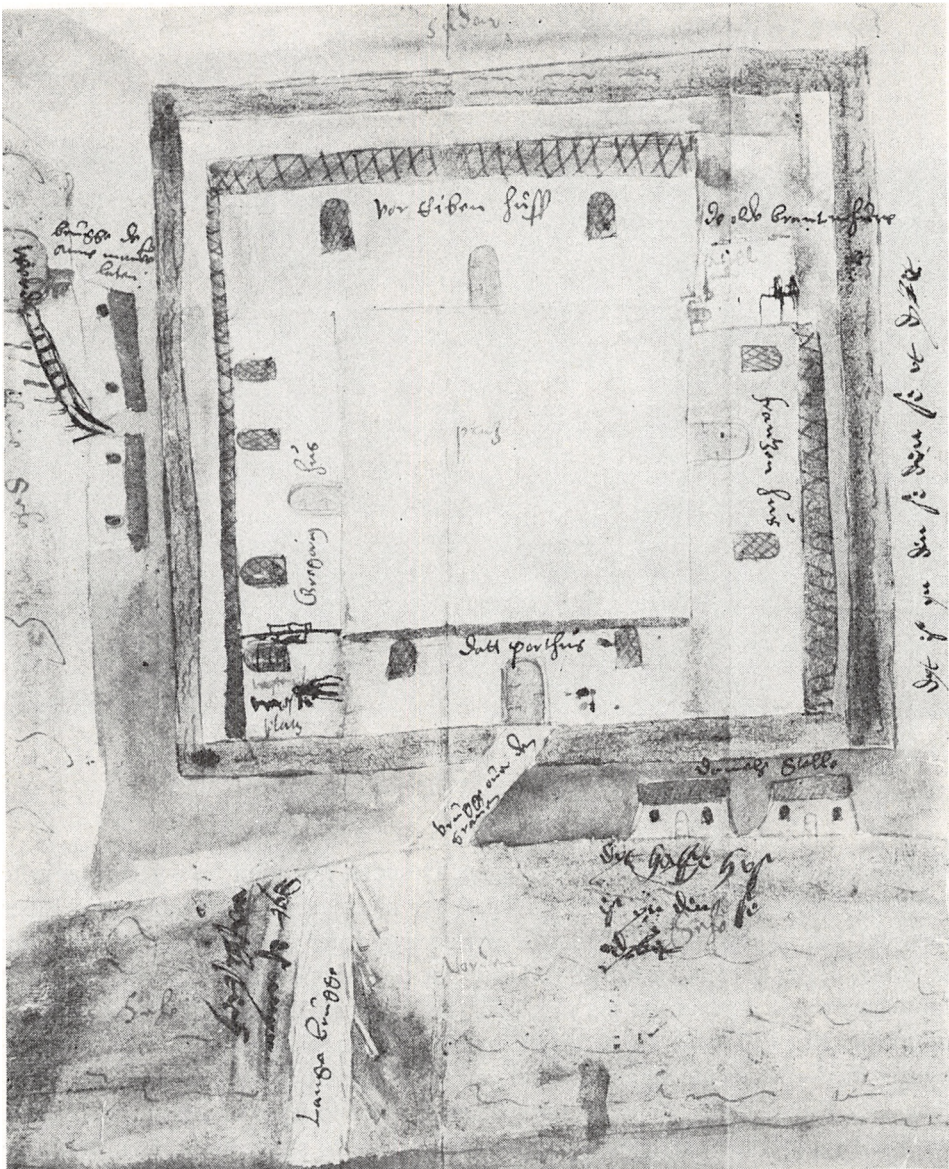

Fig. 3.

Mod nord, mellem Frantz's og Gregers huse, ligger »Datt Porthus«, og skråt ud fra dette går der en bro over graven over imod, hvad der betegnes som »lange bro«. Det må forekomme sandsynligt, at denne bro ikke har været åben for daglig trafik, da der på dens østside er skitseret noget rektangulært, og med kraftig skrift står at læse, at »dette er min bro, eller mit brædt«, her kan have været en lille gangbro for gående trafik.

På det nordvestlige hjørne af voldgravens yderbred står der »den våde stald«, og på nordsiden af staldbygningen er der skrevet, at det halve af staldbygningen er bygget på det dige ude i søen, så søens skiftende vandstand tillige med de lave områder synes at have voldt en del fundamenteringsbesværligheder.

Portbygningen synes ikke at være bygget sammen med østfløjen, det hus som betegnes som værende Gregers hus, og i det lille mellemrum imellem bygningerne står der at læse, at det drejer sig om gårdens vaskeplads. Østligst ligger Gregers hus. Det adskiller sig fra de øvrige ved at være forsynet med flere påtegnede vinduer, men det skal der som nævnt næppe lægges noget særligt i.

Øst for Gregers hus ses nogle bygninger på voldgravens bred, de ligner de tidligere nævnte staldbygninger, og er antageligt sådanne, selv om de ikke bærer nogen betegnelse. Fra disse bygninger fører der en bro over til, hvad der betegnes som værende en halvø, og herover ses det, at man kom ad den vej ud til markerne.

Tegningerne viser ikke et Søgård, som vore dage eller et kamera ville opfatte bygningerne, men vi får et godt indtryk af, hvorledes komplekset har set ud midt i 1500 tallet.

Hvad der umiddelbart må bemærkes er, at det daværende Søgård må have ligget på et voldsted, som udgjordes af en retvinklet firkant, og ikke på det tidspunkt af et ottekantet voldsted, som arkæologiske undersøgelser synes at have givet indtryk af i 1846. Senere udgravninger i 1911 konstaterede en voldgrav på ca. 10 meters bredde, hvad der nok ikke har været den største bredde i det sumpede vandfyldte terræn.

og Gregers dage, og rivningerne imellem dem var efterhånden så hyppige, at ad-

fordelingen af bygninger og muligvis også jorderne forbitrede brødrene Frantz skillige tvistigheder måtte afgøres ad rettens vej. Da de samtidigt begge lå i strid med naboerne, har dagliglivet nok gjort dem begge til ret bitre mænd. De kom imidlertid begge til at ende deres dage i endnu en krig imod Ditmarskerne, som blev udkæmpet. I 1559 indledte kong Frederik den Anden et felttog imod de oprørske marskbønder, bl. a. for at hævne nederlaget ved Hemmingsted. Begge de to brødre fra Søgård var med, og Frantz faldt i slaget ved Heide. I samme træfning fik Gregers sit banesår, et skudsår i benet, og få dage efter døde han af den efterfølgende sårfeber.

Efter de to brødres død styredes deres dele af Søgård af deres enker. Gregers enke Anne, født v. Ahlefeldt, datter af Godske v. Ahlefeldt til Saxtorp. Frantz's del overtoges af hans enke Catharine, f. v. Pogwitz, som året før sin mands død havde haft den sorg at miste sin søn, men havde to døtre.

Hvornår Gregers blev viet til Anne v. Ahlefeldt vides ikke, men allerede samme år, som Gregers døde, skrives hans søn Johann, eller Hans, til Søgård, som moderen må have styret i hans mindreårighed. Johann blev gift i anden halvdel af 1570'erne med Margaret Rantzau, og det var deres navne, som genfandtes på gulvfliserne fra Søgård, det omtaltes i den forrige artikel om stedet.

Rivningerne imellem de to forgreninger af slægten Ahlefeldt var nok alvorlige, imedens de to brødre levede, men efter deres død blev tingene om muligt endnu mere uholdbare. I 1569 besluttedes det at forebringe sagen for den adelige lands-

Fig. 4.

ret. Til dette havde man brug for en oversigt eller en skitse af de indviklede boligforhold på Søgård, og det er til denne sag, at tegningen fig. 3 er blevet fremstillet. Den indeholder derfor de ting, som må formodes at have relevans i denne celebre sag, og det vil bemærkes, at den ikke afbilder nogen delende mur over gårdspladsen, så det må være rimeligt at formode, at denne så berømte konstruktion, hvis den overhovedet har eksisteret, i hvert fald er blevet opført efter processen i 1569.

Gregens søn Johann døde ret hurtigt efter sit indgåede ægteskab. Han var med ved hyldningen i Odense i 1580, men døde senere samme år. Han fandt som så

mange af slægten sit sidste hvilested i Klipleve kirke. På hans smukke sandstens gravsten ses han i fuld rustning knælende ved korsets fod over for sin hustru, som i 1587 havde giftet sig med Godske v. A. til Maruttendorff og Quarenbek, som hun overlevede. I omtrent brysthøjde ses på stenen to afbildninger af herregårde. Den ud for Johann (fik. 4) bør være Søgård. Den afviger imidlertid på flere punkter fra, hvad vi nu ved om Søgård, at det i modsætning til tidligere opfattelser næppe kan være en pålidelig afbildning. Måske skal det blot opfattes som et symbol på en borg.

Det nævnes i den foregående artikel, at der må have været sket en grundig restaurering af dele af Søgård, da Johann v. Ahlefeldt kom til. At han var gift med en Rantzau, og kusinen på den anden side af muren også var gift med en Rantzau, har tilsyneladende ikke afhjulpet stridighederne, og man har nok søgt at overgå hinanden i nogen grad. Fru Eibes hus har været den del af bygningerne, der trængte mest til en modernisering. Det er da også ud for, hvor denne bygning har ligget, at der igennem årene er fundet så mange forskelligartede og prægtige gulvflisetyper. De indicerer, at der må have været ganske prægtige rum, når man har gjort så meget ud af gulvbelæggningerne.

En ting nævntes dog ikke i det foregående, som vil være med til at give et måske overraskende billede af det Søgård, som var engang. På nærved liggende marker, og under ledningsarbejder for telefonvæsenet og lignende er der dukket stykker op af den type tagsten, som kaldes for »bæverhaler«, de ligner nærmest en teglstensudgave af de spåner, som ligger på gamle spåntage, eller som også er kendt fra beklædningen af møller. Stykkerne af sådanne teglsten fra Søgård har grønne eller gule farvenuancer, farver som var på mode i de seneste årtier af 1500 tallet, og som også fandtes på adskillige af de gulvfliser, som omtales i forrige artikel. På tagstenenes glaserede overflader har der været indpresset en våbenskjoldsformet fordybning, noget der næppe har kunnet ses på afstand, men må have været med til at aflede vand fra ovenpå liggende tagsten. Tagene med disse brogede sten har set både farvestrålende og særprægede ud, og har givet Søgård et helt andet udseende end det, vi almindeligvis forbinder med en herregård fra den periode, og der må være grund til at søge de brogede tages oprindelse fra sydligere himmelstrøg.

Johanns søn Gregers har nok været led og ked af de evindelige familiestridigheder fra Søgård. Han har kastet sin energi på et andet godt, han arvede efter sin far, nemlig Gråsten, som han viede sine kræfter. Han byggede et lille jagtslot eller en herregård, hvor det nuværende Gråsten ligger i dag, da hans egen herregård Gråsten brændte den 30. nov. 1603. Der er meget, der tyder på, at Gregers jagtslot, som det omtales, er indgået i det nuværende Gråsten slot, og stort set står helt bevaret i den del af slottet, der forlænger kirkefløjen. De vældige stuklofter, som endnu er velbevarede, synes at være adskilligt ældre end det nuværende slot, men det er en helt anden historie.

Gregers datter Bertha giftede sig med sin slægtning Frederik, som havde den anden halvdel af Søgård, og ved dette ægteskab blev det splittede gods atter samlet, og deres søn, den senere storkansler, arvede godskomplekset. Søgård var imid-

lertid i mellemtiden blevet ødelagt af krigshandlingerne, som fejede op igennem Jylland på Christian den Fjerdes gamle dage.

De eksempler på afbildninger af Søgård, der har været omtalt i denne og den foregående artikel, viser nok bedst, at der ikke er nogen dansk herregård, der på et så tidligt tidspunkt er blevet afbildet så mange gange. Ikke mindst ejendommens deling, og den deraf affødte interesse for de mærkværdige stridigheder, har været med til at bevare mindet om herregårdsbygninger, som vitterligt har været forsvundne fra jordens overflade i mere end trehundrede år.

Litteraturhenvisninger:

Louis Bobès: »Slægten Ahlefeldts Historie«. Danmarks Adels Årbog 1928–29.

Mollers: »Historischen und genealogischen Nachrichten von dem uralten adelichen Geslecht deren v. Ahlefeldt. Flensborg.

Traps Danmark bind 26 1967.

Nordslesvigske Museers årbog, 4, 1977.

Flensborgere på Ishavet

AF POVL SIMONSEN

Som det vil være kendt fra Sønderjyllands historie, havde skipperne fra østkystens byer en stor tid på Ishavet i 1600-årene. I mange år havde de nærmest monopol på al handel øst for fæstningen Vardøhus, d.v.s. langs en kyst som den danske konge gjorde krav på, men som i virkeligheden var behersket af den russiske tzar [1]. I 1583 havde Danmark søgt at markere sine rettigheder i de nordlige farvande ved i en overenskomst med England at give englænderne tilladelse til at sejle til Archangelsk og i 1599 søgte Christian IV at understrege sine interesser i disse farvande ved at sejle langs den norske kyst forbi Nordkap østpå til øen Oleni. Fra 1620'erne støttede han ivrigt den opblomstrende hvalfangst i hele Nordhavet, dog uden at kunne udkonkurrere de mere kapitalstærke sømagter, først og fremmest Nederlandene [2]. Af de mange skippere, der i 1600-tallet forsøgte sig i dette område, var adskillige fra hertugdømmerne og vel især fra Flensborg [3]. 1500-tallet og tiden omkring 1600 var for Flensborg en gylden periode, men handelen var stadig udsat for hård konkurrence. Ved Norges nordlige kyster drejede det sig især om Bergen og Trondhjem, der kæmpede for deres handelsmonopol, og som 1590 fik gennemført, at flensborgerne ikke måtte handle i kystbyerne vest for Vardø. I en årrække var de derfor tvunget til sejlads længere østpå langs Murmansk-kysten [4]. Derimod har det hidtil været lidet kendt, at man på den russiske nordkyst har bevaret et interessant minde om disse »Flensborgere«, som de blev kaldt. Historikeren B. Koschichkin, Murmansk, har i sommeren 1978 undersøgt og fotograferet det pågældende sted, og mine oplysninger har jeg fra ham.

Ca. en halv dagsrejse med den tids skibe øst for Vardøhus, ved østsiden af Fiskerhalvøen, ligger den lille ø Anikeev eller Anikijev. Her var den naturlige nødhavn for skibe på vej østover til Murmanskysten og Det hvide Hav. Efterhånden udviklede stedet sig til et mødested for handelsskibe fra mange lande, som her udvekslede varer, og fiskerne bragte deres last til Anikeev for der at sælge den til handelsmændene. Mærkeligt nok opstod der ingen bebyggelse på land. Mange af skipperne fordrev ventetiden med at indhugge navn og årstal på en flad klippe ved stranden. Her finder vi i dag en vrimmel af russiske, nederlandske og dansk/norske indskrifter.

Koschichkin har søgt at udskille de skandinaviske navne dels fra de russiske, dels fra de nederlandske. Tilbage bliver en gruppe på 14 navne, som han dels har afskrevet, dels har fotograferet, og som han betegner som dansk/norske. Som gengivelserne her viser, er de næsten udelukkende minder om besøg af »Flensborgere«, i alt 36 anløb på godt 100 år. Vi kan dog nok gå ud fra, at det virkelige antal af anløb har været flere gange så stort.

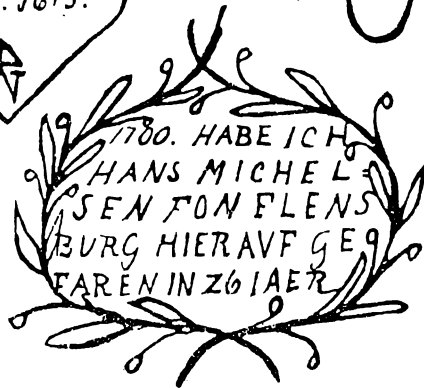
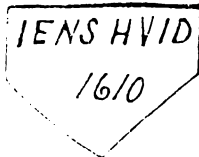
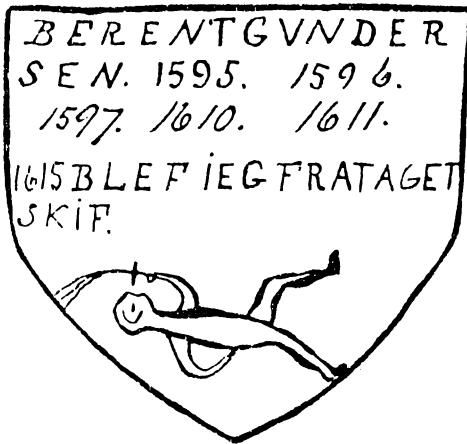
De 14 indskrifter lyder således:

1. Jacob Hansen Haderslef 1615.
2. Jacob Paler Fb. (Flensborg?) 1615.
3. Berent Gundersen 1595. 1596. 1597. 1610. 1611. 1615 blev jeg frataget skif.
4. Jens Hvid 1610.
5. Christen Skabo 1623.
6. E. A. E. Lorensen.
7. Christensen 1600.
8. 1700 habe ich Hans Michelsen von Flensborg hierauf gefaren in 26 Jaer.
9. Hans Robersen von Apenrade. Anno 1694. 1695. 1698.
10. Peter Hansen von Rinckenis 1688.
11. Jens Lorensen von Sonderborg.
12. Jürgen Boisen von Sonderburg den 23. julius anno 1684.
13. Claus Rehbein von Sonderborg den 23. junius anno 1689.
14. Hans Petersen 1702. (V S B)?

Helt ukendte har disse indskrifter ikke været. I 1867 besøgte den norske forfatter og professor J. A. Friis Anikeevøen, vist nok som den eneste skandinaviske forsker, der nogensinde har besøgt denne ø. Han aftegnede nogle af de bomærker og indskrifter, som han så på klippen, og som nu alle er genfundne af professor Koschichkin (fig. 1) [5].

Går man listen igennem, ses det, at alle stednavne er sønderjyske. Imidlertid er kun 7, måske 8, af personnavnene overhovedet angivet med hjemsted, og det kan derfor ikke udelukkes, at nogle af de nævnte personer stammer fra andre steder i landet. Hertil kommer, at adskillige navne er så almindelige, at en nærmere identifikation vil være meget vanskelig. Det må således gælde navnene 6: E. A. E. Lorensen, 7: Christensen, 1600 og 14: Hans Petersen, 1702. Trods dette er det lykkedes med i alt fald nogen grad af sikkerhed at genfinde nogle af de 14 skipper:

- 1: Jacob Hansen er det ikke lykkedes at finde under Haderslev, men det er rimeligt at antage, at han er den kaptajn, der 1619 engageredes af et københavnsk konsortium under Mikkel Vibes og Breide Rantzaus ledelse til at sejle med »Enhjørningen« (80 læster) til fangst ved Nordnorge. Han var året efter kaptajn på et større skib til Nordhavet og nævnes 1621 som »indvåner i København« [6].
- 2: Jacob Paler er ukendt, men hvis Fb betyder Flensborg, kan han muligvis være af samme slægt som den snedker Hans von der Pahlen, der kendes ca. 1700, dennes søn, rådmand Frans v. d. Pahlen (1719–97), og hans søn igen, Hans, der var borgmester i Flensborg 1806–32 [7].
- 3: Berend Gundersen er en velkendt københavnsk kaptajn, der ofte har sejlet nordpå. I de her nævnte indskrifter er han optegnet 6 gange mellem 1595 og 1615, og det bemærkes, at han sidstnævnte år fik frataget sit skib. Han sejlede med hvalfangere i 1614–15, og i 1616 var han for det samme konsortium som Jacob Hansen kaptajn på »Den røde Løve« under et togt til farvandene ud for Finmarken. 1617 var han på ny af sted, denne gang til Spits-

bergen, hvor han løb ind i vanskeligheder med engelske hvalfangere, men hvor han i øvrigt gjorde en god fangst. 1618 var han vist nok øverste chef for 2 store skibe (hver 100 læster), og i 1619 blev han kaptajn på det 150 læster store skib »Jægeren«. Når hverken nr. 1, Jacob Hansen, eller nr. 3, Berend Gundersen, nævnes efter 1620, kan det hænge sammen med, at kon-

- gen nu gik aktivt ind i hvalfangsten, og at det omtalte konsortium ophørte [8].
- 4: Jens Hvid kan måske være den københavnske kaptajn, der fik kaperbrev 8.-3.-1612, men nogen sikkerhed herfor foreligger ikke [9]. Formodentlig er dette den samme Jens Hvid, som i 1609 indgik kompagniskab med den senere danske opdagelsesrejsende Jens Munk. De sejlede da på hvert sit skib i maj 1609, men skiltes efter at have passeret Vardø og Murmansk-kysten, idet Jens Hvid standsede op ved Kanin-næsset, mens Jens Munk fortsatte østpå. Efter forlis og store anstrengelser lykkedes det ham at komme tilbage til Jens Hvid og, efter ophold i Archangelsk, vendte begge i september tilbage til København på Jens Hvids skib [10].
 - 5: Christen Skabo er måske af familien Skagbo fra Skagen, men har ikke kunnet findes [11].
 - 6: E. A. E. Lorensen og
 - 7: Christensen har det foreløbig ikke været muligt at finde.
 - 8: Hans Michelsen, Flensborg, er nok identisk med den kaptajn, der 1672–77 førte skibet »Fortuna«, i 1677–91 »Der Reiter«, 1691 »St. Johannes« og 1692–1710 »Concordia«. Han passerede 1703 Lindenæs med salt og i 1704 og 1706 var han i England (henholdsvis Newcastle og Liverpool) [12].
 - 9: Hans Robersen er det, trods det usædvanlige navn, ikke lykkedes at finde. Det samme gælder
 - 10: Peter Hansen og
 - 11: Jens Lorensen. Det må dog bemærkes, at en Peter Hansen nævnes som skipper i Flensborg 1668, og at en skipper Jens Lorensen i 1691–92 førte Flensborg-skibet »St. Jørgen«. I 1658 ægtede en Jens Lorenzen i Sønderborg en enke og i 1673 indgik han på ny ægteskab. Han er muligvis den J. L., der blev døbt 16. dec. 1636 [13].
 - 12: Jørgen Boisen er heller ikke sikkert identificeret. En Jürgen Boisen indgik ægteskab i Sønderborg 1680 og fik tre døtre i løbet af 1680'erne, og en Mette, der betegnes som enke efter en Jørgen Boisen, døde sammesteds 1718 [14]. Fra Flensborg omtales en skipper Jürgen Boisen som fører af skibet »Die Eintracht« 1704–06 [15].
 - 13: Claus Rehbein er det derimod med sikkerhed lykkedes at genfinde. Han var søn af Hans Rehbein og født i Sønderborg 1654. Han var gift to gange, i 1675 med Susanne Jürgensdatter, med hvem han fik børnene Maria og Mathias, og i 1688 med Marina, afdøde Hans Petersen skrædders datter, med hvem han fik børnene Claus og Hans [16].
 - 14: Hans Petersen er ikke identificeret, men kan med en vis usikkerhed være en af de nedenstående. En skipper Hans Petersen opnåede borgerskab i Haderslev den 8.-4.-1707 og giftede sig i oktober samme år [17]. En skipper af samme navn viedes i 1694 i Sønderborg til Magdalene Krabbe, og endelig kendes flere skippere ved navn Hans Petersen på denne tid i Flensborg. Den ene var 1704 kaptajn på »Das Einhorn« og 1723–24 på »St. Peter«, den anden nævnes 1702–03 med skibet »Das Wappen von Flensborg«, og den tredje førte i perioden 1691–1740 en række forskellige skibe [18]. Hvem af

disse, der er skipperen fra Anikeev-øen, er tvivlsomt, men det må dog bemærkes, at »Das Wappen von Flensburg«, der med sine 100 læster var byens største skib, også sejlede til Nordhavet [19].

Som det ses, har det hidtil kun været muligt at identificere enkelte navne og flere endda med stor usikkerhed. Forhåbentlig vil det være muligt efterhånden at få fastslået, hvem disse skippere er og derved kaste yderligere lys over den danske handel på Ishavet. Skulle nogle af denne artikels læsere kunne bidrage med supplerende oplysninger, vil disse blive modtaget med taknemmelighed.

Noter:

1. N. A. Ytreberg: Handelssteder i Finmark, 1942, s. 24–26 og 39.
2. C. O. Bøggild-Andersen i Schultz' Danmarkshistorie, III, 1942, s. 56 ff. Sune Dalgård: Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660, 1962.
3. Flensburg-Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg, 1966, s. 94–109, især s. 98 ff.
4. Schiffart und Häfen im Bereich der Industrie und Handelskammer zu Flensburg. Flbg. 1971, s. 27, 92–96 og 99, sidstnævnte sted med en nøje skildring af skipper Carsten Beckers rejse i 1688 til Vardøhus og videre østpå med Flensburg-skibet »Salvator«.
5. J. A. Friis: En Sommer i Finnmarken, Russisk Lapland og Nord-Kanalen. 1867, s. 172–74.
6. S. Dalgård, i note 2 anførte arb., s. 104, 111–2 og 387 f.
7. Aa. Bonde og J. Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd etc. i Flensburg 1550–1848, 1961, s. 28 og 56.
8. S. Dalgård, anf. arb., s. 72–74, 83–87, 92, 105 og 385–87.
9. Henvi­sing fra arkivar Paul G. Ørberg, Landsarkivet, Viborg.
10. Torkild Hansen: Jens Munk, Kbhvn. 19 , s.
11. Oplysninger fra Skagen lokalhist. Samling v. Hans Nielsen og arkivar Paul G. Ørberg, Viborg.
12. H. V. Gregersen: Den lüneborgske Saltoktroi, 1962, s. 206 og 208 f. Oplysninger fra stadsarkivar Dr. H.-F. Schütt, Flensburg, og F. S. Grove-Stephensen, Sønderborg.
13. Kirkebøgerne fra Sønderborg, vielses- og dåbsregistrene, L. A., Aabenraa, og oplysninger fra dr. H. F. Schütt, Flensburg.
14. Kirkebøgerne fra Sønderborg, vielses-, dåbs- og dødsregistre, L. A., Aabenraa.
15. Oplysninger fra dr. H. F. Schütt, Flensburg.
16. Kirkebøgerne fra Sønderborg, vielses- og dåbsregistrene, L. A., Aabenraa.
17. Oplysning fra arkivleder H. P. Drescher, Haderslev byhistoriske arkiv.
18. Oplysninger fra dr. H. F. Schütt, Flensburg.
19. »Schiffart und Häfen«, 1971, s. 99 f.

Et hjørne af Hansborg Slot

AF STEEN WULFF ANDERSEN OG FLEMMING RIECK

Ikke uden grund er Hertug Hans den ældre (1521–80) blevet en slags maskot for Haderslev. Hans gjorde i 1544 Haderslev til residensstad i sin del af hertugdømmerne, og i de følgende årtier gennemlevede byen en rig udvikling med et blomstrende erhvervsliv og en omfattende byggeaktivitet. Især kom opførelsen af det mægtige Hansborg Slot til at sætte sit præg på byen. Det ambitiøse byggeforetagende, der strakte sig over næsten 30 år, fra 1557 til 1585, trak mange bygningsarbejdere til byen, og hertugens hushold var heller ikke noget ubetydeligt supplement til byens trivsel. En stor del af indbyggerne i den østlige del af byen – den såkaldte Slotsgrund – var således folk, der havde deres udkomme på slottet.

I mere end én forstand var der tale om et usædvanligt byggeri. Både sammenlignet med samtidige og senere slotte var det imponerende stort, og hertil kommer, at udformningen var helt anderledes, end man var vant til. Den lidt klodsede, svært befæstede fyrsteborg var opgivet, og i stedet fik man et stort, regelmæssigt opbygget slot med aksefaste vinduer, svungne gavle og en masse dekorative detaljer i form af gesimser, pilastre, balustrader m. v. Som det første sted i landet havde renaissancens arkitektur holdt sit indtog i al sin pragt.

Hans nåede ikke at se sit livsværk fuldført. Først 5 år efter hertugens død fik Haderslevs ny hersker, Frederik II, afsluttet det store byggeri. Men kun i forholdsvis få år fik byen og kongen mulighed for at glæde sig over slottet. I 1627–29 led Hansborg betydelig overlast under svenske troppers indkvartering, og kun 15 år senere, under Torstensonkrigen, forvandlede en heftig brand store dele af slottet til en ruin. Omkring 2 år tidligere var reparationsarbejderne som følge af de tidligere skader netop blevet afsluttet. På trods af den hårde skæbne, som var overgået slottet, opgav man ikke håbet om atter at få sat Hansborg i stand. Men i 1657–60 blev byen igen hjem søgt af krig, og dette gik efter alt at dømme heller ikke sporløst hen over Hansborg. I hvert fald opgav Frederik III efter 1660 at genopføre slottet, og i de følgende år brækkes de tilbageværende byggematerialer ned for enten at blive solgt eller at blive brugt til kongens igangværende byggerier. Bl. a. gik der et større parti mursten til opførelsen af Det kongelige Bibliotek i København. I begyndelsen af 1700-tallet forsvinder de sidste rester, og grunden bliver solgt. Endnu i midten af forrige århundrede kunne man se slottets sammen-sunkne kældre som fordybninger i overfladen. I dag er alle synlige spor af slottet forsvundet, og kun navnet Hansborggade i byens havne kvarter vidner om den forsvundne pragtbygning.

Men heldigvis er vor viden om, hvordan slottet så ud og var indrettet, ganske god. Først og fremmest skyldes dette Braunius' stik fra 1585, der er den eneste bevarede samtidige afbildning af slottet (fig. 1). Selv om man ikke skal fæste alt

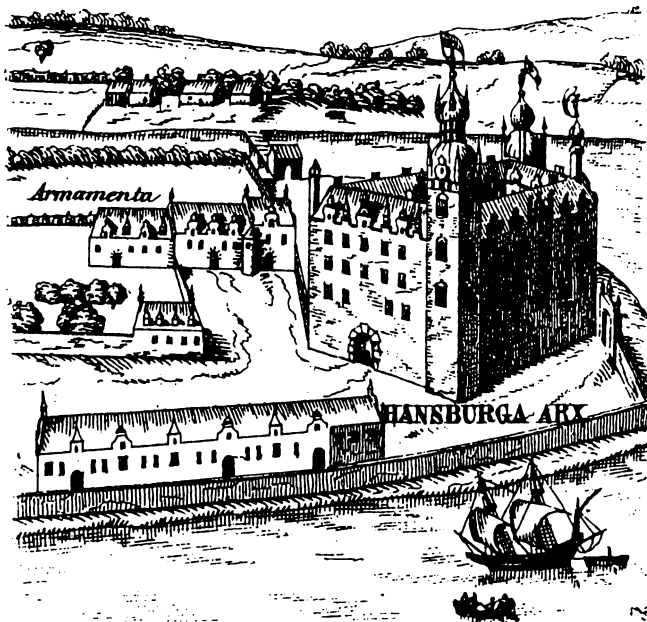

Fig. 1. Hansborg ved slottets fuldførelse 1585. Udsnit af G. Braunius' Haderslevstik i „Theatrum Urbium“.

for stor lid til tegningens nøjagtighed, så giver den dog et fint indtryk af, hvordan Hansborg må have taget sig ud på Frederik II's tid.

Et vigtigt supplement til stikket er imidlertid en lang række breve og dokumenter, som er bevaret fra slottets opførelses- og funktionstid. De fortæller om, hvornår de enkelte dele af komplekset er bygget, hvilke materialer, der blev anvendt, og hvor de kom fra, og de fortæller også en hel del om, hvordan det store hus var indrettet og møbleret. Dette uvurderlige kildemateriale har tidligere detaljeret været fremlagt i en række artikler og værker [1], og der skal ikke her trættes med opremsninger. Kun ganske kort skal det slås fast, at slottet har været et firfløjet anlæg i 3 stokværk med fremskudte tårne i SV og NØ. Som byggemateriale har været anvendt munkesten med sandstensudsmykninger omkring vinduer og på tårne og gavle, mens taget var dækket af rhinsk skifer. Kun på tårne og spir var der råd til det kostbare kobber.

Hele komplekset angives af Braunius at være kvadratisk, 150 skridt langt og næsten lige så bredt. Omregnet til meter svarer det til en længde på omkr. 112 m [2]. De skriftlige kilder fortæller derimod ikke præcist, hvor slottet lå, og de efterlader også en række spørgsmål vedr. bygningens konstruktion. På grundlag af især et kort over Slotsgrundens kommune fra 1833 lykkedes det imidlertid Hans Neumann i 1968 at komme et væsentligt skridt videre med placeringsspørgsmålet. Et rids af slottet kunne tegnes ind på et moderne bykort, og ved samme lejlighed kunne Neumann ud fra oplysningerne om materialeindkøbene fremlægge et re-

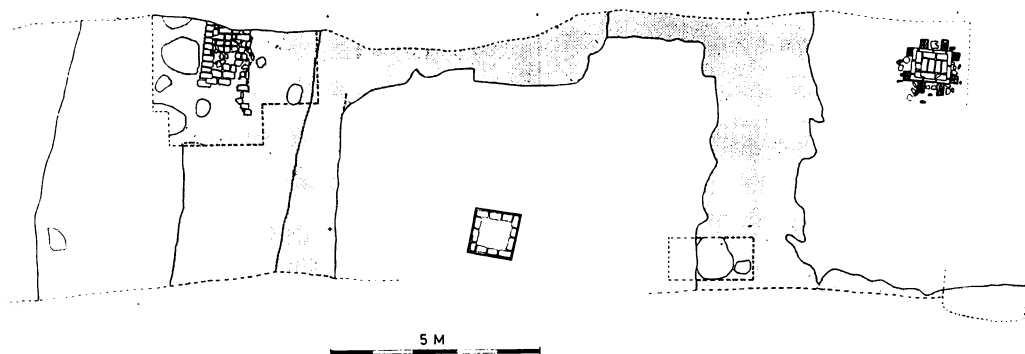

Fig. 2. Udgravningens sydfelt, der dækker den nordlige del af SV-tårnet og et lille stykke af sydfløjen. Med raster er angivet sporene efter de opbrækkede mure.

konstrueret snit gennem slottets østfløj. De arkæologiske sonderinger, som Haderslev Museum på daværende tidspunkt havde foretaget, havde alle været negative, for så vidt som det ikke var lykkedes at finde resterne af selve slottet. Derimod var man ved undersøgelserne stødt på forskellige bygningsdele, som måtte stamme fra nogle af de bygninger m.v., vi ved, lå omkring slottet. En prøveudgrav-

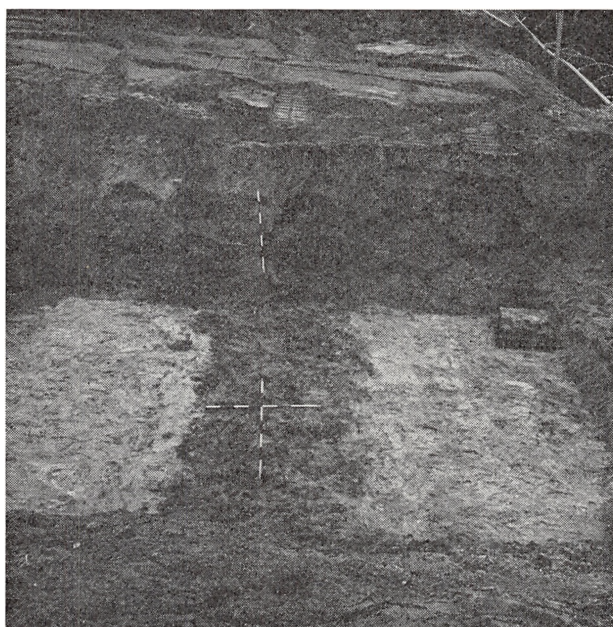

Fig. 3. Østlige del af sydlige udgravningsfelt, set fra syd. Midt i billedet er sporene efter SV-tårnets østmur. Th. herfor ses et søjlefundament, der må have båret hvælvinger i sydfløjens kælder, jvf. fig. 4. Fot.: Fl. Rieck.

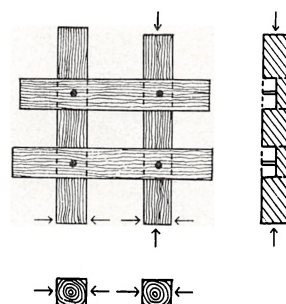

Fig. 4. Søjlefundament, jvf. fig. 3. Under munkestenene skimtes det rammeformede træfundament, hvis konstruktion er skitseret th. (1:50). Fot.: Fl. Rieck.

ning, som museet foretog i 1975 på en byggegrund mellem Hansborggade og Østergade, bragte heller ikke den ønskede afklaring for dagen.

Først i 1979 kom der syn for sagen, da Haderslev Museum i marts blev alarmeret af meddelelse om fund af murbrokker ved et byggeri i Hansborggade. Det første møde med Hansborgs rester var dog nedslående. Ved en beklagelig misforståelse var de fundne bygningsdele fjernet inden museets ankomst, og alt vi kunne foretage os, var at fotografere og opmåle en samling murbrokker og funderings-tømmer, som var kørt hen i et hjørne af byggepladsen. De opgravede bygningsdele gav dog håb om flere fund, og med hjælp fra bygherren, kornfirmaet Outzen og Christensen A/S, og Fredningsstyrelsens Fortidsmindeforvaltning blev der i al hast etableret et større udgravningsfelt i nybygningens sydlige funderingsgrøft. Senere blev et tilsvarende felt undersøgt i den nordlige funderingsgrøft [3].

Af de to undersøgelsesfelter var det sydlige absolut det mest givtige. Egentligt murværk var der nu ikke meget af, men de forsvundne murforløb afslørede sig klart som brede, mørke striber mod det omgivende sand. På tegningen fig. 2 ses tydeligt 2 sådanne N-S gående striber. Længst mod vest var bevaret en mindre stump mur hvilende på en kraftig kampestenssyld, mens murværket de øvrige steder var så grundigt fjernet, at der kun var spredte teglbrokker og klumper af mørtel tilbage. Midt imellem de 2 murgrøfter fandtes et munkestenmuret søjlefundament, ca. 1 × 1 m. Indtrængende grundvand forhindrede her en fuldstæn-

Fig. 5. Nordlige udgravningsfelt, set fra vest. I forgrunden tv. ses rester af kvaderstensfundament hørende til vestfløjens ydermur. Fot.: S. W. Andersen.

dig undersøgelse, men med en stålsonde kunne det afgøres, at fundamentet hvilede på en vandretliggende tømmerkonstruktion.

Da udgravningerne var nået hertil, var vi overbevist om at have afdækket et stykke af slottets vestfløj. Men endnu et søjlefundament længere mod øst satte grå hår i hovedet (fig. 3 og 4). Havde der stået en bygning inde i slotsgården? Ret hurtigt blev problemet dog løst, idet vi blev opmærksom på kanten af 2 øst-vest gående mørke striber, der dels forbandt de N-S gående striber, dels gik fra disse mod øst. Der var desværre ingen mulighed for at afdække dem i fuld bredde, men der er ikke tvivl om, at også de er spor efter nedbrudte murforløb. Den eneste rimelige forklaring på de fremdragne murforløb og søjlebaser må være, at udgravningsfeltet skærer slottets SV-tårn og rækker et lille stykke ind i sydfløjen. De to søjlefundamenter må da have båret hvælvinger dels i midten af hjørnetårnet, dels i den vestligste ende af sydfløjen.

Men tilbage til fundamentene. Som sagt var det bevarede stykke mur funderet på en kampestenssyld. Søjlerne hvilede derimod på træ. I modsætning til det vestlige søjlefundament kunne det østlige frilægges helt, da grundvandet her var sænket. Søjlen, der målte ca. 90×75 cm, var bevaret i 73 cm's højde svarende til 7 skifter. Træfunderingen bestod af 4 kraftige bølgebjælker ca. 19×19 cm i tværsnit nedfældet i hinanden, således at de dannede et rektangel med udragende ender. For at gøre konstruktionen ekstra stabil var søjlen foruden forsynet med en muret tap, som passede til mellemrummet mellem tømmerstokkene. Som nævnt

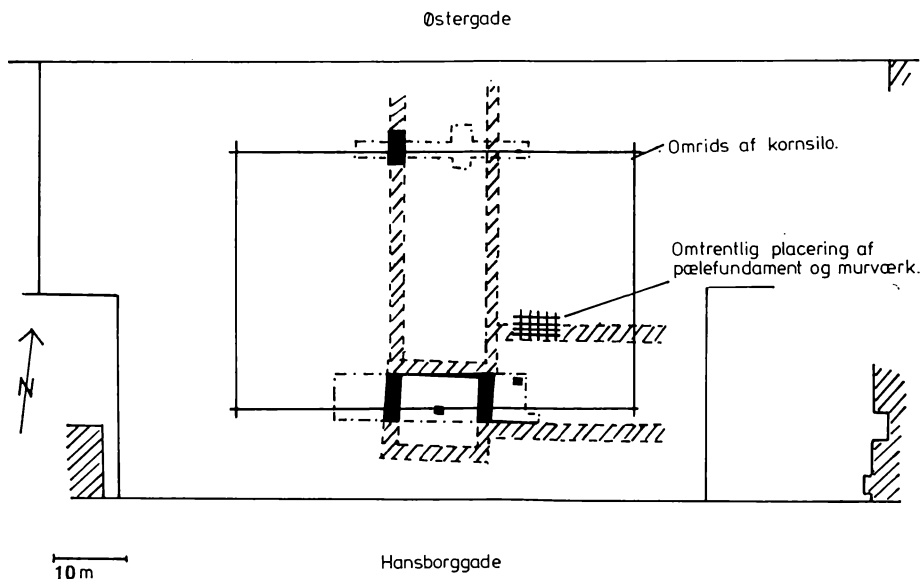

Fig. 6. Rekonstruktion af grundplanen af slottets SV-hjørne. Med sort er angivet sikre murforløb. Udgravningsfelterne er angivet med prik/streg signatur.

kunne funderingstømmeret under den vestlige søjlebase ikke undersøges nærmere, men det har sikkert ikke adskilt sig væsentligt fra det ovenfor beskrevne.

Af det nordlige udgravningsfelt fremgik det tydeligt, hvor grundigt man havde været med nedbrydningen af slottet. Kun i feltets vestlige del fandtes et mindre stykke murfundament (fig. 5). Herudover kunne der kun gøres få sikre iagttagelser vedr. murforløb, da jordbundsforholdene var betydeligt mere forstyrret end i det sydlige felt. Det bevarede stykke fundament, som må have haft plads i vestfløjens ydermur, bestod af 8 store tilhugne granitblokke på op til $115 \times 40 \times 45$ cm. To af blokkene havde på den indvendige side indhuggede furer, hvilket må betyde, at der er tale om genanvendte bygningsmaterialer. Hvor de kan stamme fra er uvist. Der kan næppe være tale om sten fra det gamle Haderslevhus, idet dette slot stadig stod, da vestfløjen blev opført. Og der er heller ikke de pågældende år efterretninger om, at der skulle være foregået væsentlige ombygninger af domkirken.

Alle de fremdragne fundamentspor må have haft deres plads i slottets kældre. Udgravningsfelternes placering 4–5 m under nuværende gadeniveau gav uvilkårligt en fornemmelse af kælder, men der kunne jo være tale om senere opfyldninger i området. Vigtigere var, at der i byggepladsens SV-hjørne kunne iagttages urørt undergrundssand op til ca. 4 m over fundamentresterne. Man får her et levende indtryk af, hvilket kolossalt jordarbejde, byggeriet har fordret. Om kældrenes anvendelse ved vi fra arkiverne, at der under sydfløjen skulle have været øl- og vin-kælder. Desværre gav dette sig ikke til kende ved udgravningen!

Det undersøgte område dækker naturligvis kun en lille brøkdel af det kæmpe-

Fig. 7. Bygningsdele af sandsten fundet ved udgravningen 1979. 1 og 2: Balustre. Største længde h.h.v. 25 og 18 cm. 3: Gavlvolut. Største længde 26 cm. 4: Profileret bygningsdel, gesims? Største længde 30 cm. 5: Dør- eller vinduesoverligger. Største længde 48 cm. Fot.: H. H. Rathje.

mæssige slot. Men udgravningen gav alligevel så mange holdepunkter, at en rekonstruktionstegning af slottets SV-del måtte forsøges (fig. 6). SV-tårnets øst-, nord- og vestmure samt sydfløjens sydmur kan placeres med rimelig sikkerhed ud fra iagttagelserne i det sydlige udgravningsfelt, og går man ud fra, at de to søjler har stået henholdsvis i midten af tårnet og i sydfløjens midterakse, kan også SV-tårnets sydmur og sydfløjens nordmur indtegnes. At forløbet af sidstnævnte stykke mur ikke er helt galt placeret bestyrkes af, at de mur- og fundamentrester, der var den bedrøvelige introduktion til udgravningen, angives at være fundet, hvor muren efter beregningen skulle have stået. Ifølge sagens natur lader det sig ikke gøre at gå i detaljer med dette stykke mur, men en nærmere gennemgang af de opgravede bygningsdele giver dog et fingerpeg om, hvordan konstruktionen har været. I hvert fald en del af muren har hvilet på en fundering af kraftigt vandretliggende bøgetømmer. Efter oplysninger fra byggepladsens arbejdsformand bestod tømmerfunderingen af to lag kvadratisk tilhuggede bjælker lagt vinkelret på hinanden inden for et område på ca. 7×4 m. Mellemrummene mellem bjælkerne var ca. 35–40 cm, og det øverste lag var forsynet med regelmæssigt placeret udsparinger, således at de to lag bjælker halvvejs greb ind over hinanden. Efter hvad der oplyses, blev der ikke fundet fastsiddende murværk på tømmeret, men

en ca. $1,5 \times 1,5$ m stor murdel af munkesten lå omvæltet på træet. Af de andre murdele, der blev fjernet i samme snuptag, kan bemærkes et stykke, som var bevaret i op til 10 skifter, og som hvilede på 2 større syldsten. Tømmer har altså ikke været den eneste anvendte funderingsform. Interessant er desuden en del af et cirkulært stykke murværk, hvis diameter skønnes at have været 3,5–4 m. Et gæt er, at vi her står over for resterne af et trappetårn.

Men tilbage til rekonstruktionstegningen. Det indtegnede forløb af vestfløjen er sammenlignet med tårnet og sydfløjen lidt mere usikkert på grund af de noget uklare forhold i det nordlige udgravningsfelt. Placeringen af vestfløjens ydermur skulle være god nok, men som nævnt lod det sig ikke gøre at finde klare spor af det østlige murforløb. Den angivne bredde af vesthuset er derfor overført fra sydhuset. Murtykkelsen er på rekonstruktionstegningen sat til 2 m. Desværre var der ingen steder bevaret murværk i fuld bredde, men ud fra bredden af fyldskifterne i det sydlige udgravningsfelt kan det siges, at murene maksimalt har været 2 m tykke. Den faktiske murbredde har nok snarere ligget et sted imellem $1\frac{1}{2}$ og 2 m.

Ud over oplysninger om murforløb og fundamenter gav udgravningen en del løsfund. Hovedparten af disse er forskellige bygningsdele: udhuggede sandstensstykker fra facadeudsmykningen, ribbeteglsten fra hvælvingerne, vinduesglas, glaserede teglstensfliser fra gulvene og fra tagene brudstykker af skifer (fig. 7). Hertil kommer naturligvis ting som kakkelfragmenter og brudstykker af husgeråd.

Alt i alt må det siges, at udgravningen har bragt flere nye ting frem om det forsvundne kæmpeslot. Vigtigst er, at vi nu ret præcist kan sige, hvor slottet lå. Vi vil ikke mere stå uforberedt, når der skal bygges i kvarteret. Desuden har vi fået en del oplysninger om, hvordan bygningen har været funderet. Hele 3 forskellige metoder har været anvendt inden for det relativt beskedne udgravningsområde: Fint tilhugne granitkvadre, syld af store kampesten og endelig det vel nok mest spændende: de vandretliggende tømmerfundamenter af bøgetræ. Det synes som om, man til dels har brugt de forhånden værende søms princip, for der er ikke væsentlig forskel på jordbunden i området. Nogle af fundamenterne virker overdimensionerede. Specielt er det vanskeligt at forstå, at det skulle være nødvendigt med en så kraftig tømmerkonstruktion som den, der fandtes under sydfløjens nordvæg. Undergrunden under Hansborg består overalt af det reneste smeltevandssand, som selv efter moderne standard skulle være en fuldt bæredygtig aflejring. At sandet ligger under grundvandspejlet har ingen indflydelse på dets bæreevne. Men på den anden side er det nok dette forhold, der har resulteret i den valgte fundamenteringsform. Det indtrængende grundvand med deraf følgende sammenstyrtninger i fundamentsgrøften har gjort bygmesteren nervøs [4].

Tømmerfunderinger er ikke ukendte fra lignende store byggerier – både ældre og yngre end Hansborg. Naturligt optræder de oftest i forbindelse med ustabile bundforhold. Ved en hastig litteraturgennemgang har det knebet med at finde direkte paralleller til Hansborg-fundamenterne, men rammeformede tømmerkonstruktioner træffes flere steder. Således fandtes ved udgravningen af det store senmiddelalderlige stenhus på Silkeborg Slot et tømmerfundament bestående af nedrammede bøgestammer omgivet af et vandret liggende rammeværk af egetømmer, og et fun-

dament af lignende karakter kendes fra Tønder Slot's SØ-tårn opført omkring 1532 [5]. Men disse funderinger afviger væsentligt fra Hansborgs først og fremmest ved at være kombineret med lodret nedrammede pæle.

Ved udgravningen forsøgte det at ødelægge de tilbageværende fundamentrester så lidt som overhovedet muligt. Kun den ene af søjlebaserne blev helt fjernet for at indgå i Haderslev Museums kommende udstilling om Hansborg. Det øvrige ligger tilbage dækket med sand, beton, korn- og foderstoffer. Hvem ved, måske bliver der i en fjern fremtid – når kornsiloen er forældet – mulighed for at foretage en større udgravning af dette fascinerende slot.

Fig. 8. Stenhuggermærke og „selvportræt“. Fra sandstensfragment, tidligere indkommet til museet.

Noter:

1. Hans Berlage: Die Erbauung des Schlosses Hansburg bei Hadersleben. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 51, 1922. – Hans Berlage: Das Schloss Hansburg bei Hadersleben unter Christian IV. Ss. Bd. 54, 1924. – T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage. Hadsl. 1926. – Kirsten Agerbæk: Hertug Hans den ældre og Hansborg. Hadsl. Amts Museum, 13,1. 1968. – Hans Neumann: Hvor lå Hansborg slot? Hadsl. Amts Museum, 13,1. 1968.
2. Jvf. H. Neumann: o.a.a. s. 40.
3. Der skal her rettes en tak til ing. A. Jacobsen, entreprenørfirmaet N. Jürgensen A/S, for, at museets undersøgelser kunne indpasses i byggeriets stramme tidsplan.
4. Ing. O. Aarestrup Nielsen, Geoteknisk Institut, Århus, takkes for diskussionen vdr. de funderingsmæssige forhold.
5. E. C. Norn: Silkeborg slot. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1954, s. 5 ff. Det omtalte stenhus er opført omkring 1450. – S. Schoubye: Tønder slot. Nordslesvigske Museer, bd. 6, 1979, s. 110. Fundamentet blev afdækket i forbindelse med udgravning til et vandbassin i 1947 og undersøgt af driftsbestyrer M. Nielsen, Tønder Kommune. For henvisning til dette fund takkes arkitekt Johs. Hertz, København.

Sønderborg skibes fart 1734

AF F. S. GROVE-STEPHENSEN

Store skibe, velhavende redere og deres skippere har som regel haft forholdsvis let ved at overleve glemsel. Denne glemsel er derimod kendetegnet for det jævne, for de små skippere fra det tidlige 1700 tal og ikke mindst deres skibe. Købstad-toldbøgernes kassation har hjulpet godt til, og det er kun tilfældigt, når der gives os et billede af en bys skibsfart på denne tid.

I selve øresundsregnskaberne drukner disse skibe, men fra år 1700 findes der et begrænset oplysningsmateriale i Fredericias toldbøger, der indeholder oplysninger om den strømtold (sundtold), der blev opkrævet i Lillebælt. Fra 1. april 1733 indeholder bøgerne en fuldstændig fortegnelse over de skibe, der har passeret såvel i nordgående som sydgående retning. Det første fulde år er derfor 1734, og det er det, der danner grundlag for den efterfølgende opstilling over en stor del af den sønderborgske skibsflådes virksomhed i 1734. En sådan opstilling er ikke fuldstændig for andre end Fredericias og Middelfarts egne skibe og trafikken på disse havne. Efterhånden som man kommer længere og længere bort fra Fredericia, bliver procentdelen af den pågældende bys trafik gennem Lillebælt mindre og mindre, men det er dog et betydeligt antal skibe fra Sønderborg, der har passeret, nemlig 40, hvilket må være tilstrækkeligt til at give det indtryk, at byen da har været en betydelig søfartsby.

Toldbogen indeholder for alle passerede skibe afgangssted, destination, skipperens navn, skibets størrelse og art, samt nogen gange navnet på skibet, men det gælder kun for de større skibe, for Sønderborgs vedkommende 1.

Før man ser på listen over skibene, vil det måske være formålstjenligt at se på, hvorfor Sønderborg har haft en så betydelig skibsflåde.

En væsentlig forudsætning for at en flåde af handelsskibe har kunnet holde til i en by, var havnen og dens muligheder for besejling. Her var og er Sønderborg heldig. Ikke alene besidder den en naturhavn, der er beskyttet på alle sider, med gode tilsejlingsforhold både fra nord og syd, men tidligt har man indset det og ikke alene sørget for offentlige skibsbroer, men også for private, hvor skibene kunne overvintre.

Pontoppidans atlas indeholder et bykort fra 1769, hvor der anføres to brede skibsbroer, Nørre og Søndre, samt viser skibe, der er lagt til i hele udstrækningen, fra enden af Havbogade i nord til slottet i syd. Det er vist det eneste kort, der har skibene påtegnet foruden Åbenrås, hvor der fandtes et egentligt havnebassin.

Den anden forudsætning var et rimeligt befolkningsunderlag. En by med et indbyggerantal på 2.690 forekommer i dag at være en flække uden betydning, men hvordan var det i 1734?

Der eksisterer ikke tal fra 1734, men den første folketælling, for riget fra Nordkap til Ejderen 1769 fortæller lidt om, hvor stor en by skulle være for at have betydning.

Byerne med over 2.000 indbyggere var:

1.	Altona	18.055	indbyggere
2.	Bergen	14.000	–
3.	Kongsberg	8.066	–
4.	Kristiania	7.500	–
5.	Trondhjem	7.418	–
6.	Flensborg	6.842	–
7.	Slesvig	5.629	–
8.	Odense	5.000	–
9.	Kiel	4.500	–
10.	Drammen	4.422	– reelt 3 byer
11.	Ålborg	4.160	–
12.	Rendsborg	3.995	– incl. garnison
13.	Fredrikshald	3.834	–
14.	Randers	3.600	–
15.	Århus	3.597	–
16.	Heide	ca. 3.500	–
17.	Husum	3.342	–
18.	Helsingør	3.300	–
19.	Haderslev	3.141	–
20.	Kristiansand	3.000	–
21.	Fredericia	2.813	– incl. garnison
22.	Åbenrå	2.701	–
23.	Sønderborg	2.690	–
24.	Horsens	2.585	–
25.	Tønder	2.584	–
26.	Glückstadt	2.483	–
27.	Preetz	ca. 2.400	–
28.	Itzehoe	2.320	–
29.	Friedrichstadt	2.260	–
30.	Elmshorn	ca. 2.200	–
31.	Stanvanger	2.154	–
32.	Egernførde	2.091	–
33.	Rønne	2.058	–
34.	Fredrikstad	2.000	–

Det vil sige, at Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder inden for det nuværende rigsområde har været de 6te, 8nde, 9nde og 11te største byer, og det er derfor ikke uden grund at Åbenrås og Sønderborgs gode havneforhold også har givet anledning til at byerne har haft en betydelig handelsflåde.

Fragtgrundlaget for Sønderborgs skibsfart var, foruden landbrugprodukterne fra det rige opland, teglværksprodukterne fra Broagerlands teglindustri.

Rug, ærter og æbler var den største mængde af de naturprodukter, der eksporteredes ubehandlet. Byg blev inden transporten omdannet til malt eller byggryn,

Sønderborg havn og by, set fra Sundeved. I havnen ses et par af de skibe, der sejlede på langfart, dels i Østersøområdet og til Norge, dels til Vesteuropa og Middelhavet.

Ved kajen ses Nørrebro og Sønderbro.

Stukket ca. 1770 af J. C. Fridrich. Fra E. Pontoppidan: Danske Atlas.

og boghvedegryn, smør, ost, bagværk og røget flæsk var mellem de let bearbejdede landbrugsartikler, hvortil kommer frugttræer og som et egentlig industriprodukt eddike.

Stentransporterne var et kapitel for sig og var ved denne tid ved at komme ind i en højkonjunktur, hvor Sønderborg- og Flensborgskibene kappedes om at føre dette produkt til alle danske havne, som det er sket helt ind til anden verdenskrig, da eksportvognmændene overtog disse fragter. Produkterne blev hentet direkte ved teglværkernes egne skibsbroer ud i Flensborg Fjord og Nybølnor etc., og det betingede, at de skibe, der skulle bruges, ikke stak alt for dybt. På den måde skulle der forholdsvis mange skibe til, og det kulminerede efter det tidspunkt, da Chr. VI havde påbegyndt bygningen af sit Christiansborg – 1733.

Det efterfølgende giver ikke direkte noget indtryk af denne transport, fordi rejsen til København stort set gik syd om Fyn og Sjælland, fra Sønderborg til Avernakø, gennem Svendborgsund vest og nord om Langeland til Omø på den anden side Storebælt, igennem Smålandsfarvandet, Storstrømmen, Ulfsund, Bøgestrømmen over Fakse og Køgebugt nord om Amager for at komme ind og losse direkte til Slotsholmen.

Stenlasterne havde imidlertid et men. De skulle til danske havne, og hvad havde de at byde på til gengæld? Noget har de vel haft, men var der brug for det, de havde at tilbyde? Nej, for det var ikke forskelligt fra det, man kunne få i sin egen by, og var der endeligt noget, en by havde at byde ud over det almindelige, var der så behov for det? Nej, selv ikke fra København, der endnu ikke havde udviklet sig til en egentlig stabelplads for Østersøen for oversøiske varer. Dem fik man endnu fra Flensborg og Lybæk. Ofte kom Sønderborgskibene til at vende hjem uden last.

De norske havne havde til gengæld ikke alene behov for den sydlige del af rigets produkter, men havde også noget at byde på til gengæld, træ og jern. Det var ikke uden grund, at Norgesfarten var foretrukken. Der var returfragt.

Omfanget af stentransporterne er det svært at konstatere, men man kan forsøge et eksperiment.

Af det efterfølgende vil fremgå, at
Jørgen Nissen med en galeoth på 22 kommercelæster,
Niels Harboe med een på 18½ kl.
Peter Lassen med een på 26½ kl.
Niels Jørgensen Leimann med en jagt på 8 kl.
Henrik Clausen med en galeoth på 26 kl.
Jens Sørensen med een på 16 kl.
Nic. Kriegsmann med een på 37 kl.
Jørgen Christensen med een på 13½ kl.
Jacob Christensen med een på 31 kl.
formentlig har deltaget i transporterne til København.

De repræsenterer 198½ kl.

Går man ud fra, at hvert skib har foretaget tre ture, og at Niels Harboes mål for antallet af sten, 1081 pr. kommercelæst (20.000 på 18½ kl.) er standard, vil det sige, at disse skibe har transporteret ca. 650.000 sten.

En indberetning til commercekollegiet siger, at Sønderborg i 1735 havde 73 skibe, altså 33 mere end her angivet, så kan det ikke være urimeligt at anslå, at stentransporterne til København har oversteget 1.000.000 sten pr. år.

Efter storbranden i København 1728 og påbegyndelsen af slottet har behovet kun været begrænset af teglværkernes kapacitet og den til rådighed stående skibstonnage.

Fortegnelsen nedenfor kan måske suppleres med de skibe, der omtales af H. V. Gregersen i Den lüneborgske Saltocroi p. 235 ff.

- 1730 Christian Møller med Liebe,
Chr. Frost med Charitas.
- 1732 Chr. Møller med Elisabeth.
- 1735 Esben Thomsen med Jomfru Anna,
Jørgen Clausen med Jomfru Cathrine.
- 1736 Poul Karberg med St. Peter.
- 1737 Jørgen Bruhn med Jomfru Anna.

De i 1734 passerede skibe var:

H. C. Ahlmann

en galease på 11 kommercelæster.

13. marts Sønderborg–Horsens i ballast.

20. november Horsens–Sønderborg i ballast.

Hans Andersen

en galeoth på 13 kommercelæster.

6. april fra Sønderborg til Bogense i ballast.

13. november Bogense til Kiel med 298 centner rug.

Peter Andersen, Nordborg

en galeoth på 13 kommercelæster.

20. marts Flensborg til Fredrikshald (Halden) med 200 tdr. malt, 60 tdr. rug, 3 tdr. boghvedegryn, 1 td. ærter, 3 tdr. æbler og kringler.

4. maj fra Langesund til Flensborg med 600 strålægter, 400 tøndestaver, 500 båndstaver og 145 stænger norsk jern.

30. juni Assens til Langesund med 340 tdr. malt, 9 tdr. rug, 2 tdr. byg, smør og røget flæsk.

5. august Drammen til Assens med 200 10 fods granvragdele, 5 tylt 10 alen bjælker, 100 strålægter, 3 centner jern.

21. august Assens til Langesund med 340 tdr. malt, 10 centner rug, 4 tdr. æbler.

1. oktober Drammen til Assens 500 10 fods vragbord, 2 tylt 10 alens bjælker, 78 stænger norsk stangjern.

Chr. Madsen Bjørn

en galeoth 10 kommercelæster.

15. maj Sønderborg til Drammen med 190 tdr. malt, 80 tdr. rug, 8 centner ærter, 30 tdr. byg, 2 centner boghvedegryn, flæsk, ost og eddike.

2. juni Drammen til Sønderborg med 4 tylt 10 alen bjælker, 5 tylt 7 alen, 2 favne birkebrænde og 300 strålægter.

3. juli Sønderborg til Drammen med 210 tdr. malt, 80 tdr. rug, 12 tdr. ærter, smør, ost, boghvedegryn og flæsk.

6. juli Kristiania til Sønderborg med 20 vragdele, 5 tylt brædder à 10 alen, 300 strålægter, 1 favn birkebrænde.

28. august Sønderborg til Kristiania med 180 tdr. malt, 20 tdr. æbler, 80 tdr. rug, 2 tdr. byggryn, ost, smør, mjød.

28. oktober Kristiania til Sønderborg med 3 tylt 10 alens, 7 tylt 7 alens bjælker, 300 strålægter, 200 vragdele, 2 favne birkebrænde, 18 tdr. stenkul (en del af lasten var fra Sandefjord).

J. Boysen

galeoth 16 kommercelæster.

6. maj Visby–Gotland til Odense med 45 læster 10 tdr. ulæsket kalk.

Chr. Christensen, Adserballe

galeoth 12 kommercelæster.

30. oktober Rørvig (Holbæk) til Flensborg i ballast.

Jacob Christensen

galeoth 31 kommercelæster.

8. juli Odense til Sønderborg i ballast.

Jens Christensen eller Carstensen

jagt 9 kommercelæster.

21. april Flensborg til Arendal, 50 tdr. rug, 80 tdr. malt, 10 tdr. boghvedegryn, snaps, smør, flæsk, brød.
15. juni Arendal til Flensborg, 100? bord, 200 strålægter, 1 læst stenkul, 20 skpd. norsk jern.
12. juli Flensborg til Langesund, 60 tdr. rug, 24 tdr. malt, smør, snaps, blår, vinduesglas, humle.
3. september Langesund til Flensborg, 100 stk. vragbord, 400 strålægter, 192 stænger norsk jern.
23. september Kalundborg til Flensborg, 300 centner rug.
29. september Flensborg til Skien, 100 tdr. malt, 5 tdr. boghvedegryn, smør, brød, snaps.
29. oktober Langesund til Flensborg, 600 strålægter, 2 kakkelovne, 47 stænger norsk jern.

Jørgen Christensen

galeoth 13½ kommercelæster.

7. maj Sønderborg til Randers med 16.000 mursten.
27. juni Sønderborg til Randers med 7.000 mursten og 8.000 tagsten.
31. august Odense til Sønderborg i ballast.
9. oktober Sønderborg til Ålborg med 12.000 mursten, 3 tdr. boghvedegryn, 80 centner æbler, frugt, frugttræer.
22. november Ålborg til Sønderborg i ballast.

Wulf Christensen

åben båd ½ kommercelæst.

31. august Sønderborg til Vejle i ballast.

Henrik Clausen

galeoth 26 kommercelæster.

19. august København til Sønderborg i ballast.

Jørgen Clausen

skibet Jomfru Cathrine på 45 kommercelæster.

19. september Liverpool til Sønderborg med 30 læster engelsk salt og 12 kalder stenkul.

Chr. Ditlefsen

jagt 2 kommercelæster.

7. maj Sønderborg til Fredericia med 3 læster kalk.
11. maj Fredericia til Sønderborg i ballast.
25. maj Sønderborg til Fredericia med 3 læster kalk.
26. maj Fredericia til Sønderborg i ballast.
14. juli Sønderborg til Fredericia med 3 læster kalk.
16. juli Fredericia til Sønderborg i ballast.
26. juli Sønderborg til Fredericia med 3 læster kalk.
30. juli Fredericia til Sønderborg i ballast.

Jacob Grathe

galeoth 10 kommercelæster.

20. juni Sønderborg til Kalundborg med 10 favne brænde.

Evert Gregersen

galeoth 9 kommercelæster.

25. august Flensborg til Kristiania med 120 tdr. malt, 50 tdr. rug, 30 centner æbler, 8 tdr. hvede, smør, brød, snaps, vin, sejldug.
1. oktober Kristiania til Flensborg med 400 strålægter, 200 stenlægter, 800 pund kommen, 22 tdr. stenkul.

Chr. Gregersen

galeoth 16 kommercelæster.

13. marts Flensborg til Arendal med 164 tdr. malt, 54 tdr. rug, 4 tdr. boghvedegryn, snaps, humle.
27. maj Fredrikshald–Halden til Flensborg 2 tylt 12 alen, 2 tylt 10 alens 4' lægter, 3 skippund norsk stangjern, 2 læster stenkul og 2 favne birkebrænde.
26. juni Flensborg til Arendal med 164 tdr. malt, 54 tdr. rug, 2 tdr. boghvedegryn, smør, humle, hørfrø.
26. august Arendal til Sønderborg med 8 tylt 10 alens brædder, 6 tylt lægtetræ og 2 læst stenkul.
18. september Flensborg til Kristiania med 100 tdr. malt, 50 tdr. rug, 30 centner æbler, snaps, vin.
29. oktober Kristiania til Flensborg med 600 strålægter, 1200 pund kommen, 12 centner stenkul.

Hans Chr. Harboe

galeoth 14½ kommercelæst.

14. april Assens til Drammen med 348 tdr. malt, røget flæsk, ost og mjød.
11. juni Drammen til Assens med 100 10 fods granvragbord, 2 tylt 10 alens, 8 tylt 7 alens brædder, 100 strålægter, 10 tdr. tjære, 9 tdr. stenkul, 15 stænger jern.
24. juni Assens til Drammen med 348 tdr. malt, 71 centner rug, røget flæsk og smør.
3. august Drammen til Assens 100 stenlægter, 400 10 fods granvragbord, 2 tylt 2 alens bjælker, 6 tdr. tjære, 6 centner stenkul, 110 stænger jern.
14. august Assens til Drammen med 348 centner malt, 70 tdr. rug, røget flæsk, mjød.
1. oktober Drammen til Assens med 400 10 fods vragbord, 100 strålægter, 12 tdr. tjære, 1 læst stenkul, 172 stænger jern.

Niels Harboe

galeoth 18½ kommercelæst.

17. marts København til Sønderborg i ballast.
3. april Sønderborg til København med 20.000 mursten.
18. april Odense til Sønderborg i ballast.
1. juni København til Sønderborg med 7.305 pund gul sirup.

Rasmus Harboe

galeoth 10 kommercelæster.

6. marts Sønderborg til Bogense i ballast.
13. marts Bogense til Egernførde med 380 centner magasin rug.
29. april Egernførde til Bogense i ballast.
5. maj Bogense til Egernførde med 382 centner magasin rug.

27. august Sønderborg til Drammen 100 tdr. malt, 40 tdr. rug, 30 tdr. æbler, ost, smør, øl, boghvedegryn.
 27. oktober Drammen til Sønderborg 100 stk. 9/10 fods vragbord, 2 tylt 10 alens bjælker, 150 strålægter.

Jens Jørgensen

galeoth 16 kommercelæster.

17. april Kristiania til Flensborg 500 svære lægter og 36 tdr. stenkul.

Poul Jørgensen

jagt 4½ kommercelæst.

14. marts Flensborg til Vejle med 4.000 tagsten, jern og tjære.
 1. september Vejle til Flensborg i ballast.

Nicolaj Kriegsmand

galeoth 37 kommercelæster.

19. august København til Sønderborg i ballast.

Peter Kriegsmand

jagt 7 kommercelæster.

18. februar Flensborg til Horsens med 1.000 mursten, tobak, tjære, norsk kommen, jern, humle.
 4. marts Horsens til Flensborg 130 centner rug, 2 skippund røget flæsk.

Peter Lassen

galeoth 26½ kommercelæst.

31. maj København til Sønderborg i ballast.

Nis J. Leimann

jagt 8 kommercelæster.

1. maj Sønderborg til Fredericia med 6.000 tagsten.
 10. maj Fredericia til København med mundering.
 6. juni København til Sønderborg i ballast.
 28. juni Sønderborg til Drammen med 60 tdr. rug, 80 tdr. malt, 6 centner byg-

Hans Lorentzen

galeoth 6 kommercelæster.

1. juli Sønderborg til Drammen med 60 centner malt, 80 tdr. rug, 6 centner byggryn, 2 tdr. ærter, smør, ost.
 4. juli Drammen til Sønderborg med 5 tylt 10 fods fyrvragbord, 1 tylt 10 alens bjælker, 2 tylt 7 alens strålægter.
 3. september Sønderborg til Drammen med 60 center malt, 40 tdr. rug, 25 center æbler, eddike, smør, ost, ærter.
 27. oktober Drammen til Sønderborg 100 stk. 10 fods gran loftbord, 100 9/10 fods gran vragbord.

Lorentz Lorentzen

jagt 5½ kommercelæster.

10. september Flensborg til Holbæk med 4.000 mursten, hør, blå.
 22. november Hadsund til Sønderborg i ballast.

Nis Matzen

galeoth 12 kommercelæster.

27. juni Sønderborg til Kristiania med 225 tdr. malt, 8 tdr. byggryn, 70 tdr. rug, 2 tdr. byg, ost, smør, garn.
3. august Kristiania til Sønderborg med 400 vragdele, 2 tylt fyrrebrædder à 12 alen, 24 tdr. stenkul.

Hans Møller

galeoth 28 kommercelæster.

2. juni Holbæk til Sønderborg i ballast.

Hans Nielsen, Helved

galeoth 15 kommercelæster. Kld. Tranen.

11. maj Flensborg til Bergen med 300 tdr. malt, 130 tdr. rug, 10 tdr. byggryn, og snaps, samt fra Fredericia mjød.
12. juli Bergen til Flensborg 45 skpd. sild, 1½ læst torsk, 1 læst 12 lp. tran, 4 deger bukkeskind.
8. august Flensborg til Kristiania 230 centner malt, 110 centner rug, 6 tdr. hvede, boghvedegryn, sejldug, ost, snaps, kringler, mursten.
8. oktober Kristiania til Flensborg 200 stenlægter, 500 strålægter, 27 tdr. stenkul.

Jørgen Nissen

galeoth 22 kommercelæster.

13. marts København til Sønderborg i ballast.
19. august København til Sønderborg i ballast.

Hans Petersen

galeoth 8 kommercelæster.

12. juli Sønderborg til Fredrikshald med 95 tdr. malt, 40 tdr. rug, 25 tdr. byg, smør, ost, flæsk, humle.
10. september Drammen til Sønderborg 100 10 fods gran vragbord, 2 tylt 10 alens bjælker, 100 strålægter.

Chr. Christensen Schmidt, Adserballe

galeoth 12 kommercelæster.

6. april Flensborg til Roskilde 8.000 mursten, 8.000 tagsten.
3. september Lybæk til Roskilde med 4 tdr. Lyneborg salt, hør, humle, specier, 2.000 mursten.

Erik P. Soelberg

jagt 8 kommercelæster.

31. marts Flensborg til Fredrikshald med 120 tdr. malt, 60 tdr. rug, 8 tdr. ærter, 5 tdr. hvede, 3 tdr. boghvedegryn, ost, smør, sennep, hør, tvebakker.
1. maj Fredrikshald til Flensborg med 600 stenlægter, 1½ læst stenkul.
26. maj Flensborg til Fredrikshald med 120 tdr. malt, 56 tdr. rug, 7 tdr. ærter, 8 centner hvede, 3 centner boghvedegryn, flæsk, ost, vinduesglas.
28. juni Frederikshald til Flensborg med 600 strålægter.
23. juli Flensborg til Fredrikshald med 70 tdr. rug, 110 centner malt, 14 tdr. ærter, 3 tdr. hvede, brød, smør, ost, flæsk.
1. september Halden til Flensborg med 600 strålægter og 10 centner stenkul.

1. oktober Sønderborg til Drammen med 70 tdr. malt, 40 tdr. rug, 30 centner æbler, 2 tdr. boghvedegryn, eddike, smør, ost, ærter.
19. november Drammen til Sønderborg med 100 9/10 fods gran vragbord, 2 tylt 7 alens bjælker, 100 strålægter.

Chr. Steeg

galeoth 14 kommercelæster.

11. april Sønderborg til Bogense i ballast.
7. august Bogense til Sønderborg i ballast.

Jens Sørensen

galeoth 16 kommercelæster.

19. august København til Sønderborg i ballast.
14. maj Kalundborg til Sønderborg i ballast.

Peter Sørensen

galeoth 6 kommercelæster.

21. maj Sønderborg til Drammen med 90 tdr. malt, 50 centner rug, 3 centner boghvedegryn, ost, smør og fra Flensborg humle.
28. juni Drammen til Sønderborg 5 tylt 9/10 alen fyrvragbord, 2 tylt 10 alens bjælker, 200 strålægter, 2 favne birkebrænde.
13. juli Sønderborg til Kristiania med 100 tdr. malt, 50 tdr. rug, ost, smør, boghvedegryn, kringler.
14. august Kristiania til Sønderborg 200 vragdele, 1 tylt 7 alen ? 100 strålægter, 9 tdr. stenkul.
27. august Sønderborg til Kristiania 60 tdr. malt, 30 centner rug, 40 tdr. æbler, 1 td. ærter, ost, smør, kringler.
9. oktober Kristiania til Sønderborg 100 vragdele, 200 strålægter, 2 favne birkebrænde, 9 tdr. stenkul.

Hans Thomsen, Egen

jagt 5 kommercelæster.

18. juli Flensborg til Drammen 64 tdr. rug, 230 tdr. malt, 12 tdr. boghvedegryn, hør.
15. august Drammen til Flensborg 100 stk. 10 fods fyrrvragbord, 400 strålægter, 3 norske kakkelovne.
5. september Flensborg til Hobro med 4.000 mursten, hør, blå og hamp.
5. november Hadsund til Flensborg i ballast.

Hans Hansen Voigt

galeoth 7 kommercelæster.

29. august Sønderborg til Kristiania 124 tdr. malt, 8 tdr. rug, 2½ td. smør, mjød, æbler, ost, kringler.
1. oktober Kristiania til Sønderborg med 200 2½ fods vragdele, 1 tylt 12 alen fyrrholt, 2 quart strålægter, 12 tdr. stenkul.

Hans Wrangel, Nordborg

galeoth 10 kommercelæster.

1. april Flensborg til Randers 7.000 mursten.
1. oktober Randers til Sønderborg i ballast.

Opsummering af rumfanget af de foretagne transporter.

Det forudsættes – urigtigt – at en tønne = 1 centner.

Der er kun taget hensyn til transporter, der har passeret Fredericia syd fra.

Malt	i alt 5.350 tdr. hvoraf 1.464 fra Sønderborg			
Rug	1.710 tdr.	–	608	–
Byg	59 tdr.	–	57	–
Hvede	30 tdr.	–	0	–
Ærter	59 tdr.	–	26	–
Byggryn	26 tdr.	–	16	–
Boghvedegryn	52 tdr.	–	10	–
Æbler	312 tdr.	–	225	–
	<hr/>			
	7.578 tdr. hvoraf 2.406 fra Sønderborg			

Hertil kommer anslået:

Smør, ost, flæsk, bagværk	100 tdr.	–	35	–
Vin, øl, mjød, snaps	50 tdr.	–	20	–
Sejldug, blår, hør, hamp	50 tdr.	–	–	–
Jern, tjære, brænde, glas	15 tdr.	–	10	–
Diverse, eddike, garn, frugttræer, tobak	10	–	5	–
	<hr/>			
	7.823 tdr. hvoraf 2.476 fra Sønderborg			

der omregnes til læst = 22 tønner, hvorefter den samlede transporterede mængde har været hhv. 355½ læst og 112½ læst, som der ikke har skullet meget coaster til at transportere på een gang.

— — —

Indbyggertallene stammer fra topografier, leksika og Beiträge zur historische Statistik Schleswig Holsteins, Kiel 1967.

Toldbogen for Fredericia er lånt fra Rigsarkivet.

Folkelige bemærkninger i barken

AF GUNNAR SOLVANG

Det må betragtes som lidt af en sjældenhed, at man i dagens kulturlandskab stadig finder spor fra krigsbegivenheder i forrige århundrede. Jeg tænker her ikke på de opførte skanseanlæg, krigergrave eller rejste monumenter, men på mere personlige efterladenskaber der stammer direkte fra de implicerede soldater. Det drejer sig om en række indskæringer udført i træernes bark af såvel danske som tyske soldater under de to slesvigske krige – skæringer der har kunnet bevares i den frie natur gennem mere end et århundrede. Desværre er deres tid ved at være udløbet.

Stedet for disse levende mindesmærker er den nordlige del af Kær Halvø på Als, i skovene på Arnkilsøre og ved Rønhave. Desuden på den modsatte side af Alsund, i Storskoven på Sundeved mellem Sandbjerg og Sottrupskov. Arnkil var rammen omkring de sidste store krigsbegivenheder i 1864, da tyskerne natten til den 29. juni gik over det smalle Alssund og gjorde landgang på halvøen. Med erobringen af Als blev der sat punktum for den skæbnesvangre krig, der medførte Sønderjyllands afståelse til Tyskland indtil genforeningen i 1920.

Dette særprægede national- og kulturhistoriske minde, hvoraf en del blev til i 1848–50, men størsteparten i månederne forud for 1864 krigens afslutning, har i mange år ført en næsten upåagtet tilværelse. Soldaternes indskæringer voksede i takt med bøgetræerne, der i dag har nået en alder af 180–200 år, og således forlængst overskredet gennemsnitsalderen for fældning – ca. 160 år i landsdelen.

Inden for de sidste årtier er der imidlertid sket en kraftig udtynding blandt de gamle kæmper. Gentagne efterårsstorme har gjort deres indhug; de sidste års sommertørke har senest bevirket angreb af råddenskab i flere træer, hvorfor det meste af skoven i løbet af vinteren 1978–79 faldt for motorsaven. De fleste træer med soldaternes personlige mindesmærker måtte således vige til fordel for mere forstmæssige hensyn og penge til statskassen.

I forbindelse med skovningen er nogle af indskæringerne blevet savet ud. Stykkerne vil efter konservering tilgå den krigshistoriske samling i Museet på Sønderborg Slot.

I store træk kan man opdele indskæringerne i flg. kategorier: 1. Initialer, regiments-, kompagni- og stamnumre. 2. Kendte og ukendte personers navnetræk. 3. Billedillustrationer og symboler. Indskæringerne optræder meget blandet og ikke nær alle giver umiddelbart mening. Et utal er aldrig gjort færdige, og i mange tilfælde er snitterierne blevet vanskeligere eller umulige at tyde – tidens tand har gnavet og træets vækst forvansket dem. Til gengæld fremtræder andre så friske, som var de skåret for kun få år siden. Meget afhænger af, på hvilken side af træet skæringen er foretaget, samt træets placering i skoven.

Bag disse indskæringer står der mennesker. Hvor initialer, regiments-, kom-

*HPS 15R 5C N 181 1864. Indskæringen er foretaget af menig Hans Petersen (f. 1832) Øster Hoved, Sorø Amt. Han var gift, mødte ved tjenesten d. 18.11.63 og gjorde kampen med på Arnkil d. 29. juni, dog under et andet regiment og kompagni.
Foto: forf. 1976.*

pagni- og stamnummer lader sig tyde, kan man i heldigste fald via de pågældende bataljoners stambøger (i Hærens Arkiv) finde frem til ophavsmanden. Identifikationen er imidlertid vanskelig, da mange af soldaterne skiftede regiment og kompagni under krigen – navnlig efter 18. april. Hertil kommer, at flere af stambøgerne – som førtes med i felten – er gået tabt under krigen. I disse tilfælde er det derfor endnu vanskeligere at identificere de pågældende personer. Materialet har altså sine mangler.

På et af de nu fældede træer fra skoven på Arnkilsøre kunne man f. eks. læse inskriptionen: HPS 15R 5C N 181 1864. Den var sat af menig Hans Petersen fra Øster Hoved nær Skælskør. Den 32-årige sjællænder overgik d. 15.5.64 til 3R 4C, hvorunder han deltog i den afgørende kamp d. 29. juni.

I et træ ved siden af har en anden sjællænder fra samme regiment og kompagni – menig Anders Larsen – skåret sine initialer: ALS 15R 5C N 137 1864. Anders var født (1833) i Jyderup, gjorde krigen med fra 12.12.63 til afslutningen, således også kampen på Arnkil. Efter krigen søgte og fik han – i lighed med mange andre – erindringsmedalje for sin krigsdeltagelse.

1864 – vingeløs mølle – ID HL (tolkes JHL) 10R 2C 517. Møllebygger Johannes Larsens indskæring i et af de historiske træer, som stadig kan ses på Arnkilsøre. Foruden årstal, initialer og soldaternummer er skåret en vingeløs mølle, der mest sandsynlig skal forestille Dybbøl Mølle med afskudte vinger efter stormen d. 18. april. Johannes Larsen (f. 1838) var gift, »Vaabenøved Frilodsmand« (frivillig), edsfæstet d. 24.2.64 og mødt ved bataljonen d. 17.3.64 efter afgang fra Københavns Exerserskole.

Foto: forf. 1976.

Blandt indskæringerne i en stor bøg, der endnu står tilbage blandt stubbene, kan man læse: (. . .) HNS 5R 7C N 16 1864. Skæringen er udført af Jørgen Hansen fra Frejløv, Kettinge Sogn på Lolland. Han var sammen med mange andre soldater indkaldt få måneder inden krigsudbruddet. Han deltog i »affæren på Als« – som det hedder – blev såret under kampen og tilfangetaget. Jørgen Hansen sad i tysk fangenskab til sin hjemsendelse d. 18.8.1864.

De mange personer, som træder frem på baggrund af indskæringerne, kom fra alle landets egne, mange også fra hertugdømmet. Langt fra alle identificerbare soldater deltog imidlertid i kamphandlingerne d. 29. juni. Flere lå på Arnkil i kortere eller længere perioder i månederne forud, bl. a. under våbenhvilen 12.5.–25.6. Langt de fleste indskæringer er sikkert blevet til i dette tidsrum. Flere af navnene kan desuden henføres til den særlige arbejdskommando, som opførte befæstningsværkerne langs med Alssund.

Blandt de maritime illustrationer kan dette skib med stor sikkerhed identificeres som værende panserbatteriet »Rolf Krake«. Motivet er et af eksemplerne på, hvorledes soldaterne lod sig inspirere af krigsbegivenhederne og gennem deres fritidssysler gav udtryk for dette på folkelig vis. Foto: forf. 1978.

En særlig indskæring bør fremhæves, den hører til de bedst bevarede, er tidligere blevet nærmere undersøgt af afdøde skoleinspektør C. Jørgensen, Nybøl, og kan endnu ses på stedet.

Skæringen er udført af menig Johannes Larsen fra Tåbel ved Vestervig, der foruden sine initialer m. v. også har skåret en mølle uden vinger. Ifølge Jørgensen kæmpede Johannes Larsen ved Dybbøl, og lå efter stormen d. 18. april på Kær Halvø, hvor han deltog i slaget i juni. Han var af profession møllebygger, kom usåret hjem fra krigen og blev med tiden møller på Sir Mølle i Hjern Herred ved Holstebro. I 1876 søgte han om erindringsmedalje for krigsdeltagelse.

Johannes Larsen ville næppe som fagmand afbilde en vingeløs mølle, hvorfor han må have tænkt på Dybbøl Mølle efter stormen, da han skar i træet. Fra sin feltvagtpost på Arnkilsøre har han kunnet skimte den vingeløse mølle på toppen af Dybbøl Banke ovre i Sundeved.

Blandt andre illustrationer med relation til begivenhederne finder vi FR. d. VII's monogram. Et stykke herfra var indskåret et mystisk udseende skib, der ved nærmere iagttagelse må være identisk med det navnkundige panserbatteri Rolf Krake,

Inskriptionen på dette træ i Storskoven er udført af tyske soldater i 1864 – antagelig fra 5. Westphalske Infanteriregiment nr. 53 – som deltog i overgangen til Als.

Foto: forf. 1978.

der var sat til at bevogte overgangen over sundet, men som svigtede i farens stund. Af andre maritime motiver kan nævnes et skib, der måske skal forestille sejllinieskibet FR. d. VI. ?

Imellem de kendte navnetræk optræder WRANGEL – den tyske hærfører og øverstkommanderende. Navnet kan være skåret af tyske soldater efter landgangen, men er lidet sandsynligt. Snarere er det et værk af de danske soldater, der yndede at gøre nar af den gamle general, hvilket fremgår af et samtidigt billede i Illustreret Tidende (d. 13.3.64). Tegneren Otto Bache har her skildret soldaterløjer under belejringen ved Dybbøløsten, hvor en karrikatur af Wrangel er opsat på hustaget.

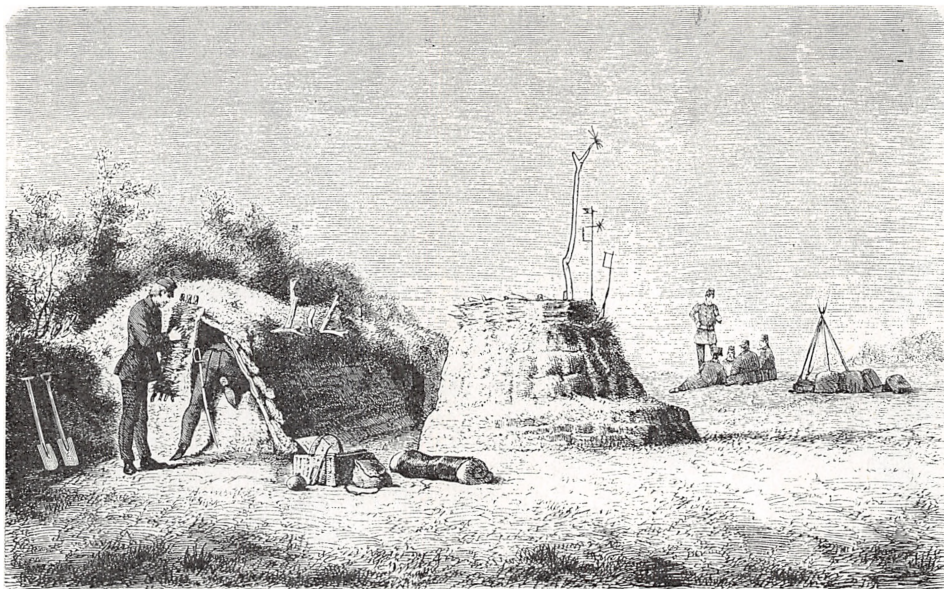
Den tyske general HERWARTH's navnetræk indskåret i et af træerne i Storskoven på Sundeved-siden, hvorfra fjenden natten til den 29. juni satte over det smalle Allsund og gjorde landgang på Arnkilsøre. Foto: forf. 1978.

Blandt rækken af anonyme navne finder vi Vera, Sonja og Thora – vel sagtens navnet på konen eller kæresten derhjemme.

Størsteparten af de tyske indskæringer i Storskoven er gået tabt under efterårsstormene; skæringerne i de træer, der endnu står tilbage på de steder, hvorfra overgangen iværksattes, er imidlertid meget udviskede og derfor vanskelige at tyde. Der er bl. a. skæringer fra 13. Infanteridivision 5. Westphalske Infanteriregiment nr. 53. Et sted ses en illustration, der kan tolkes som et granatnedslag – vel sagtens ovre på Arnkil. Ikke langt fra dette træ finder vi indsnittet navnetrækket HERWARTH, hvilket refererer til den tyske general Carl Eberhardt Herwarth von Bittenfeld, der var øverstkommanderende for 1. korps og ansvarlig for overgangen til Als.

Soldaternes mange snitterier i træerne vidner om et livligt feltliv. Danske soldater lå gentagne gange i kvarter i barakbyer opført på Kær Halvø – i Kær by, ved Rønhave og på Arnkilsøre. De fleste soldater foretrak imidlertid feltvagtposten yderst på halvøen, hvorom en dansk soldat fra treårskrigen beretter:

»Arnkilsøre havde om sommeren en langt mere venlig omgivelse, idet de (barakkerne) ligger i udkanten af en frodig bøgeskov, der breder sine kroner over

En Strandvagtshytte ved Alssund. Efter en Tegning af Lieutenant B. C.

»Selv de gamle forstærkningsmænd begyndte at gå i barndom og forslå tiden med at lave møller og snurrer«, hedder det i billedteksten til denne fremstilling af »En strandvagtshytte ved Alssund« fra *Illustreret Tidende* d. 12.6.64. Tegneren var løjtnant Bernhard Olsen, den senere direktør for Tivoli og skaberen af Dansk Folkemuseum – nu Nationalmuseets 3. afd.

dem. På passende steder mellem træer var blomsterpartier og mosbænke anlagt. I et bed var de brugt til at slynge kongens navnetræk, i et andet til et skandinavisk våben, eller til et minde om Rye og Den sjette juni. En stor og hvid flintesten, som havde en vis lighed med et menneskeligt ansigt, var opsat på en piedestal af sten og skulle forestille hertugen af Augustenborg. En tornekrone sad på skikkelsens hovede, en strik om dens hals . . .« (Fr. Hammerich).

Soldaterne indrettede sig på feltvagten med, hvad de selv kaldte »en vis smag«, fortæller fynboen Rasmus Hansen, der ligeledes lå på Kær Halvø (ved Rønhave) under treårskrigen. » . . . I skoven lavede de endog gange og byggede forhøjninger, hvorpå de kunne gå op og se efter fjenden. I et stort bøgetræ nedenfor blev skåret mange navne af de, der havde vagten der«.

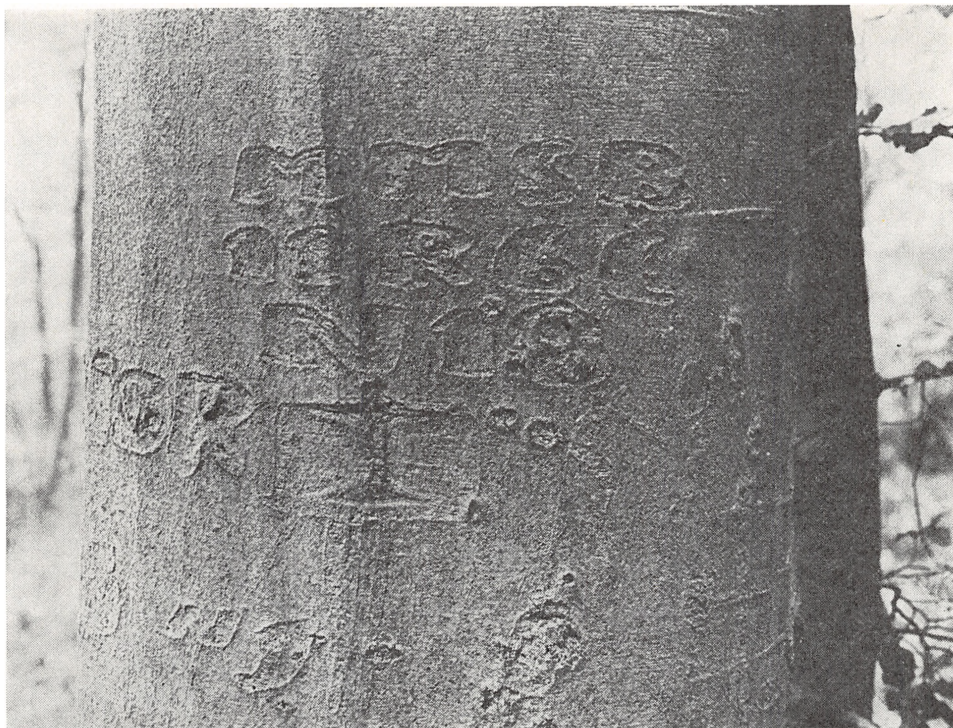
Historikeren Vilh. la Cour udgav i hundredåret for 1864 krigen sin fars breve fra felttoget, hvor han deltog som løjtnant. Om naturen og soldaterlivet på Arnkilsøre berettes: »Her er ganske dejligt, naturen er så smuk, og en hel dyrehavsbakke har soldaterne indrettet her . . . Ja her er et liv og en lystighed, hundrede af pudserlige indfald, der rigtig morer«. Soldaterne var med andre ord som store børn, når de havde fri fra vagt. Deres aktiviteter var således mange; snitteri og anden kunstnerisk udfoldelse foregik alle vegne. Over indgangen til løjtnantens bi-

Dannebrog vajer over de mange nu ubestemmelige navnetræk fra treårskrigen, skåret i dette store træ i Rønnaveskoven. Træet er antagelig det, som fynboen Rasmus Hansen omtaler i sin erindringsdagbog. Flagsymbolet optræder i øvrigt ofte blandt skæringer fra treårskrigen, hvorimod det ikke er fundet blandt 64-indskæringerne. Foto: forf. 1979.

vuakhytte havde en soldat med kunstnerisk sans og sirlige penselstrøg malet »Frederik den 7.s Minde«. Et andet sted havde en kunstner prydet brystværnet med en halv snes velformede hoveder og figurer af ler. Selv på feltvagtposten engagerede soldaterne sig i aktiviteter af forskellig art for ikke at kede sig. »Han begyndte at lave små vejrmøller, stille dem op foran sig og more sig som et barn ved at se, hvilken af dem der kunne løbe hurtigst rundt. Jeg har sådanne ti vedetter (vagter) stående på post, og med en mageløs enstemmighed have de kastet sig over den ædle møllebyggerkunst« – fortæller løjtnanten (Vilh. la Cour).

Hvad siger nu soldaternes indskæringer os ud over det rent kuriøse? Først og fremmest vidner det om en intens aktivitetsudfoldelse under feltlivet – en udpræget trang til at snitte – hvilket også fremgår af beretningerne. De fleste soldater var bonde- eller husmandssønner, for hvem fritid og lediggang i reglen var ensbetydende med en og anden nyttig syssel. Gennem de lange vinteraftener og i andre ledige stunder havde husfliden for dem været den vante beskæftigelse. Her udfærdigede man – ofte i fælles lag – de fleste af de mere simple redskaber og husgeråd, som anvendtes i det daglige. Igennem generationer havde dette ikke blot været en

MMSB 11R 6C N 18 – »snurre«(?). Skåret af Mads Madsen Buck fra Sønder Vilstrup ved Kolding. Han var ved indkaldelsen d. 1.12.63 24 år gammel og gjorde tjeneste som maskinarbejder. Han har sikkert som andre beskæftiget sig med primitiv mekanik i ledige stunder; figuren, der afslutter skæringen, må antagelig tolkes som en af de omtalte møller eller snurrer, soldaterne fremstillede, og som ses på billedet fra Illustreret Tidende. Mads blev i øvrigt såret under kampen d. 29. juni. Foto: forf. 1978.

almindelig nødvendighed, men tillige en udbredt tradition. Mange af de ting, manden og karlene snittede, var gaver til kone eller kæreste. Tingene blev prydet med indskæringer af forskellig art alt efter den enkeltes færdighed. Husflid var en folkelig beskæftigelse, der tillige blev et udtryk for folkekunst. Ganske vist var de kunstneriske anlæg forskellige, men hvad enten det drejer sig om pragtstykker eller blot mere jævne arbejder, var det gennemgående træk i udsmykningen initialer og årstal – det kunne enhver udfærdige i træ. Hvad andet var derfor mere naturligt for soldaterne end at kaste sig over en kendt beskæftigelse i felten, der sikkert bød på mere fritid, end man ellers var vant til? Det må være den naturlige forklaring på, at soldaterne »opførte sig som store børn«, snittede alskens snurrepiberier og udfoldede deres kunst på bøgestammerne. De efterlod sig initialer, årstal og en række motiver – udtrykt på folkelig vis – blade til en slags billedbog, der har fået historisk perspektiv.

HNS 5R. 5C. No 359 – hjerte – d. 1/5 M. Denne indskæring hører til de bedst bevarede og var tillige meget stor i forhold til de øvrige. HNS 359 har ikke kunnet identificeres, da kompagniets stambog gik tabt under kampen. Træet blev fældet vinteren 1978–79. Foto: forf. 1976.

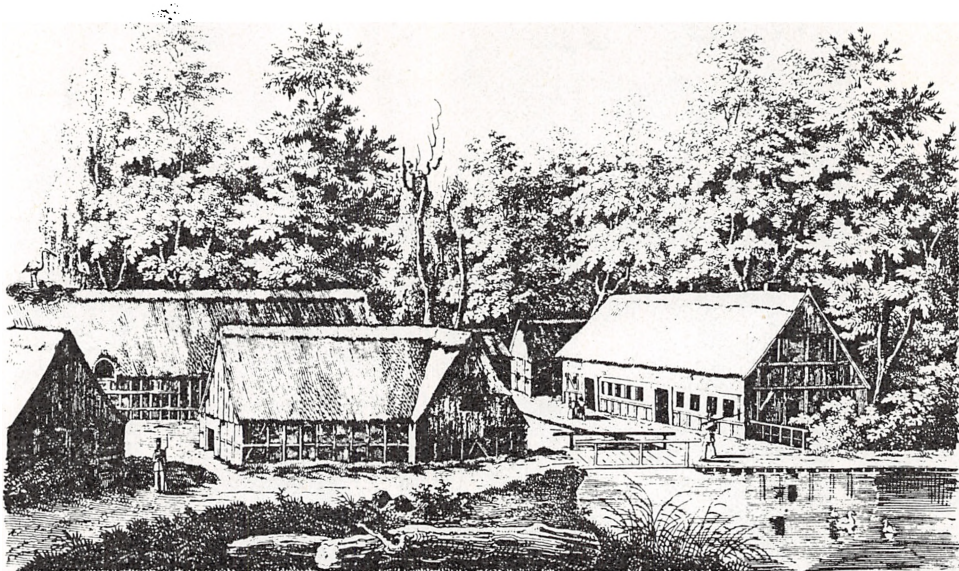
Litteraturhenvi­sing:

Rasmus Hansen: Minder og Dagbogsblade fra 1848–50. Odense 1875.

Fr. Hammerich: Skildringer fra den slesvigske Krig. Kbh. 1849.

Vilh. la Cour: Med far i felten. Kbh. 1964.

S. Bjørke, H. F. Kiær og J. W. Gordon Norrie: Krigen 1864 – Den anden slesvigske krig i politisk og krigshistorisk belysning. Kbh. 1968.

Borum Mühle. (Her stødte forpoststyrker jævnligt på hinanden under felttoget gennem Østjylland).

Karl Warnberg

AF H. P. JENSEN

Det slesvig-holstenske oprør i marts 1848 kaldte på mange følelser inden for det tyske forbunds mangfoldighed. Et stort antal militærkontingenter afgik mod Slesvig og kom til indsats i slaget ved Slesvig den 23. april 1848. Endnu før og i alle tre krigsår strømmede en hærskare af idealister, fantastere og eventyrere mod nord for at deltage i det, der for dem stod som en frihedskamp. Blandt de sidste var også mange unge officerer.

Til enhver officersuddannelse i 1800 tallet og for øvrigt langt op i dette århundrede hørte tegnelære som en simpel nødvendighed. Tegningen var næsten eneste middel til hurtigt at kunne give en topografisk eller taktisk skitse. Tegnerekvisitterne lå derfor også i mange tyske officerers bagage og blev flittigt benyttet. En del sådanne arbejder er bevaret. Enkelte særligt kunstnerisk eller forretningsmæssigt begavede officerer udgav senere deres tegninger som bogillustrationer eller i albums, der skildrede forholdene i det fjerne Slesvig for det store og brogede Tyskland. En af dem hed Karl (undertiden Carl) Warnberg.

Han var født den 19. januar 1822 i Danzig. Som 18-årig indtrådte han som kadet i det bayriske infanteriregiment Gumpenberg. 1844 blev han forsat til

Generalkvartermesterstabens topografiske kontor og fik stabsuddannelse. I 1849 kom han igen tilbage til stamregimentet som Unterlieutenant i dets II bataillon. Han kan muligvis have været i Slesvig allerede i 1848, men da som frivillig og for kortere tid.

I 1849 var han regulær officer ved den bayriske brigade, der deltog i felttoget som en del af de tyske forbundstropper. Brigaden var sammensat af infanteri, artilleri og kavalleri (Chevaux légers). Det er sandsynligt, at Warnberg har gjort stabs- eller ordonanstjeneste, ellers var han næppe kommet så meget rundt i Slesvig, Holsten og Jylland, som tilfældet blev. Han kan have været afgivet til oprørshærens generalkvartermesterskab, der havde en topografisk [1] sektion, der foretog omfattende opmålings- og kortlægningsarbejder. Begge krigsførende parter benyttede Videnskabernes Selskabs kort fra slutningen af 1700 tallet som feltkort og fandt dem ufuldstændige og forældede.

Den bayriske brigade var en del af de tyske tropper, der fulgte efter general Ryes korps op gennem Jylland og nåede Århus-egnen.

I maj og juni fandt der mange mindre kamphandlinger sted som kavallerisammenstød og overfald på isolerede poster. Warnberg har set flere af de lokaliteter, hvor der blev kæmpet, og tegnet hastige skitser af Borum-Mühle, Konge-Broe-Mühle o. fl.

Efter slaget ved Fredericia blev der sluttet våbenstilstand, og hen på året vendte det bayriske kontingent hjem. Endnu samme år modtog Warnberg et hæderstegn for deltagelse i felttoget.

Bauernhütte bei Ölsted. (Fra felttoget gennem Østjylland i forsommeren 1849).

Lügumkloster. Tegnet set fra nord. Lige for vandmøllen med to møllehjul. Voldsom forgrundsstaffage.

Hans skitsebog fra felttoget måtte naturligt interessere en videre kreds, og resultatet blev en bog: *Album Schleswig Holstein und Jutländischer Ansichten*, udgivet af F. A. Niedermayrs lithografiske Anstalt i Regensburg. Trykkesidspunktet angives i en række fortegnelser svævende: Efter 1848. Bogen kan næppe være udkommet før sent på året 1849 og sandsynligere 1850. Værket var dediceret: *Seiner Majestät dem König von Bayern Maximilian II in tiefster Ehrfurcht gewidmet*.

Warnberg indleder sin bog med fem sider meget smukt kalligraferet tekst om Slesvig, Holsten og dele af Jylland. Oplysningerne er hentet fra samtidige tyske topografier og danske posthåndbøger. Fra skitsebogen er gengivet 38 emner i farvelitografi på gul tonplade i størrelsen ca. 12 × 21 cm. Det enkelte emne har stedbetegnelse i skrift og i reglen oplysningen del. Carl Warnberg, Lieut. Mange eksemplarer af værket er så hårdhændet slagtet, at billedteksten er gået til. Op-lagsstørrelsen kendes ikke.

Karl Warnbergs tegnekunst forekommer nok danske øjne lidt fremmedartet og ret afvigende fra andre både danske og tyske kunstnere fra samtiden. Tegningernes kvalitet varierer meget, men det må huskes, at en del af dem er udført i hast og under feltforhold. Hvor emnet har været byer i Slesvig og Holsten har der nok været bedre tid, og resultatet er tilsvarende bedre. Det store opslagsværk *Klose & Martius* [2] har da også kun gengivet et fåtal af Warnbergs tegninger, nemlig *Frederiksstad*, *Husum* og *Løgumkloster* i Slesvig og *Elmshorn* i Holsten.

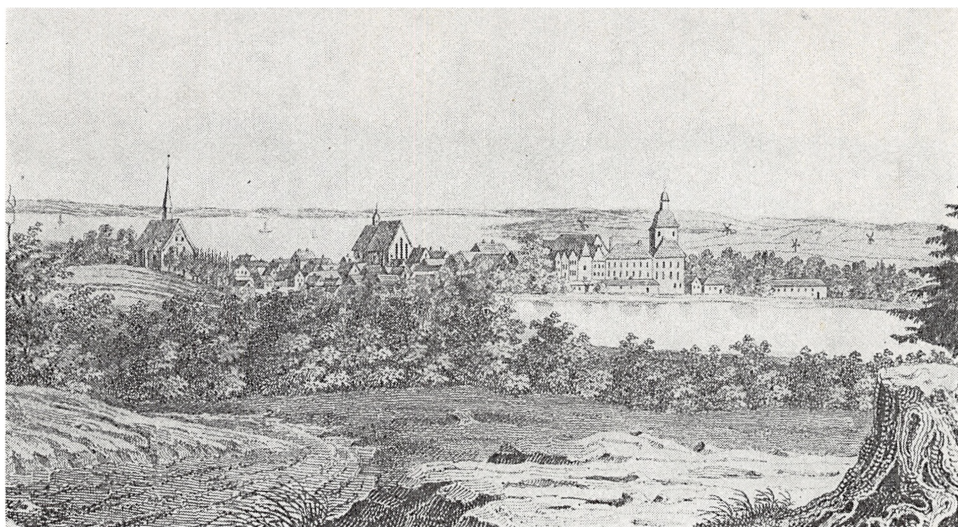
Sonderburg. Tegnet fra et stæde sydvest for Dybbøl Mølle, der ligger som ruin.

Warnbergs streg er ofte spinkel. Fotografisk nøjagtighed er der ikke tale om, og helhedsindtrykket i reglen noget fladt. Proportionerne er ude af harmoni, og noget instinktivt blik for natur og stemning viser han sjældent. Skitsen over Als med Sønderborg fra Dybbøl banke er et godt eksempel på disse svagheder. Den ene og den anden karakteristiske detalje kan være indfanget, men opfattelsen af sammenhængen i et landskabspanorama er noget fattig.

Dermed er ikke sagt, at Warnbergs tegninger er uinteressante. Alene at et emne er behandlet i forbindelse med et felttogs tid og omstændigheder er naturligvis af værdi. Det gælder særligt arbejderne fra Østjylland og en række lokaliteter i Slesvig og Holsten, der ellers sjældent er afbildede.

Der findes en række fællestræk i tegningerne. Himlen er i reglen blank og død uden skyer. Forgrunden ofte ret kluntet og overdetaljeret udført med træstubbe, fældede stammer, store sten og buske. Vinduer markeres ofte kun ved streger og kan være et identifikationsmiddel, hvis man står med et billede uden angivelse af kunstner. Til tider kan man fristes til at mene, at Warnberg har haft adgang til værker af Wilhelm Heuer [3] og andre og har ladet sig påvirke ved valg af standplads og emnebehandling.

Den litografiske gengivelse af tegningerne ved det kendte firma Niedermayr er god og har hentet alt ud af tegningerne, hvad der var at hente. Af de slesvigske

Schleswig. Tegnet fra et stæde nord for byen. Til venstre Michaelis kirken, lige for Domkirken og til højre Gottorp. Karakteristisk stor træstub i forgrunden.

emner gælder dette særligt Løgumkloster, Husum og Slesvig. Farverne er blege og lidt visne, skønt tegnetidspunktet må have været sommer.

Warnbergs værker kan opdeles:

Fra Holsten: Altona, Elmshorn, Glückstadt, Hamburg, Itzehoe og Paradeplatz in Rendsburg.

Fra Slesvig: Appenrade, Flensburg, Friedrichstadt, Gravenstein, Hadersleben, Husum, Løgumkloster, Schleswig, Sonderburg og Tondern.

Fra Østjylland: Borum-Mühle, Kirche zu Framlev, Kolding, Konge-Broe-Mühle, Bauernhütte bei Ölsted, Skanderborg, Söbyvand-Mühle östlich von Konge-Broe, Veile og Die Greis-Mühle, Tuchfabrik bei Veile.

Det resterende er en tilfældig blanding af bivuakscener, lokale seværdigheder som Familiengrab des Kanzeleyrathes Anchersen zu Veile og jyske scenerier: Jütische Bauernstube, Dänisches Kriegsschiff, Dänischer Holzschuh (Træsko) m. fl. Der er tegnet, hvad der har fængslet blikket en ledig stund, og der har givetvis været mange flere tegninger end de litograferede. Med et halvtysk ord er helhedsindtrykket net, men uden instinktivt blik for et emnes indhold og uden den begavede tegners flyvende hånd.

Album Schleswig Holstein und Jütländischer Ansichten har været et stykke aktuell reportage fra en krig, der også fængslede fantasien i Bayern. Måske har der også været lidt penge ved udgivelsen til en ung officer.

Karl Warnberg blev Oberleutnant i 1858 ved 6. infanteriregiment, men vendte 1859 igen tilbage til regiment nr. 4, Gumppenbergregimentet. Den 21. december 1873 blev han pensioneret. Han døde den 14. november 1875 i Regensburg [4].

Nærmere data fra hans liv har ikke kunnet opspores ved denne lejlighed, heller ikke om han fortsat dyrkede tegnekunsten og fik andet publiceret. Mangen afdanket officers levevej efter pensioneringen var som tegne- eller gymnastiklærer. Det har måske også været udvejen for Karl Warnberg.

Hans tegninger fra felttoget i 1849 i F. A. Niedermayrs litografiske gengivelse er som alle antikke billeder i dag eftertragtede og dyre samleobjekter. [5]

I danske øjne var det måske en fejl, at en ung tysk officer skulle færdes på vore egne for snart 130 år siden, men skulle det endelig være, var det godt, at han havde tegneblokken med.

Noter:

1. Et eksemplar af sektionens kortarbejde ejes af bogtrykker Ludvig Schmidt, Vojens.
2. Olaf Klose og Lilli Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Neumünster 1962.
3. Wilhelm Heuer (1813–1890). Tegner, maler og litograf i Hamborg. Udgav sammen med Charles Fuchs 1847 og 1855 de meget populære billedværker: Malerische Ansichten – –
4. Personalakt OP 69 663 i Bayrisches Hauptstaatsarchiv, München.
5. Warnbergs litografier kendes i sort streg på den gule tonplade og i farvelitografi. I mange tilfælde er der imidlertid tale om efterkolorering.

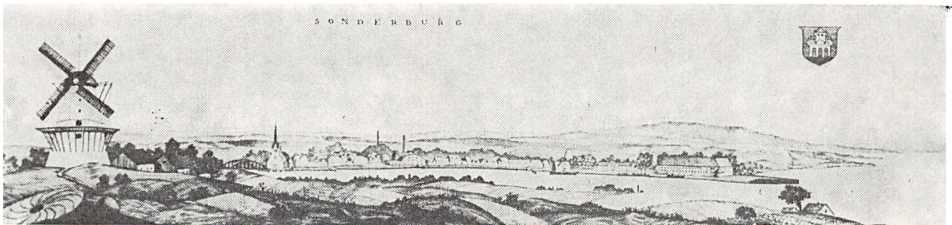
Alexander Friedrich

AF H. P. JENSEN

Alexander Friedrich blev født i Hamborg i 1895. Han fik en stille og afsondret barndom på grund af megen sygdom. En medfødt tegneevne blev ham til trøst og tidsfordriv. I 1913 blev han optaget på Kunstgewerbeschule på Lerchenfeld i fødebyen. Bortset fra en kort militærtjeneste ved krigsudbruddet i 1914, der endte med invaliditet, studerede han på skolen til 1918.

Hans lærer i disse år var grafikerens C. O. Czeschka, et af Jugendstilens store navne. Denne stil dyrkede den rene klare streg, men Friedrich gik hurtigt egne veje. Han lærte sig raderehåndværket og fik interesse for schatteringen som virkemiddel med forkærlighed for grålige og gullige nuancer. En tendens til symbolisme fulgte ham vist nok i hele hans kunstnerbane. I øvrigt var han et menneske i udvikling og i forbindelse med en række af de unge tegne- og malekunstnere, der kom op i de bevægede efterkrigsår. En kort periode maler han ekspressionistisk. En enkelt opgave fra en velhavende mæcen bevirker imidlertid, at hans gamle interesse for raderingen vender sig mod kobberstikket, tilmed i en sådan grad at han fra slutningen af tyverne bevæger sig fra at være selvstændig og søgende tegner og maler over mod kobberstikket som håndværk. Det var intet tilbageskridt. I sjette bind af *Geschichte der Hamburger Kunst*, udgivet af Berufsverband bildender Künstler Hamburgs i 1970, karakteriseres han som kobberstikkets fornyer og som den sidste store kraft på dette område.

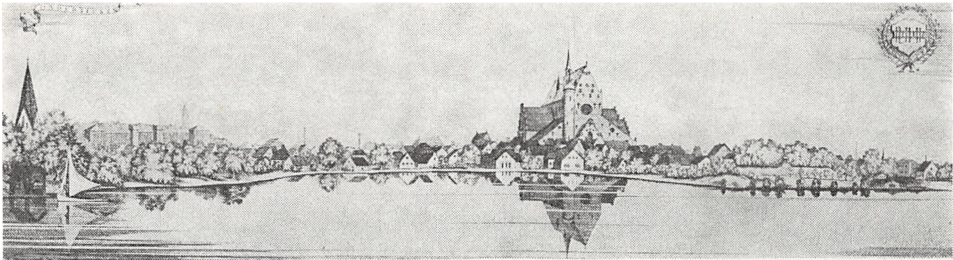
Omkring 1926 må han være kommet i forbindelse med dr. Fritz Fuglsang, der

Sonderburg. Kobberstik. H: 10 cm. L: 36 cm.

Byen er set fra et stade sydvest for Dybbøl Mølle, der også er benyttet af Carl Warnberg i 1849. Farverne er sort-hvide. Billedets stemning beror på dets sarte schatteringer, der lader enkelthederne i panoramaet fortone sig, bortset fra møllen og Mariekirkens tårnfacade. Den fotografiske gengivelse har trukket kontrasterne for hårdt op. – Friedrichs karakteristiske føring af øjet kan anes fra møllen til slottet og derfra til Mariekirken.

Friedrichs monogram er anbragt neden for billedet i yderste venstre hjørne, næsten usynligt. I terrænet neden for møllen symbolsk overdimensioneret en møllesten og en kanonkugle. I randen krydsede sabler og årstallet 1864.

Hadersleben. Kobberstik. H: 12 cm. L: 43,5 cm.

Byen set i silhouet fra dammen med afspejling i vandet. Farverne er sort-hvide med svag gullig undertone. Domkirkens massiv dominerer ganske billedet, og kontrapunkt-virkningen fra Gammel Haderslev kirke er næppe lykkedes så godt som Ribebilledets komposition.

I venstre hjørne findes Friedrichs monogram i titelbåndet med Hadersleben. I højre hjørne foroven Haderslevs byvåben.

Fotografiet er taget af et koloreret stik, der har større dybde end det sort-hvide tryk.

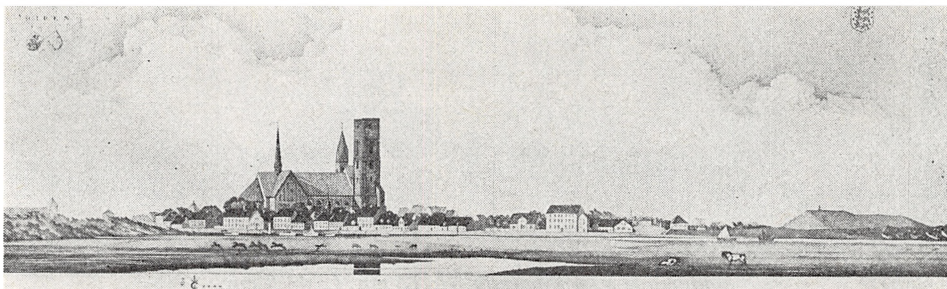
var direktør for Städtisches Museum i Flensburg. Dr. Fuglsang vendte hans opmærksomhed mod den store tradition for det topografiske bybillede, og Friedrich lod sig villigt inspirere. Et stort Theatrum Urbium over alle byer i Slesvig og Holsten blev planlagt, men fuldendtes aldrig. Friedrich var en ener og en strejfer, der vanskeligt blev på samme opgave gennem længere tid. I Geschichte der Hamburger Kunst karakteriseres han som levende samtidigt i Middelalder, Renæssance og Barok og tilmed i en nationalsocialistisk samtid, hvor hans kunstnersind forsigtigt tragtede efter en vis liberalitet.

Andetsteds er han skildret som munk og alkymist, der bag lukkede døre var lidenskabeligt optaget af raderingens og kobberstikkets teknik og muligheder. Friedrich blev dog aldrig kun gengivende kunsthåndværker. Hans originalitet og evne kom til udfoldelse i den slesvig-holstenske bybilledserie.

Begyndelsen var et kobberstik af Lübeck i 1928. Derefter fulgte raderinger af Helgoland og Sild i begyndelsen af trediverne. Mellem 1935 og 39 fulgte kobberstik af Slesvig, Flensburg, Sønderborg, Haderslev og Ribe.

I Nordtyskland har der været en mangeårig begrænset, men intens interesse for kunstneren Alexander Friedrich. I Danmark kendes han næsten ikke. Hans værker kom i begrænsede oplag. Kobberpladerne skal være gået til under anden verdenskrig. Hans ejendommelige form for signering har ofte gjort det vanskeligt at identificere tryk, man løb tilfældigt på.

De tre kobberstik af byer, der ligger på den danske side af den nuværende landegrænse, er gode eksempler på Friedrichs kunnen. I dem alle genfinder man læreårenes fine, koncise streg og schatteringens evne til at skabe stemning. Det første indtryk er Friedrichs evne til magtfuld komposition, særligt iøjnefaldende ved domkirkebyerne Ribe og Haderslev. Hans stil giver imidlertid meget mere end førsteindtryk. De kan studeres med udbytte selv under lup. Et bestemt element

Ripen. Kobberstik. H: 15.5 cm. L: 43.5 cm.

Byen er gengivet efter forbillede fra Braun und Hogenberg set fra engene vest for byen på baggrund af vældende gråhvide skyer. Farverne er sort-hvide med en meget svag gulbrunlig undertone. Øjet fanges straks af Domkirken og føres derefter mod Slotsbanken for sluttelig at ende på billedets skjulte men virkelige centrum, det høje hvide hus på Skibbroen.

I billedets øverste venstre hjørne findes Ribe bys- og bispedømmes våben. I højre hjørne det danske våben med løver og hjerter. Uden for randen på dette desværre beskårne billede i yderste højre hjørne foroven Friedrichs monogram et stort A lagt i et flakt F. Under billedet edsfingrene m. m. Mellemkrigstiden fornægtede sig ikke.

kan genfindes i flere af hans kompositioner, nemlig en kontrapunktvirkning, hvor blikket slutteligt ledes hen til et skjult midtpunkt i billedet. Elementet ses bedst på Ribestikket og svagere i Haderslev- og Sønderborgstikkene. På Haderslevbilledet har han mesterligt udnyttet bysilhouettens spejlbillede i dammens vand. I øvrigt rummer alle hans billeder raffinerede enkeltheder. Hans formater er ofte meget langagtige. Sønderborgbilledet ville muligvis have været virkningsfuldere i lidt større dimensioner. Kun på Ribebilledet er skybilledet udnyttet som stemnings-effekt.

Meget kuriøst virker Friedrichs hang til små symboleffekter. På Ribebilledet i randen således to edsfingre, Christian den I's monogram og årstallet 1460, der skal minde om »up ewig ungedeelt«. På Haderslevstikket er den tyskbyggede kaserne trukket op over silhouetten med tvivlsom effekt. På Sønderborgstikket er to krydsede sabler og årstallet anbragt i randen under Dybbøl Mølle.

Friedrich har utvivlsomt kendt de fleste af de historiske bybilleder fra Slesvig. Der kan spores forbillede og inspiration fra Braun und Hogenberg og senere danske og tyske kobberstikkere og litografer.

Arbejdet på bybilledserien gik langsomt, og anden verdenskrig satte en stopper for dets fuldendelse. Friedrichs kobberstik blev virkelige sjældenheder, som selv passionerede samlere ofte ikke kender.

Efter krigen levede Friedrich tilbagetrukket i Hamborg og udstillede ikke mere. Han skrev en del i disse år, blandt andet et større manuskript: »Welt der Topographie«, der aldrig blev trykt. Efter hans død kom hans efterladenskaber til Städtisches Museum i Flensburg, der som følge af venskabet med dr. Fuglsang

også ejer en væsentlig del af hans arbejder. Flere manuskripter skal bero i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel.

Alexander Freidrich fik således ikke nogen fuldbåren kunstnerløbebane. Hvor meget offentlig anerkendelse slutteligt har betydet for ham er svært at bedømme, men måske ikke alverden. Han havde udviklet sig fra kunstner til håndværker og måttet acceptere den sidstes mere ubemærkede skæbne. Hans indadvendte natur gjorde ham til en dybsindig grubler over processer og opgaver af kunsthåndværksmæssig karakter og ikke til en almen kendt tolker og kunstner. Kendte museumsfolks og kritikeres vurdering af mand og værk er nu yderst rosende, men altså posthum.

Hundrede år er et afgørende åremål for samlere af bybilleder, men kvalitet og sjældenhed skaber naturligvis undtagelser. Alexander Friedrichs billeder fra Slesvig fortjener at være en sådan undtagelse i Danmark.

Hvad en ting kan bruges til

AF INGE ADRIANSEN

Museer er genstandssamlinger. I museerne bevares et udsnit af samfundets materielle levn; omkring og ud fra disse genstande foregår forskning, konservering, udstilling og andet formidlende arbejde. Siden midten af 1960'erne har formidling været det museale fagområde, som har fået størst opmærksomhed. En ny gruppe medarbejdere, museums-pædagogerne, er blevet ansat over hele landet, dog især i Jylland, mens Sjælland og hovedstadsområdet ligger svagt med hensyn til formidlerstillinger. Til gengæld er der her opbygget en helt ny institution, »Skoletjenersten«, som har et budget, der svarer til et pænt provinsmuseum. Herfra »formidles« en lang række museer, d.v.s. at der laves opgaver og undervisningstilbud til skolerne, især til folkeskolens 4.-9. klasser. Jævnside med denne kraftige ekspansion af museernes tilbud til skolerne har store udstillinger i Brede og Louisiana formået at samle besøgs-karer af hidtil ukendt omfang.

Det ville være naturligt, hvis der i kølvandet på disse aktiviteter var fulgt en række drøftelser og skriftlige bidrag om brug af genstande i formidlingsarbejdet. Men de mange nye museumsformidlere har kun i ringe grad skriftligt formidlet deres erfaringer på dette vitale område videre til kolleger. Den debat, som er foregået i »Dansk Tidsskrift for Museumsformidling« har drejet sig om målsætninger i langt højere grad end om metoder. Dette er grunden til, at der her vil blive fremlagt nogle betragtninger om brug af ting. Artiklen foregiver ikke at rumme nye og originale pædagogiske bidrag baseret på lange didaktiske og metodiske overvejelser, men er blot et praktisk resultat af et arbejde som museums-pædagog i en årrække på Museet på Sønderborg Slot. Ud af et årligt besøgstal på 86.000 udgør skoler og andre grupper ca. 27.000, hvoraf størstedelen får bistand af museets personale. Det store besøgstal kunne forlede os til at tro, at skolerne ikke kan undvære museet, men dette er naturligvis ikke tilfældet. Lad det være sagt klart og tydeligt, at lærerne kan drive en fortræffelig undervisning uden at komme i nærheden af et museum. »Men når et museum først er der og ligger nogenlunde i nabolaget, kan en skole med fordel gøre brug af det. Ikke sådan at forstå, at alle skolearter trænger til alle slags museer, men sådan at der er få skoler – om nogen i det hele taget – som ikke kan give en bedre, mere konkret og levende undervisning i et eller flere fag ved at ty til et eller flere museer« [1].

Museernes særlige styrke – sammenlignet med andre undervisningsmidler – er genstandene. Her møder de besøgende ting fra dagligdagen og festlivet, fra de ældste tider og til vore dage, genstande fra håndværk, landbrug og søfart; i de naturhistoriske afdelinger er der udsnit af naturens virkelighed, og i kunstsamlingerne er der eksempler på kunstnernes opfattelser af virkeligheden. Imidlertid er det langt fra alle, hverken skolefolk eller museumsformidlere, der deler glæden over genstande. Mange ser snarere museernes hovedopgave i at forestå historiske

værksteder og foreslå publikumsaktiviteter i tilknytning hertil [2]. Museerne bliver beskyldt for at være genstandstempler og de ansatte for at lide af fetischisme [3]. Denne kritik bunder oftest i manglende forståelse for, at formidlingen ligesom isbjerget bæres af en solid skjult masse. Genstandene og deres dokumentation er museernes grundvold, og det er ud fra dette grundelement, forskningen sker og på grundlag af dette, at vi kan boltre os i formidling på mange måder. Historiske værkstedsaktiviteter kan være udmærkede, men de kan kun belyse en meget begrænset del af museernes emneområde. Hovedparten af genstandene i et kulturhistorisk museum egner sig ikke til direkte afprøvning og brug; og alligevel kan de glimrende tale til os og inspirere til tolkninger. Genstandene har nemlig en række fordele, som udmærker dem fremfor andet historisk kildemateriale:

1. *Genstande kan være den eneste kilde*

Dette gælder f. eks. hele forhistorisk tid. Arkæologi er især baseret på tolkning af genstande.

2. *Genstande kan være gode illustrationer*

Genstande er oftest tredimensionelle, og det giver en mulighed for »at komme rundt« om tingen og undersøge struktur, form, og fornemme den håndværksmæssige kunnen og overveje den idé, der ligger bag udførelsen.

3. *Genstande skærper iagttagelseevnen*

Efter en gennemgang af de karakteristiske stiltræk ved en genstandsgruppe som f. eks. møbler vil eleverne blive opmærksomme på tilsvarende stiltræk ved huse, kirker, husgeråd m. v.

4. *Genstande træner evnen til at drage slutninger*

Styrkeforholdet i den anden slesvigske krig fremgår på en helt anden måde ved at se et dansk forladegevær og et tysk bagladegevær bliver ladet og afskudt end ved at læse om det samme i en bog.

5. *At arbejde med genstande giver øvelse i at vurdere historiske kilder*

Både ved benyttelse af skriftlige kilder og genstande må vi stille spørgsmål om datering, ægthed, repræsentativitet m. v.

6. *At arbejde med genstande giver særlige fordele for dårlige læsere*

Ting er begribelige – også når de af bevaringsmæssige grunde ikke er håndgribelige. Et barn kan opfatte og genkende genstande i lang tid, før det kender ord for dem. Denne evne til at opfatte ting, forstå ting og tolke ting beholder vi hele livet, og den kan med stor fordel udnyttes ved museumsformidlingen. Men det kræver, at vi evner at sætte tingene ind i en sammenhæng, kombineret med andre ting og data om dem. Jo større del af helheden, der er bevaret, desto bedre kan man stille spørgsmål til tingene, opstille teorier og søge dem afprøvet. Dette forhold kan anskueliggøres:

en enkelt GENSTAND kan fortælle om MATERIALE FORARBEJDNING BRUGSSPOR og derved give mulig- hed for TOLKNING	FLERE GENSTANDE kan fortælle om MATERIALER FORARBEJDNING BRUGSSPOR ANVENDELSER og give flere og bedre TOLKNINGER	Mange GENSTANDE kombineret med VIDEN om dem kan fortælle om TID STED BRUG SAMFUNDSMÆSSIG HELHED og evt. give nye TOLKNINGER
--	--	---

For at kunne formidle ting kræves en grundig viden om tingene, og derpå kan man vælge den mest hensigtsmæssige metodik. Der er mange udmærkede metoder, og hver gang må man foretage en afvejning ud fra elevernes forudsætning, genstandenes art, tidsrammen og ens egne evner. Det er ikke os alle forundt at kunne arbejde som læreren i »Løgneren« af Martin A. Hansen: »... der hænger en dag en almindelig Brændesav i et Baand. Hænger uomtalt, til vi er modne for de Aartusinders Snilde og Erfaring, der er i en Brændesav. Ruser, Garn, Plovjern, Hammelstøj, Gryder, Potter, det vandrer over Væggen her, tit først skjult under Klædet, til Forundringen er vakt om de almindelige Tings Skønheder som en Flygtning paa Jorden maa se« [4]. Selv om denne fremgangsmåde ikke kan anvendes i praktisk museumsarbejde, rummer beskrivelsen alligevel en megen væsentlig pointe: Formidlingen er baseret på elevernes undren, og dette er et af de bedste udgangspunkter. Vi andre må forsøge andre veje til at skabe undren og til at lære eleverne at » aflæse ting«. En af vejene kan være den her skitserede metode:

OM AT ARBEJDE MED GENSTANDE

Hvad er genstande: Genstande er *historiske kilder* ligesom arkivalier. Originale genstande er primære kilder, ligesom et samtidigt skriftligt materiale kan være det.

Genstande skal *fortolkes* ligesom de skriftlige kilder, men materialernes forskellighed kræver forskellige metoder.

Identifikation: Genstande kræver *identifikation*. Dette sker ved at søge disse spørgsmål besvaret:

1. Materiale
2. Forarbejdning
3. Anvendelse
4. Evt. ændringer i forarbejdning og anvendelsen

Fra identifikationen kan vi gå over til en fortolkning af genstanden, d.v.s. afprøve dens udsagns-værdi. Ud fra et antal repræsentative genstande kan vi forsøge at rekonstruere en

historisk sammenhæng. Det har betydning for vores forståelse af en tidsalder, hvad enten der er skriftlige kilder til at berette om den pågældende periode eller ej.

Fra *den simple identifikation* kan vi gå over til et forsøg på *reel identifikation*, men herved er vi ofte i gang med fortolkningen.

Reel identifikation kræver:

1. Forsøg på at bestemme *herkomst*.
2. Forsøg på at bestemme *alder*.

Genstandes
udsagnsværdi:

Hvis vi ikke har oplysninger om disse forhold – og dette er meget ofte tilfældet – må vi prøve at aflæse tingen:

Genstandens udsagnsværdi kan findes frem ved at undersøge nogle grundlæggende forhold:

1. Genstandens *geografiske udbredelse* f. eks. ved at sammenligne med andre ting af samme art fra andre steder.
2. Genstandens *miljø* f. eks. ved at sammenligne med andre ting af anden art fra samme tidspunkt og oprindelsessted.
3. Genstandens *udvikling* gennem tiden f. eks. ved at sammenligne med andre ting af samme art fra andre tidsepoker.

Genstandens
fortolkning:

Ud fra besvarelsen af disse punkter kan vi opstille teorier, d.v.s. stille spørgsmål om genstandene og forsøge at komme med begrundede svar.

Der er imidlertid en række faldgruber i arbejdet med at tolke ting:

Museernes genstandssamlinger er fragmenter fra et samfund, som vi aldrig kan give et fuldgyldigt billede af. Sagt i billedsprog prøver vi ofte at berette om et skolebarns hverdag på grundlag af et pennalhus. En smørkærne kan ikke fortælle, hvor ofte kvinden kærnedede, hvad hun tænkte imens, og om hun fik ondt i ryggen, og hvor ofte brugte hun smør i dagligdagen.

En anden hemsko ved brug af genstande i undervisningen er, at vi er tilbøjelige til at benytte vore egne erfaringer som grundlag. Et nutidigt barn, som aldrig har set en moderne økse, kan have svært ved at slutte sig til funktionen af en stenøkse. Brugen af genstande i undervisningen kræver også i en vis grad en fælles referenceramme hos børnene.

En tredje svaghed ved brug af genstande er selve opstillingen i museet. Genstandene i en museumsudstilling svarer til en historisk kildesamling. Der er foretaget et udvalg af kilderne, såvel i kildesamlingen som i udstillingen, som ofte er forsynet med kommentarer fra de personer, som har foretaget udvalget. Det er derfor måske bedre at sammenligne en udstilling med en historisk fremstilling end med en kildesamling. Ved brug af genstande i udstillinger må man overveje, hvilke synspunkter der har ligget bag udvælgelsen og præsentationen af materialet. Ofte vil kommentarerne have til hensigt at skærpe vores iagttagelsesevne, men vi bør gøre os påvirkningen klar.

Der kan imidlertid være et spring fra disse mere teoretiske betragtninger, som bedst kan realiseres med en gymnasieklasse og til virkelighedens brug af genstande i undervisningen af en 4. klasse. Da der kommer langt flere folkeskoleelever end gymnasieelever i næsten alle museer, kan det være nyttigt at overveje, hvorledes vi kan få også børn i 10 års-alderen til at forsøge at iagttage, identificere og tolke genstande. Som udgangspunkt kan vælges et eksempel, hvor en klasse har beskæftiget sig med det førindustrielle bondesamfund – »livet på landet i gamle dage«, som emnet ofte kaldes. Som igangsættende faktor eller som afrunding af emnet kommer klassen på museet for at se på boligindretning, landbrugsredskaber og et udvalg af museumsgenstande, der alle fortæller noget væsentligt om begrebet selvforsyning. Når eleverne skal kigge nærmere på genstandene, foregår det i museets skolestue, hvor vi sammen med et udvalg af ting udleverer et arbejdsblad, som lægger op til forsøg på identifikation, tolkning og overvejelser vedr. genstandens udvikling. Børnene arbejder sammen to og to, og arbejdsbladene bliver gerne minutløst udfyldt – og med mange velovervejede og begrundede besvarelser. Titlen på arbejdsbladet er velbegrundet; den lægger op til, at dette er en sjov leg, men med en vis alvor, som alle gode lege har.

»GÆTTELEG«

Hvad er tingen lavet af?

Kan du angive størrelsen?

Tegn tingen på bagsiden af dette papir og besvar derpå de næste spørgsmål.

Er genstanden udsmykket?
Hvorledes er den fremstillet?
Er den hjemmelavet eller fabriksfremstillet?
Er der mærker efter brug?
Hvad har tingen været brugt til?
Kan der være flere muligheder for anvendelse?
Hvem kan have brugt den, mænd, kvinder, børn?
Hvad bruger vi i dag i stedet for tingen her?

Efter besvarelsen af de udvalgte genstande 8–10 stk., alt efter emnet – samles genstandene sammen, og derpå fortæller vi om tingenes brug og inddrager eksempler fra det, børnene har set i museets udstillinger. Denne gennemgang bliver nemt til en langvarig affære, da eleverne har haft tid til »at tænke over tingene« – i bogstaveligste forstand, og de har derfor langt bedre muligheder end ellers for at spørge og selv at bidrage med synspunkter. I reglen er denne afslutning spændende – både for elever, læreren og for museumsmanden, idet vi selv kommer til at se på tingene med mere umiddelbare øjne.

Disse eksempler på udnyttelse af nysgerrighedens pædagogik kan give det indtryk, at museet kan bidrage til at gøre næsten alle historiske emner mere levende og jordnære. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Selv et større kulturhistorisk museum kan ikke dække alle historiske perioder. For Museet på Sønderborg Slot gælder det en så vigtig periode som middelalderen. Her er genstandsmassen meget ringe, og vor viden om byens og egnens udvikling i middelalderen hviler i hovedsagen på skriftlige kilder. Det er derfor væsentligt, at såvel skolefolk som museumsfolk gør sig klart, hvad det enkelte museum *kan* – og hvad det *ikke kan* bruges til i en undervisningsmæssig sammenhæng.

HVAD ET MUSEUM IKKE KAN BRUGES TIL

1. *Museer kan ikke fungere som historiske værksteder*

De fleste museumsgenstande er for skrøbelige til at anvendes i større udstrækning, og enhver nutidig anvendelse af selv robuste genstande vil forringe deres museale værdi, fordi de nedslides på en forkert måde.

I vejledningen for undervisningen i historie i folkeskolen anføres som undervisningsmidler rekonstruktioner eller »historiske værksteder« før museerne og får en længere omtale end disse. Det er derfor ikke tilfældigt, at værkstedsaktiviteter breder sig fra kommune til kommune, og at lærerne i de »rekonstruktionsløse« områder henvender sig til det lokale museum i håb om, at man her vil give plads og muligheder for »anskueliggørelse af vore forfædres livsvilkår« [5]. Det kan ifølge vejledningen ske ved at arrangere flinthugning, flintslibning, korngrutning, spinding på håndten, eller ved at lade eleverne prøve en spinderok, at lave mad, eller udføre husflid og afprøve gamle håndværk.

Her skal ikke tages stilling til historisk værkstedsarbejde som sådan, men det må påpeges, at det er svært, ja oftest umuligt at forene med et museums hoved-

opgaver. Da historiske værksteder etableres som hjælpemidler til folkeskolens undervisning i historie, orientering og formning, bør de også køre helt og fuldt på folkeskolens præmisser.

2. *Museer kan ikke fungere som rekvisitmagasiner og formidle udlån af genstande i større stil*

En del museer, især i Jylland, udlåner studiekasser til brug i skolerne med et udvalg af genstande til belysning af et bestemt emne [6]. Disse studiekasser er ret efterspurgt, og mange lærere og amtscentralfolk spørger ofte, hvorfor vi ikke fremstiller mange flere af disse kasser. Her gælder imidlertid det samme som ved publikums direkte afprøvning af genstande. Når en ting udvælges til en studiekasse, vil den fremover have en stærkt forringet museal værdi, og det kan kun være dubletter, der kan indgå i studiekasser. Mange tidsperioder og emner kan derfor ikke dækkes. Talrige studiekasser fortæller om stenalderen, mens der ikke findes tilsvarende emnekasser om bronzealderen, og dette emne glider derfor ofte ud af folkeskolens undervisning til fordel for stenalderen samt vikingetiden, som egner sig til at eftergøres i ler, strå og tableauer på klassen.

3. *Museerne kan ikke kitte en løs emnecentreret historieundervisning sammen*

En af de nyeste definitioner på faget historie er, at det er viden om samfundsmæssige forandringer i kronologisk sammenhæng [7]. Men mange skoler vælger med støtte i undervisningsvejledningen for historie at køre en temacentreret undervisning uden større vægt på »de lange linjer« og helt uden brug af lærebøger med en samlet kronologisk fremstilling af større tidsafsnit. Undervisningsvejledningen lægger helt op til dette ved sin negligering af omtalte lærebøger, der nævnes sporadisk p 20 som det sidste (og mindst væsentlige?) undervisningsmiddel. Blandt de foreslåede temaer mangler reformation på alle klassetrin. Derfor er der talrige børn, som aldrig når at erfare, at Danmark har været et katolsk land i halvdelen af sin eksistens som selvstændigt samlet rige. Når en sådan klasse kommer på museet, undres de over, at de her ser madonnaer, »ligesom i Italien og på Mallorca«. Lærerne ønsker da ofte, at museets personale med udgangspunkt i f. eks. samlingen af kirkefigurerne prøver at skabe sammenhæng mellem en række af skoletimernes temaer, så eleverne får brikkerne til at falde på plads.

Dette er selvsagt en umulighed. Man kan ikke spinde et reb, der forbinder en række i forvejen knyttede knuder; men i fællesskab med skolerne kan museerne hjælpe med at slå gode store knuder på et tov. Med andre ord, vi kan hjælpe med fordybelsen, men det centrale og faste skelet kan vi ikke bidrage stort til.

Disse betragtninger over, hvad museerne kan bruges til, og hvad de ikke kan bruges til i en undervisningsmæssig sammenhæng, kan suppleres på flere punkter, og det vil være nyttigt både for undervisere og museumsfolk at gøre sig flere overvejelser herom. Den førnævnte undervisningsvejledning giver ingen hjælp. Det fastslår blot, at »museumsbesøg uden forudgående emnemæssig forberedelse for

det store flertal af elever snarere vil virke nedbrydende end opbyggende for den historiske interesse« [8]. Denne kategoriske betragtning må der nu nok sættes spørgsmålstegn ved, men ethvert skolebesøg på et museum vinder stærkt i kvalitet ved at være forberedt på klassen og ved en efterbehandling her. En person med speciel baggrundsviden eller et særligt modtageligt sind kan undertiden føle, at en genstand udsender signaler, og for disse naturer er alle etiketter og oplysninger inderligt overflødige – ja nærmest dræbende for interessen. Men for langt det overvejende flertal bliver der åbnet for en række oplevelser, når vi prøver at lære, hvorledes man kan stille spørgsmål til tingene og søge viden om dem.

Udgangspunktet for artiklen var en drøftelse af, hvad ting kan bruges til i en undervisningsmæssig sammenhæng, men den måske vigtigste effekt har slet ikke været berørt endnu:

Arbejdet med museumsgenstande kan hjælpe med til at give børn – og voksne – et nyt forhold til de ting, vi omgiver os med i dag og således være med til at grundlægge en følelse af kulturel identitet.

Noter:

For udbytterige drøftelser om artiklens emne takkes mine kolleger Ove Nielsen, Maribo, og Stine Wiell, Haderslev. Mine synspunkter er desuden prægede af en artikel af Anita Behrendt: Ting – kilde til historien. (Historie og Samtidsorientering 1972, p. 30–38 og 160–177).

1. Rektor Håkon Vigander: Har skolerne brug for museene? (Museumssnytt 1953, 2–3, p. 3).
2. Se f. eks. Poul Svendsen: Museet i undervisningen 1979, p.
3. Jan Horskjær: Museer og Museumspædagogik. (Historie og Samtidsorientering 1963, p. 279).
4. Martin A. Hansen: Løgneren. (1950, p. 22).
5. Undervisningsvejledning for Folkeskolen, 4, Historie (1977), p. 19.
6. Studiekasser udlånes bl. a. fra disse museer: Stiftsmuseet i Maribo, Odense Bys Museer, Aalborg Historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum, Herning Museum, Forhistorisk Museum, Moesgaard, Købstadsmuseet Den gamle By, Århus, Haderslev Museum, Museet Sønderborg Slot.
7. Søren Mørch: Historieundervisningens opgaver, indhold og muligheder i det fremtidigt 12-årige skoleforløb. (Noter om Historie og Undervisning nr. 57. 1979, p. 15).
Note 5, p. 20.

Først opleve, så oplyse - om børnehaver på museet

AF INGE ADRIANSEN

Børnehavebørn på museumsbesøg i samlet trop kan virke som et mareridt for mange museumsmænd, og ofte er det da også en prøvelse både for børnene, pædagogerne, museernes personale – og de vigtigste aktører – genstandene. Imidlertid er det en kendsgerning, at børnehaver i stigende grad benytter museerne som udflugtsmål og det ofte ganske uden tilskyndelse fra museernes side. Ikke mindst børnehaveklasserne – omfattende hovedparten af landets 6-årige – benytter flittigt museerne i deres undervisning, og dette kan være problemfyldt for begge parter. Museerne er ikke – og kan ikke primært være – indrettede for børn i aldersgruppen 3–6 år. De hovedopgaver, et museum skal varetage i form af at samle og bevare, forske og forklare (udstille), er vanskeligt at forene med det at fornøje småbørn. Når børnehaverne og børnehaveklasserne alligevel bruger museerne, skyldes det således ikke vores åbenhed, venlighed og villighed til at hjælpe, men derimod at der er forholdsvis få gratis udflugtsmuligheder for småbørn i grupper. Museet er i denne sammenhæng et tilbud på linje med brandstationen og bageren, der luk-

ker op til selve bageriet. På denne baggrund er det forståeligt, at mange museer afviser at bruge tid på modtagelse og vejledning af børnehaverne og foretrækker at bruge de personalemæssige ressourcer på et publikum, der bevidst har foretrukket museet fremfor Falckstationen.

Museet på Sønderborg Slot har imidlertid valgt at bruge tid på at hjælpe og vejlede børnehaverne, og dette er sket af to årsager, dels en pædagogisk og dels en museal:

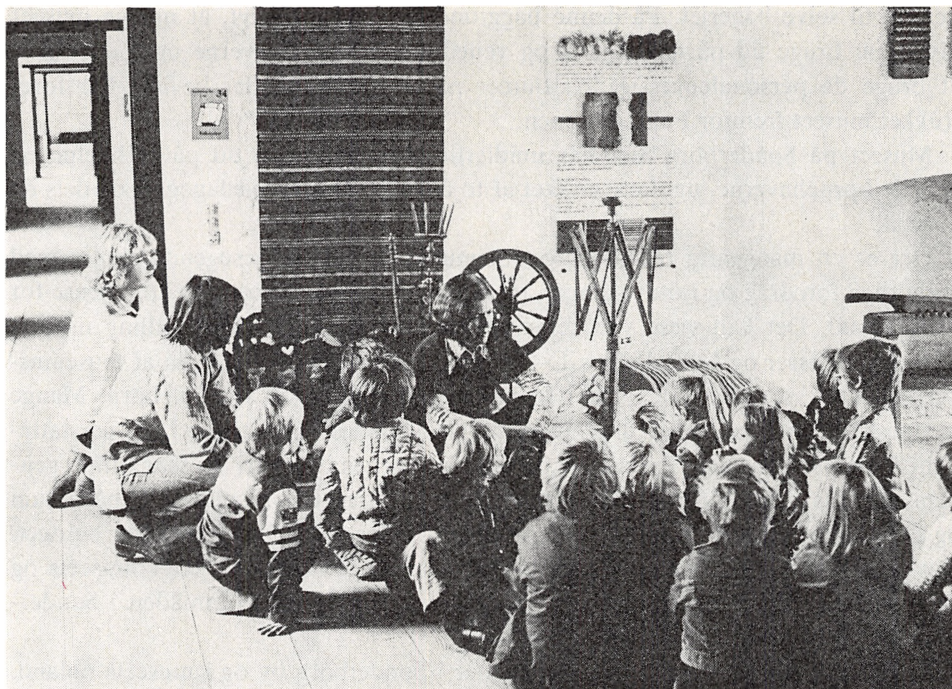
Der er en mangeårig tradition for, at museet bistår de besøgende skoler med mundtlige foredrag og rundvisninger, og der har ikke været nogen nedre grænse for disse tilbud. Det kan være vanskeligt at begrunde en forskelsbehandling mellem børnehaveklasser og folkeskolens 1.–3. klasser. Imidlertid er det også af museums-mæssig interesse at få lidt hånd i hanke med grupperne af førskolebørn. Mange mennesker har ikke viden om museumsgenstandenes skrøbelighed og uerstattelighed, og det kan være en barsk affære at se børnehaver i fri dressur tumle gennem museets udstillinger. Det tjener derfor i høj grad til beskyttelse af både rum og genstande, hvis der sker en vejledning før besøget og helst også under besøget. Denne vejledning kan udformes på mange forskellige måder alt efter museets og personalets muligheder, og her vil kort blive skitseret fremgangsmåden i Sønderborg:

Samtlige børnehaver og børnehaveklasser i Sønderborg by og i museets opland, Als og Sundeved, får én gang om året tilsendt en oversigt over museets tilbud til førskolebørn. Heri er der en række praktiske oplysninger om åbningstid, entré, trafikforbindelser og spisemuligheder. Dernæst er der forslag til, hvorledes et museumsbesøg med førskolebørn kan tilrettelægges:

Almindeligvis må man ikke sprede sig over ret mange emner eller gå rundt i ret mange rum, hvis 3–6 årige børn skal have mulighed for at forstå noget. Men det allerførste museumsbesøg må på den anden side heller ikke være for »bart«. Hvis børnene har glædet sig til at komme ned og »se hele slottet«, kan det være et antiklimaks at skulle nøjes med at opholde sig i 2 rum og kun se på tingene her.

Det første besøg kan indledes med, at børnene samles i en af museets skolestuer. Her kan pædagogen eller en af museets folk fortælle lidt om, 1) hvad et museum i grunden er, 2) hvordan der passes på tingene, og 3) hvem museet tilhører. Især det sidste punkt vækker interesse. Det er dejligt både for børn og voksne at vide, at de er på deres *eget museum* for at se deres *egne ting*. Efter denne oplysning er der ofte et par børn, der gerne vil have nogle af deres ting med hjem, men en appel til at vise samfundssind virker aldrig forgæves. Efter denne indledende snak er der rundgang gennem en række – ikke for mange – rum. Museumsgenstandene virker ofte direkte motiverende på børnene, og pædagogens eller rundviserens rolle bliver da ofte indskrænket til at besvare spørgsmål om, HVAD tingene har været brugt til, HVORFOR de har den specielle udformning og HVEM der har brugt dem.

For mange børnehavepædagoger kan det være svært at klare disse spørgsmål, og som forberedelse til besøget anbefaler vi – udover museets katalog – forskellig

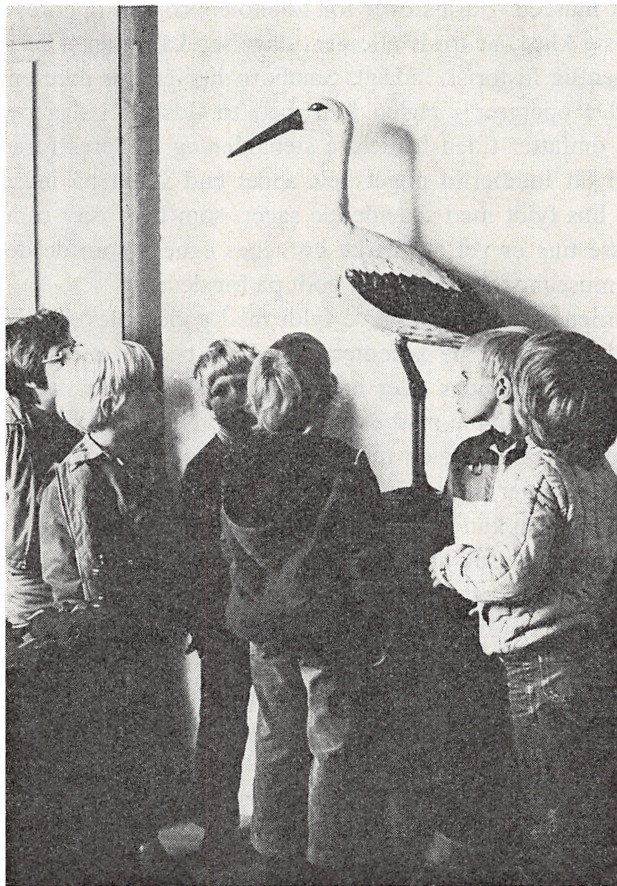

litteratur; men meget ofte ønsker pædagogerne alligevel assistance fra museets personale.

Ved efterfølgende besøg anser vi det for væsentligt, at børnehaven koncentrerer sig om et eller et par enkelte emner, ellers vil interessen for museet hurtigt mindskes, og så bliver uro og forstyrrelser nemt følgen. Det er vigtigt, at de emner, der behandles, knytter sig tættest muligt til børnenes erfaringsverden. Blandt gode emner, som dækkes af de fleste kulturhistoriske museer, kan nævnes: Mad, Bolig, Skole, Tøj og Skibe.

Børnene får mest ud af besøget, hvis de bliver forberedt gennem samtaler og evt. læsning af billedbøger. Vi foreslår derfor i det skriftlige oplæg en række bøger, der kan danne udgangspunkt for en snak, før gruppen kommer på museet. På museet kan der også lånes materiale til forberedelse, både bøger, kommenterede diasserier og genstande. De sidste indgår i museets emnekasser, udformet med henblik på folkeskolens historie- og orienteringsundervisning; men flere af kasserne egner sig også fint til førskolebørn. Det er genstande som køkkentøj, belysningsdele og tekstilredskaber. Det er meget vigtigt at efterbehandle stoffet, når man kommer tilbage til børnehaven eller klasseværelse. Dette kan ske ved at lade børnene fortælle og tegne noget af det, de har oplevet, og måske kan pædagogen fortælle et eventyr eller en børneremse, der har fællestema med museumsbesøget.

Nogle børnehavepædagoger mener, at billedkunst i særlig grad appellerer til småbørn, men dette er ikke vores erfaring. Derimod er de helt jævne brugsting

som husgeråd, belysningsgenstande eller beklædningsdele fortrinlige udgangspunkter for en samtale om, hvorledes folk har levet tidligere. Vi går ud fra genstande, børn kender fra deres hverdag, og med dem som holdepunkter går vi på strejftog i fortiden – for til sidst at lande i nutiden igen.

Når museet på Sønderborg slot i de senere år har kunnet tage sig særligt af problemerne omkring de mange småbørnsgrupper, skyldes det, at museet udover museumspædagog og de faste, rutinerede omvisere for lejrskole-elever har haft en uddannet børnehavepædagog knyttet til den stab, der tager sig af publikumsvejledning. En af byens børnehavepædagoger har gennem flere år ydet en helt ekstraordinær indsats ved at arbejde 8–10 timer om ugen på frivillig basis. Museet håber at kunne fastholde denne efter vort skøn væsentlige gren af arbejdsområdet. De på forhånd aftalte besøg lægges normalt om formiddagene tirsdag–fredag, de tidspunkter, hvor børnehavepædagogen er til rådighed. I øjeblikket (1979–80) kommer de allerfleste af byens og oplandets børnehaveklasser samt ca. halvdelen af børnehaverne på besøg. Det giver et samlet besøgstal på ca. 50 grupper eller ca. 1000 småbørn om året.

Resultatet af museets indsats over for førskolebørn kan opgøres på flere måder. Man må gøre sig klart, at trods alle anstrengelser kan man ikke give børnehavebørn nogen egentlig historisk indsigt. Småbørn har endnu ikke en udbygget tidsfornemmelse. De opererer i reglen kun med to tidslag: i dag og i gamle dage. »Gamle dage« omfatter tiden fra ældre stenalder og til deres forældres barndom. Børnehavebørn får imidlertid noget helt andet end viden på museet. De oplever museet som et hus fyldt med spændende sager, som hver især rummer en god historie. Alle disse ting er vel at mærke børnenes egne – som de deler med mange andre, og som museumsfolkene passer godt på for dem.

Også for børnene kan museet blive fyldt med gode oplevelser, og det bliver til et sted, hvor de meget gerne kommer igen. Den bedste effekt er nok den sidstnævnte. De første weekender efter en gruppe småbørn har været på museet, ser vi mange af børnene komme med deres forældre. Nu er det børnene, der fører de voksne rundt og beretter om de mærkelige ting og om forholdene i gamle dage. Mange forældre kommer på denne måde på museet for første gang. Arbejdet med grupper af førskolebørn kan således give effekt på flere måder.

»Først oplive, så oplyse« stod der på en sten i Forballum, hvor Kristen Kold havde sin første skole. Dette motto kan bruges for museets arbejde med førskolebørn. Vi forsøger at gøre besøget så fornøjeligt som muligt i håb om, at børnene kommer igen, og at de ved senere besøg er i stand til at fatte lidt af den historiske erkendelse, som det er museets fornemste opgave at være med til at indsamle og række videre til de næste generationer.

Litteratur:

Børn og Museer i Norden. Udgivet af Nordisk Ministerråd, 1979.

Børn og Museer, rapport fra Espergærdekonferencen 1978, København 1979.

Vejledning til børnehaver og børnehaveklasser. Udsendes 1 gang om året fra Museet på Sønderborg Slot.

Tegning af Dubuffet: To personer. Hovedpersonen er uden for billedet.

Boganmeldelser

Poul Svensson: Kunst i nærbilleder

Udg.: De Unges Kunstkreds, Flensborg. 64 sider. Ill. Pris (incl. porto): 25,- kr. Efter 1. januar 1981: 50,- kr. Adr.: Postbox 125, 6330 Padborg.

Poul Svensson, indtil for kort tid siden lærer på Duborg skolen i Flensborg, har brugt den første del af sit frie liv (otium) til at

samle en række artikler om kunst og udsende dem i bogform med titlen »Kunst i nærbilleder«.

Det er godt, at han har gjort det.

Bogen er udgivet af »De unges kunstkreds«, et prisværdigt sydslesvigsk initiativ som Poul Svensson i sin tid var med til at starte og lagde et stort arbejde i.

Helge Krempin, Flensborg, har haft ansvaret for bogens lay out. Resultatet er blevet en smuk bog med en klar og tydelig sats, gode og skarpe billedgengivelser i sort-hvid og med rigtige proportioner mellem billede og skrift.

Artiklerne er dels manuskripter fra Poul Svenssons kunstundervisning på Duborg skolen eller i hvert fald resultatet af det ofte meget store forarbejde, der gik forud for undervisningen, dels artikler der tidligere har været trykt i aviser.

Poul Svensson skriver levende, klart og enkelt, uden overflødig pynt, ofte i korte, mejslede sætninger og aldrig en sætning, som ikke er nødvendig for forståelsen. Det er et kraftfuldt og stærkt sprog. Det er levende, og det kan forstås af alle.

Personlig har jeg måske nok været mest grebet af de tre første artikler. To der handler om malere fra dette århundrede, Dubuffet og Picasso (Guernica) og en fra sytten hundrede tallet, Goya.

Det er Svenssons metode, jeg er optaget af. Han beskriver den faktisk selv i omtalen af »To personer« af Dubuffet. Han skriver: »Det er nemlig sådan, at vi uden at tænke nærmere over det, ofte foretager en række bevægelser, som nøje svarer til bestemte sindstilstande.«

På samme måde vurderer vi jo ofte andres humør ved at lægge mærke til forandringer i minespillet, det vil sige i spillet mellem linjer og former i deres ansigt.

Denne metode overfører forfatteren på billedet. Dubuffet har tegnet to personer. Svensson lever sig ind i personerne, eller han betragter dem ud fra samme måde, som han betragter levende mennesker. Han slutter fra det ydre til det indre, således at en streg ikke kun er en streg men et signal om en menne-

skelig tilstand. Hvad siger det, om et menneske, at dets krop er lænet forover, eller at dets arme har den eller den stilling. Resultatet: De to figurer på papiret bliver levende og lidenskabelige. Der sker det, som næsten altid er Svenssons ærinde: Han menneskeliggør kunsten. Han forsøger at finde enkle og elementære berøringsflader mellem mennesket og kunstværket.

I de to næste essays er udgangspunktet billedanalysen, altså f.eks. en påvisning af at der i et eller andet maleri går en diagonal-linie fra en sten gennem kvindens hovede, en mands albue og toppen af et træ, og hvorledes kunstneren på denne eller andre måder forsøger at skabe balance eller spænding i sit billede. Denne billedanalyse bruger Svensson til at gøre opmærksom på, hvilke lidenskaber eller hvilke psykiske og sjælelige spændinger billedet vil meddele den, der giver sig tid til at se på det.

Han viser eksempelvis, at når Picasso i Guernica anbringer et ansigt et bestemt sted, og ikke der, hvor det i grunden hører hjemme, har han en bestemt hensigt med det, nemlig at fremhæve skriget og rædslen, og han gør opmærksom på, hvad det spanske folks tragedie betyder, at han i billedets midte anbringer en hest, der skriger i dødsangst, og en stolt og sejrende tyr.

Andre artikler handler om »Frøsløvs-kirken«, »Frugtbarhedskulten i vestjydske kirker?«, »Urokse fra istiden« og om »De unges kunstkreds«.

I artiklen om »Frugtbarhedskult i vestjydske kirker?«, som har været offentliggjort i Jyllandsposten den 6. februar 1968, slutter forfatteren med en bibliografi, hvoraf det fremgår, at han mener, at han er den første, der har publiceret stof om den mægtige granitfallos i Tømmerby kirke. Han fremhæver yderligere dette forhold ved at kalde bibliografien: »Senere publikation om samme emne.« Og man må indrømme, at hvis ikke der nu melder sig nogen, der hævder at den fallos er deres, og at de har skrevet om den

før 1968, så har Poul Svensson paternitetsretten til den.

Men altså: En god bog med en god tekst og gode billeder. Man kan roligt forære den

til unge, man gerne vil gøre interesseret i emnet, og uanset alder kan man have udbytte af selv at læse den.

Gynther Hansen

Sprogforeningens jubilæum

Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980. Udg. af Sprogforeningen. Dy-Po tryk, Sønderborg. 176 sider. Ill. Pris 60,- kr. uindb.

Når man skal forsøge at vurdere nationale mindretal, er det ikke altid sprogene, der kommer i første række. Der kan være andre ting, der spiller ind, religiøse, racemæssige, historiske og andre fænomener. Alligevel kom der i fremmedherredømmets tid en voksende erkendelse af, at man skulle stå vagt om sproget, som især truedes af de efterhånden skrappe preussiske love. Edsnægterstriden sluttede ikke 1878, da politikerne stadig regnede med opfyldelse af paragraf 5. Allerede i 1871 kom en ny skolelov, der gjorde Sønderjylland tvesproget, og i 1888 sattes en slutsten i sprogkampen, men da havde man for længst set faren og var parat til at imødegå den.

Fhv. rektor Anders Feilberg Jørgensen har i sin gedigne lille bog på 176 sider »Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980« for-talt dette afsnits historie. Der hersker en del tvivl om, hvem der fostrede ideen til foreningens oprettelse; der nævnes C. F. Monrad og Gustav Johannsen, men det var I. P. Junggreen, der førte tanken ud i livet. Han blev den første formand, men døde allerede 1886. De forskellige medlemmer af den første bestyrelse får en velfortjent karakteristik, H. C. Bekker som kasserer, og Monrad som leder for bogkomiteen, H. Å. Knudsen, Visby, H. Hansen, Lysabild, P. A. Madvig og P. Skau, Bukshave, Laurids Skaus bror.

Foreningen udsendte et opråb med det formål at tegne medlemmer. Da den første medlemsprotokol blev udsendt i 1883, var der 676 medlemmer og tallet steg til 1626 i 1893, alt i alt en beskedent fremgang.

Den preussiske foreningslov gjorde mange ophævelser, foreningen kom tit i klammeri med politiet, og det regnede med bødestrafte. Man hævdede fra tysk side, at det drejede sig om en politisk forening. I 1886 lød anklagen således på, at man havde undladt at melde afgang og tilgang af medlemmer, og man foretog husundersøgelser i Monrads hjem i Flensborg, hvor samlingen af bøger blev opbevaret. Amtsretten dømte foreningen til at betale 480 mark, men ved landsretten i Flensborg blev den dog frifundet.

Allerede i 1882 var der 80 bogsamlinger. Der var indgået et stort antal bøger; fra mange sider kom der større og mindre bog-gaver, således skænkede rentier Wulff, Brede, 1200 bøger til en lokal samling. Det kneb undertiden med at holde orden på bøgerne, selvom der efterhånden kom mere system i det; det hjalp, da man begyndte at opføre forsamlingshuse, det første kom i Skrave i 1892.

På sangbogsområdet regnedes H. Å. Knudsen, Trøjborg, for den kyndigste, hvad også fremgår af Den blå Sangbogs historie ved Karl Clausen. Fra 1899 blev sangbogen ud-givet af Sprogforeningen. Der skulle imid-ler-tid ikke meget til, før sangene blev kaldt op-hidsende, og i alt blev 150 sange forsynet med dette prædikat. Professor Nis Schrøder fik til opgave at kritisere sangene, og hans søn, redaktør Ernst Schrøder har forsvaret faderens handling ved denne lejlighed. Det lykkedes dog at få de fleste af sangene fri-gjort ved landsretten i Flensborg, så kun fire sange i fremtiden blev forbudt. Det var Hos-

trups »Er skolen for andre end pilt og pog«, »Slesvig vort elskede omstridte land«, Karsten Thomsen »Skal Sønderjylland skilles« og »Brat af slaget rammet«. Den blå Sangbog opnåede at blive trykt i et oplag på 56.000 og heri medregnet 14.000, som gik til de indkaldte soldater.

Ved Junggreens død 1886 blev H. C. Bekker formand, men da han året efter døde, trådte Jacob Michelsen, Kolstrup, til. 1889 blev Mathias Andresen sekretær. Han var forhenværende lærer, og han blev et dygtigt og initiativrigt bestyrelsesmedlem; da Jacob Michelsen døde i 1899, blev Andresen valgt til formand året efter.

Hejmdal-studerne er ikke glemt i sammenhængen. De påtog sig at rette stile for sønderjyske børn, ca. 1200 kunne det dreje sig om for et år, og der blev udsat bogpræmier for de bedste besvarelser.

Almanakken blev til efter forslag af Jørgen Fausbøl, og den kom til verden i 1894, en almanak, skrevet for folket, og sammen med Fausbøl sad N. H. Skrumsager i redaktionen. Før 1914 nåede almanakken at komme i 13.000 eksemplarer. Der forekom det mærkelige, at et Sønderjyllands-kort på titelbladet måtte overstreges, men efter en retssag blev forsiden tilladt fra 1900. Det var i forbindelse med denne sag, at Jens Jesen skrev sin berømte artikel i 1895 »Et land uden navn.«

Det vakte en berettiget opsigt, da bryggeridirektør I. C. Jacobsen i 1882 skænkede Sprogforeningen 10.000 indbundne eksemplarer af A. D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«. Det var en gave, som blev meget værdsat.

Da århundredet var passeret, blev den kendte filolog Nikolaj Andersen sekretær for foreningen. Det var navnlig Sundeved-målet, han tog sig af. Han skrev en række humoristiske digte i sønderjysk dialekt. Det var på denne tid, man kom op på 200 udlånssteder. Men det var jo også på den tid, at Køllerpolitikken satte ind, og det gik ud over med-

lemsskaren. Mange følte sig tvunget til at udmelde sig, men flere sønderjyder satte hårdt mod hårdt, og da man gjorde stillingen op, var medlemsskaren vokset fra 1600 til 2600.

Ved Monrads død 1889 flyttedes boglaget til Åbenrå, og nødvendigheden af at få et særligt forsamlingslokale blev overhængende. På H. P. Hanssens initiativ lykkedes det at købe forlystelsesstedet Schweizerhalle, der omdøbtes til Folkehjem i 1901. Der var megen indre strid i anledning af købet og den senere ombygning, og først i 1911 kunne bygningen indvies.

Der kom en ny tysk foreningslov af 1908. Den bød på nogle fordele, men H. P. Hanssen stemte imod den, fordi der blev forlangt tysk sprog ved alle offentlige møder. Det lykkedes at få loven udskudt, så den først skulle træde i kraft efter 20 års forløb, men det gjaldt kun for den sydlige del af Slesvig.

Den første verdenskrig satte sine blodige spor. Et nogenlunde normalt år var 1913, hvor der var over 6000 medlemmer, men efter krigen faldt medlemstallet til 1400. Efter nogle år med kaptajn Fischer som leder efter M. Andresens død, trådte H. P. Hanssen til i 1921. Der var i det hele taget en krisetid efter krigen, og det var en ret almindelig opfattelse, at Sprogforeningen var overflødig, efter at den danske skole nu var indført. Imidlertid fik H. P. Hanssen sat gang i foretaget, så man nåede et medlemstal på 15.000. Nazismen nåede H. P. Hanssen at bekæmpe med en del af sin gamle energi, og Sprogforeningens årsberetning, især den fra 1934, bar præg af hans indsats på dette felt. H. P. Hanssen fik også startet det sønderjyske bibliotek, og Sprogforeningens 92.000 bind gik ind i Det sønderjyske Landsbibliotek, hvor Jacob Petersen blev overbibliotekar.

Der blev også kræfter til arbejdet i Syd-slesvig. Her var Niels Kjems den ledende. Jakob Petersen, der afløste H. P. Hanssen som Sprogforeningens formand, blev en omstridt person. Først var han og de fleste af

lederne i de nationale foreninger imod modstandsbevægelsen, men især tvivlede han stærkt på en national rejsning i Sydslesvig efter den anden verdenskrig. Der var dog aldrig tvivl om Jakob Petersens holdning over for Sydslesvigs kulturliv. Det kom især frem, da han fik ideen med en gave, som skulle bruges til et forsamlingshus i forbindelse med skolen i Medelby. Desværre nåede han ikke at se det færdigt, da hele byggeriet først blev indviet i 1954.

Ved Jakob Petersens død i 1952 trådte J. Th. Arnfred til som formand, den første, som ikke var nordslesviger. Det betød meget for ham, at Jakob Petersens enke, fru Edith Petersen, kunne fortsætte som sekretær, og hun var ham til stor hjælp i det daglige. Det var på sin vis en urolig tid i Arnfreds formandstid, for i disse år blev der foreslået en række ændringer, og der udspandt sig en diskussion, som mange tog del i, om man skulle slå Sprogforeningen, Skoleforeningen, Danske Samfund og Det unge Grænseværn sammen i en fælles institution. Debatten var høj i denne tid, men gennem et forslag fra kontorchef Jes Caspersen, Åbenrå, ikke som der står skrevet af forstander Hans Lund, nåede man frem til et kompromis. Caspersens forslag – han afløste senere Hans Andersen som formand for Danske Samfund – der blev fremsat den 30. juni 1957, vandt bred tilslutning.

Noget af tiden gik med at sørge for forsamlingshusenes fremtid. Allerede i 1941 foretog Jakob Petersen en kortlægning af husene, og dette arbejde blev fortsat af A. Feilberg Jørgensen. Der blev anvendt store midler til formålet, hvortil også H. P. Hanssens mindefond bidrog.

Det blev i Arnfreds tid, at Folkehjem skulle reetableres. Bygningerne var ved at forfalde. Ved et stort slid og gennem utallige forhandlinger lykkedes det at skaffe pengene, først og fremmest gennem et rente- og afdragsfrit lån fra staten. Det var især Arnfred og den daværende borgmester i Åbenrå, Erik Jessen, der satte gang i byggeriet, som nu huser bibliotek, Institutet for Grænseregionsforskning og Sprogforeningen. Der er hver dag livlig aktivitet i bygningen, så den er i sandhed et Folkehjem, der svarer til navnet. Der var en tid underskud på husets budget, men man har det indtryk, at der nu er en god forrentning på stedet.

Chr. Speggers afløste Arnfred som formand i 1974. Allerede før den tid havde foreningen gjort en god indsats i Sydslesvig, og flere af dens årsmøder blev holdt dernede, ligesom der er uddelt priser til sydslesvigiske forfattere. Og ved Sprogforeningens 100 års jubilæum den 10. oktober kunne Chr. Speggers slå fast, at der stadig er brug for en forening af denne art.

C.S.

Arsberetning fra Sønderjyllands Erhvervsråd

Sønderjyllands Erhvervsråd har udsendt sin årsberetning for 1979–80. Foruden den løbende orientering har man benyttet 60-året for Genforeningen til at give et tilbageblik over befolkningsudviklingen i den genforenede landsdel. I de tre perioder 1860/1921 – 1921/1950 og 1950/1980 steg Nordslesvig med henholdsvis 11, 26 og 22 pct., medens Danmark steg 93, 31 og 26 pct. Hvis udviklingen i Nordslesvig havde fulgt det danske

tempo fra 1860, ville Sønderjyllands amt i dag have haft 468.000 indbyggere i stedet for det nuværende indbyggertal, 250.000. Erhvervsrådets kommentar: »Selv om vi har kunnet glæde os over en meget tilfredsstillende udvikling på det erhvervsmæssige og andre områder, må det fortsat konstateres, at det brud, der skete i den erhvervsmæssige og befolkningsmæssige udvikling i årene 1864-1920, ikke lader sig indhente på 60 år.«

Den gamle grænse

P. Eliassen: Kongeåen eller Den gamle grænse. Udgivet af Toldhistorisk Selskab og Historisk Samfund for Ribe amt. 360 sider, pris 118 kr. (For de to foreningers medlemmer 72 kr.)

Det fotografiske genoptryk af gamle bøger, der er udgået i handelen, er nu også nået til P. Eliassens lokalhistoriske klassiker »Kongeåen eller Den gamle grænse«. Dog har man foretrukket et mere moderne omslag, hvorfor Kongeåen staves med aa i bogen, men med å på omslaget.

Den sydjyske lokalhistoriker P. Eliassen (1874–1928), der også er kendt for sit fortræffelige værk om Kolding bys historie, er

sydjylland, født i Langetved nær Kongeåen, så den gamle grænseegn har af flere grunde fængslet ham. Og det er en fængslende og dramatisk lokalhistorie om åen og grænsen, om toldskellet og smuglerierne, om de unge sønderjyder, der under verdenskrigen flygtede over Kongeåen for at undgå at gå i krig for Tyskland, og om alle de andre begivenheder, der knytter sig til egnen. Læs den!

Sikkerheden i marsken

Bent Valeur: Dige problemer i Sønderjylland. Udg. GO-geografforlaget, 5464 Brenderup. 1980. 24 sider. Ill. Pris: 24,- kr. (for ikke-medlemmer).

På geografforlaget har studielektor Bent Valeur fra Tønder Statsskole udgivet en lille men indholdsmættet præsentation af »Dige problemer i Sønderjylland«. Den er ikke et partsindlæg i diskussionen for/imod det fremskudte dige i Tøndermarsken, men søger tværtimod at give læseren en bedre baggrundsorientering for digeplanerne på beslutningstagerniveau.

Efter en kort historisk gennemgang af de første digebyggerier i Tøndermarsken fra midten af 1500-tallet omtales afvandingsproblemer. Men hovedvægten lægges på myndighedernes behandling af marskens sikkerhedsproblemer, som startede i 1947 med en henvendelse fra Statens Jordlovsudvalg til Ministeriet for offentlige arbejder »vedrørende risikoen ved etablering af byggeri i marskområderne«. Resultatet blev i første omgang etablering af et udvalg, som blev det første af en lang række, især efter de tre stormfloder – 1953: katastrofen i Hol-

land, 1962: Tyskland og endelig 3. januar 1976, hvor Danmark også i høj grad blev ramt.

Som et resultat af de mange udvalg udvikledes stadig sikrere varslingsmodeller, samtidig med udarbejdelsen af mange forslag til sikring af marsken, herunder også afvandingsproblemer, samt evakueringsplaner.

Det er i høj grad værdifuldt, at Bent Valeur nu giver en samlet oversigt over de mange og ofte komplicerede forslag fra de mange udvalg.

Heftet er righoldigt illustreret med plancher og farvefotos forsynet med komplette tekster. Det eneste lille minus er de utallige forkortelser, som godt kunne undværes i så lille en publikation, samt enkelte ord og begreber, der ikke er oversat, f.eks. kote. Men ellers kan heftet anbefales på det varmeste.

Jørn Buch

Frisisk Billedkalender 1981

Steensen/Kühnast, red.: *Ein nordfriesischer Kalender. Udg. af Det nordfriesiske Institut, Bredstedt. Pris DM 14,80.*

Fra det nordfriesiske institut i Bredsted begyndte man for nogle år siden at udsende en kalender. For 1981 er det nummer fire i rækken, »Jarling 1981«.

For udsmykningen af det kommende års kalender har fotografen Hans Hoffmann fra Husum ansvaret. Det er lykkedes fotografen at give et meget varieret billede af en egn (Nordfrisland = den vestlige del af Sydslesvig), hvor natur og mennesker er knyttet så

stærkt sammen.

Sammen med billederne er der også smagsprøver på de mange forskellige nordfriesiske dialekter. Kalenderen indledes med et forord bl.a. om Hans Hoffmann på tysk, plattysk, sønderjysk og tre nordfriesiske dialekter. Kalenderen fås på Nordfriisk Instituut, Osterstrasse 63, Bredstedt/Bräist, Nordfriesland, D-2257.

Jørn Buch

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

5. september: I Læk holdes rejsegilde over de nye pensionistboliger.

8. september: Til kystsikring, digeforstærkninger og sikring af halligerne sammen med et fremskudt dige ved Nordstrandsbugten vil landsregeringen i Kiel i det kommende år anvende 85,9 mill. DM specielt til Nordfrislands amt.

Inden et møde i Det tyske Hus har forbundskansler Helmut Schmidt et møde med repræsentanter for Sydslesvigsk Vælgerforening. Under mødet fastslog Helmut Schmidt, at et godt dansk-tysk forhold især lå ham på hjerte.

9. september: På efterårsmødet på Jaruplund højskole opfordrer landdagsmand Karl Otto Meyer de sydslesvigske danske organisatio-

ner til i højere grad at tage stilling til aktuelle spørgsmål og ikke kun at fortabe sig i vedtægtsdrøftelser og kompetencespørgsmål.

10. september: Dansk Skoleforening oplyser, at der ved det nye skoleårs begyndelse er optaget 444 elever i de danske skoler eller 69 færre end i fjor, og at de danske skoler ialt besøges af 6309 elever mod 6457 året før.

Repræsentanter for 20 europæiske mindretal samlet til kongres i Düsseldorf efterlyser en fælles europæisk mindretalspolitik, der viser større hensyntagen til mindretallene.

11. september: Det slesvigholstenske undervisningsministerium standser danskundervisningen i Kiel på seminariet. Kun på universitetet og på PH i Flensborg er der her efter danskundervisning. I øjeblikket undervises ca. 2000 elever i tyske skoler i dansk, som er et valgfag.

12. september: Det sydslesvigske Samråd drøfter muligheden for at spare to millioner kroner i budgetterne for 1981 efter henstilling fra de bevilgende myndigheder i København.

Industri- og Handelskammeret i Flensborg oplyser, at grænsehandelen i det sidste år er faldet med ca. 25 pct. som følge af at der kommer færre indkøbsrejsende over grænsen.

Nye fund i Hedeby viser, at vikingerne omkring år 1000 rådede over ret betydelige havnefaciliteter. Ialt er der fundet tre anløbsbroer, og i løbet af efteråret vil forskerne frilægge hele det gamle havneareal.

Antallet af mejerier i Slesvig-Holsten er siden 1956 faldet fra 437 til 99, oplyser det slesvigholstenske mejeriforbund.

16. september: Belægningen på de danske lejrskolehjem i Sydslesvig er stærkt faldende som følge af danske skolars tilbageholdenhed overfor lejrskolerejser udenfor Danmark.

Både SPD, SSV og CDU vil støtte regeringens forslag til en nyordning af NDR. SSV forventer dog, at der vises større hensyntagen til SSV's valgudsendelser, man ønsker at få mindretallet repræsenteret i det kommende radioråd.

Selv om Sydslesvigsk Forening har gennemgået en foryngelseskur er stadig kun 46,4 pct. af medlemmerne under 50 år, mens antallet af over 60-årige ligger mellem 35-40 pct. overfor et landsgennemsnit på 20,3 pct.

17. september: I Kiellanddagen vender Karl Otto Meyer sig imod de reaktioner, bladet Slesvigland har mødt fra tysk side og spørger, om der dog ikke er ytringsfrihed i landet.

Under budgetdebatten peger Karl Otto Meyer igen på den økonomiske og strukturelle fordeling, Sydslesvig er udsat for sammenlignet med holstenske områder. Desuden krævede han påny forbedringer i Kiels tilskudspolitik overfor mindretallet.

23. september: De danske mindretalsorganisationer, som skal spare ialt 641.000 DM har taget 541.000 DM alene på Skoleforeningens budget, mens resten fordeles på de øvrige organisationer.

Ministerpræsident, dr. Gerhard Stoltenberg ironiserer i en samtale med Flensburger Tagesblatt over Helmut Schmidts interesse for mindretallene og især for friserne, hvis overvældende flertal bekender sig til tyskheden.

På Dansk Skoleforenings fællesrådsmøde oplystes, at A. P. Møller-fonden vil bekoste opførelsen af den danske ungdomsskole i Ladelund. Det danske skolevæsen i Sydslesvig kostede i 1979 58 mill. Mark, heraf betales fra dansk side 36,6 mill. og fra Slesvig-Holstens 18,53 mill. DM. Til danske børnehaver ydedes ialt fra tysk side 951.000 DM, mens forældrene betalte 814.000 DM. Med 6309 elever i skolerne og ca. 1700 børn i danske børnehaver er den danske skole absolut ikke i en vigende position i forhold til landsdelens offentlige skoler, fastslår skoledirektør Chr. Thorup Nielsen.

Europa-Unionen i Nordfrislands amt fremsætter på et møde i Husum forslag om, at der indføres europæiske retsnormer for mellemstatslige aftaler som i eksemplet digebyggeri.

24. september: Kielregeringen imødegår i en udtalelse forbundskansler Helmut Schmidts bemærkninger om det dansk-tyske forhold ved at erklære, at det danske mindretals rettigheder altid er respekteret.

25. september: Danfoss i Flensborg har i løbet af det sidste år kunnet ansætte yderligere 600 og er dermed oppe på omkring 2000 ansatte i Flensborg. Der er yderligere ansat 200 i Slesvig.

26. september: Fonden til Fædrelandets Vel skænker 150.000 kr. til istandsættelsesarbejder på Skipperhuset i Tønning, og Kong

Christian Den Tiendes Fond skænker 10.000 kr. til pensionistboligerne i Læk.

27. september: På Sydslesvigsk Vælgerfor-
enings landsmøde i Husum oplyser land-
dagsmand Karl Otto Meyer, at han agter at
fremlægge et forslag til ændring af den sles-
vigholstenske forfatning, som afskaffer det
konstruktive mistillidsvotum, der skal ved-
tages for at fremkalde et regeringsskifte, og
i stedet foreslår han, at landdagen ved sit
første møde efter valget vælger den ny mini-
sterpræsident, idet regeringen automatisk
træder tilbage ved legislaturperiodens udløb.

Det konstateres på mødet, at en forhøjelse
af landets tilskud til de danske skoler op til
100 pct. vil betyde en merudgift på ca. 3,6
mill. DM eller 0,04 pct. af hele landsbudget-
tet på 9 milliarder DM.

Et forslag fra SSV-ungdommen i Flens-
borg om at anbefale SSV-vælgere at stemme
enten på SPD eller FDP blev ikke behandlet,
da det var indsendt for sent. Iøvrigt blev der
taget tydeligt afstand fra dette forslag.

Det er 50 år siden, Det tyske Hus i Flens-
borg blev taget i brug.

NORD FOR GRÆNSEN

3. september: Boringer ved Løgumkloster sy-
nes at vise olie- og gasfund.

For en dag er Tønder atter luftskibshavn,
idet luftskibet Europa fra Good Year lander
i Tønder lufthavn.

6. september: Historisk Samfund for Sønder-
jylland gennemfører med overvældende til-
slutning en egnsvandring langs den gamle
Kongeågrænse.

Under et møde på Rødding højskole fast-
slår landdagsmand Karl Otto Meyer, at øn-
sker danske sydslesvigere medbestemmelse,
må de også tage stilling til konkrete sager.
Derfor siger man nej til atomkraftværket i
Brunsbüttel og ja til et universitet i Flens-
borg.

8. september: De kunstige øer, som sand-
pumperen ud for det nye dige ved Højer har
efterladt, har øvet ikke ringe tiltrækning på
sælerne. Foreløbig er konstateret ca. 400 fle-
re sæler i dette vadehavsområde.

9. september: Ialt 51 sønderjyske forsam-
lingshuse har tilsluttet sig den i fjor oprette-
de Sønderjysk forsamlingshusforening til va-
retagelse af fælles interesser og erfaringsud-
vekslinger.

11. september: Kristeligt Folkepartis amtsbe-
styrelse i Sønderjylland afviser et samarbej-
de med slesvigsk Parti ud fra den motivering,
at de to partiers særlige profiler ikke bør
blandes sammen, og et samarbejde kan for-
plumre de nationale modsætninger, der fin-
des i Sønderjylland.

Grænseforskningsinstituttet i Åbenrå me-
nes sikret, efter at undervisningsministeriet
og Sønderjyllands amtskommune hver vil
yde et tilskud på 550.000 kr. for året 1981.
Instituttet kan derefter nøjes med at afskedi-
ge en medarbejder.

Gennem foreningerne under Sønderjysk
Teaterforening blev der i sidste sæson solgt
ialt 25.707 billetter, svarende til en belæg-
ningsgrad for de enkelte forestillinger svin-
gende mellem 61 og 91 pct. og et gennem-
snit for de typiske spillesteder på 77 pct., op-
lyses det på Sønderjysk Teaterforenings
årsmøde i Åbenrå. For det kommende år er
planlagt 52 forestillinger.

12. september: Under overskriften Drop den
tanke, skriver Jydske Tidende, at formentlig
kun ganske få har taget tanken om et even-
tuelt valgteknisk samarbejde mellem Sles-
vigsk parti og Kristeligt Folkeparti alvorligt.

Den 40-årige sognepræst Søren Lodberg
Hvas, Nordby på Fanø, udnævnes til ny
domprovst i Haderslev.

Bov Kommuneråd beslutter at forhøje
mandattallet i byrådet fra 15 til 17 medlem-

mer i henhold til et forslag fra Slesvigsk Parti, hvilket skulle give partiet en chance for et mandat efter næste kommunevalg.

13. september: Fredningsstyrelsen beslutter sig til en samlet fredning af hele komplekset omkring Tørring mølle omfattende såvel møllebygningen, herredsfogedens hus som staldlængerne.

De 77 frivillige brandværn i Sønderjylland tæller 1920 mand og var i 1979 kaldt til 932 assistancer, heraf 703 brandudrykninger.

16. september: Indsamling til udbygning af Sønderjyllandshallen til teaterformål har nået næsten en halv million kr.

18. september: Sønderjyllands amtsråd beslutter at give Toftlund gymnasium en ny chance. Der skulle foreligge en reel mulighed for at få gymnasiet i gang i 1982 med 90 til 100 elever, siger undervisnings- og kulturudvalgets formand Dycke Hoff.

Med en lang række arrangementer, udstillinger, koncerter og møder gennemføres Nordslesvig-dagene 1980 i Rendsborg-Ekernførde amter. Ca. 1300 tyske nordslesvigere deltog i de forskellige arrangementer.

20. september: Adskillige tusinde sønderjyder benytter lejligheden til at besøge den nye sluse ved Højer og mange deltog i den traditionelle frisiske slusedans. I en tale fastslog amtsborgmester Erik Jessen, at samarbejdet sejrede over usaglig kritik. En protestdemonstration fra miljøfolks side afvistes stiltfærdigt.

23. september: Bund deutscher Nordschleswiger beslutter på et hovedstyrelsesmøde at udskrive en konkurrence om udkast til et symbol for Slesvigsk Parti.

SPD-forretningsfører Egon Bahr siger til repræsentanter for det tyske mindretal, at man tilstræber efter valget at blive medlem af Bonns kontaktudvalg for det danske min-

dretal og af Kiellanddagens kontaktudvalg for det tyske mindretal.

25. september: Det nye amtsgymnasium i Sønderborg indvies.

Generalsekretær Peter-Iver Johannsen opfordrer på et møde i det tyske ungdomsforbund til at passe på ikke at skille idræt og politik for meget. Ikke mindst de faldende medlemstal i ungdomsforbundet opfordrer til større åbenhed overfor alle grene indenfor det tyske arbejde.

27. september: Under overskriften »Stakkels Flensborg« skriver Der Nordschleswiger i en leder: Grænsekampen er lykkeligvis afsluttet, derfor står Flensborg og landsdelen ikke længere i de politiske hænders brændpunkt. Heri ligger også en fare, man bør være opmærksom på. Vel er ingen interesseret i gennem kunstige modsætninger mellem danske og tyske at skabe fornyet opmærksomhed, men kun om at Flensborg og den strukturfattige landsdel får nye åndelige impulser f.eks. gennem et universitet, så brofunktionen til Norden ikke blot markeres gennem indkøbsposerne.

I forbindelse med indvielsen af en ny fløj til den tyske privatskole i Åbenrå afholder den tyske skole- og sprogforening sit årsmøde. Skolekonsulent P. J. Sønnichsen oplyste, at der fra Kiel gennem de sidste fire år er ydet 15 mill. kr. til anlægsopgaver indenfor skolesektoren. På baggrund af de dalende elevtal vil skole- og sprogforeningen intensivere anstrengelserne omkring børnehaveforældre.

28. september: De sønderjyske krigsinvaliders hjem i Kollund, som oprettedes i 1938, skal nu sælges, da de fleste adkomstberettigede som følge af høj alder er for skrøbelige til at kunne benytte det.

Rettelse: Side 312, 2. spalte, linie 15 f.n. Læs: Agnes Bohmfeldt.

Indhold

Claus Bjørn: Den unge Laurids Skau	321
Th. Peters: Kejseren og julemanden	327
Esther Winkel: Om kniple mønstre	333
Jens Lampe: De første aftenskoler	338
Hans Beier: Præsten i Brøns	340
Boganmeldelser	441
Grænselandsdagbog	447
Rettelse	450

Følgende artikler, der er mærket med *, er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Artiklerne har været publiceret i »Nordslesvigske Museer«, 7, 1980.

*Flemming Roth: Portræt af en afdød	341
*Flemming R. Rieck: Yngre romertids kammergrav i Enderupskov	355
*Lizzi Thamdrup: Et 1600 år gammelt glasbæger fra Enderupskov	365
*Hans Chr. Vorting og Lise G. Bertelsen: Middelalderbrønden ved Gammelgård	369
*Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Det tidligste billede af Søgaard	375
*Povl Simonsen: Flensborgere på Ishavet	383
*Steen Wulff Andersen og Flemming Rieck: Et hjørne af Hansborg Slot	388
*F. S. Grove-Stephensen: Sønderborg skibes fart 1734	397
*Gunnar Solvang: Folkelige bemærkninger i barken	408
*H. P. Jensen: Karl Warnberg	418
*H. P. Jensen: Alexander Friedrich	424
*Inge Adriansen: Hvad en ting kan bruges til	428
*Inge Adransen: Først oplive, så oplyse – om børnehaver på museet	436

Restnumre af SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1946–79

Har De »huller« i Deres samling af Sønderjysk Månedsskrift kan vi måske hjælpe. Et lille restoplæg findes af årgangene 1946–79 – nogle af årgangene er desværre ukomplette.

Excl. forsendelse er priserne pr. årgang:

1946–65 15 kr. 1966–69 20 kr. 1970–73 30 kr. 1974–75 42 kr. 1976–77 52 kr. 1978–79 58 kr.

De gamle månedsskrifter bestilles ved henvendelse til

Historisk Samfund for Sønderjylland, Ekspeditionen, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå.

Tlf. (04) 62 46 83.

MINDERNES BESØG

er en festlig bog om tiden i Sønderjylland – især Haderslev – fra ca. 1900–1916. Et stykke »synnejsk« historie fortalt med lune og humor af Frederik Faber. Desuden en meget smuk bog med masser af billeder fra tiden omkring århundredeskiftet.

Bogen er udgivet af og sælges til fordel for LION's humanitære arbejde. En lækkerbidskan for historieinteresserede.

Pris kr. 39,50 hos boghandlerne – kan også bestilles hos: SYDBANK, 6100 Haderslev. Fås i den danske boghandel i Flensborg, pris DM. 12,80.

En fortræffelig gaveide ...

Sønderjysk Månedsskrift

udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, men alle kan tegne abonnement, uanset om man er medlem eller ikke.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT koster 65.– kroner årlig (heri er medregnet MOMS og porto-udgifter). Enkeltnumre kan købes for 7.– kroner stykket, større særnumre eller dobbelthæfter beregnes der dog en særlig pris for.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT kan bestilles hos Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFTs redaktion:

Jørn Buch, Marielystvej 10, Haderslev. Tlf. (04) 52 33 08.

Christian Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Tlf. (04) 62 14 50.

Inger Bjørn Svensson (ansv.), H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Tlf. (04) 52 17 37.

Prøvehæfter (overskudshæfter) sendes gratis og gerne efter anmodning.

»Kongeåen« eller »Den gamle Grænse«

Den kendte sydjydske lokalhistoriker P. ELIASSEN, Kolding

døde i 1928. Hans sidste større værk var »Kongeåen« eller »Den gamle Grænse«, som udkom i 1925–26, og som har været umulig at opdrive i mange år.

Ved et samarbejde mellem Toldhistorisk Selskab og Historisk Samfund for Ribe Amt genudsendes dette værk nu i fotografisk optryk med et forord af H. K. Kristensen og en litteraturliste over toldvæsen og smugleri.

Bogens emne er Kongeå-egnen fra middelalder til genforeningen i 1920. Der fortælles om grænsestridigheder gennem tiden og om nationale skel efter 1864, men bogens hovedindhold er en grundig redegørelse for toldforholdene gennem tiderne. Dertil kommer studehandel, smugleri og folkelivsskildring, alt fortalt i et levende og ligefremt sprog uden at den historiske korrekthed går tabt.

Bogen udkom oprindeligt i to halvbind, men genudsendes nu i ét bind, i alt ca. 370 sider. Bogen genudsendes med Eliassens illustrationer i det omfang, det er muligt, og med de oprindelige kort over området.

Bogen udkommer i et oplag på 1.000 eksemplarer. Pris kr. 118,-. Bestilling til:

Vamdrup Boghandel

Søren Stengård. Tlf. (05) 58 10 81. DK 6580 Vamdrup

Anden lokalhistorisk litteratur fra egnen omkring den gamle grænse:

Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort

Udsolgt fra forlaget, 72 sider kr. 35,00

Thomas Dinesen, Jels: Pligtens tunge bud

En sønderjydes erindringer fra verdenskrigen 1914–18.

302 sider. Illustreret kr. 99,00

Jels-billeder. Historiske glimt fra voldstedet, søerne og byen.

Nyhed fra 1980. Stort format. 48 sider kr. 48,70

Mads Lidegaard: Hærvejen over Kongeåen

Fra Vejle å til Vojens.

99 sider. Mange kort og sort/hvide tegninger kr. 66,45

Forsendes overalt – omgående fra lager.

Vamdrup Boghandel

Søren Stengård. Tlf. (05) 58 10 81. DK 6580 Vamdrup

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

Jørn Buch, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svendsen

56. årgang 1980

INDHOLD

Almindelig historie

<i>Poul Andersen</i> : »Kosakvinteren« i Gråsten	289
<i>Ellen Arkil</i> : Hanne Jenssen-Komiteen	260
(se også side 312 og 450)	
<i>Claus Bjørn</i> : Den unge Laurids Skau	321
<i>Olav Bonefeld</i> : Fire fyrstelige toiletgarniturer	181
(se også side 268)	
<i>Troels Fink</i> : 14. marts 1980	95
<i>Lars Henningsen</i> : Hungerårene omkring 1830	246
<i>Jens Lampe</i> : De første aftenskoler	338
<i>Hans Mathiesen</i> : Brugsforeningerne i Nordslesvig	113
<i>Andreas Petersen</i> : Æ landstормan i Synneborre	302
<i>L. S. Ravn</i> : Kampen om de to danske sprogtimer	90
<i>Ruth Sieverts</i> : Om »Hejmdal«	31
<i>Chr. Stenz</i> : Folketingsvalget 23.10.1979	29
(se også side 102)	
<i>Bjørn Svendsen</i> : Den 11. juli 1920 på Dybbøl	177

Enkelte lokaliteter

<i>Poul Andersen</i> : Dobbeltæg i Rinkenæs	194
– »Kosakvinteren« i Gråsten	289
<i>Henrik Fangel</i> : Naffet 30 i Haderslev – endnu engang	215
<i>H. V. Gregersen</i> : Thomashus – Tømmeshus	281
<i>Rita Müller Hansen</i> : Laterneoptog i Broager	264
<i>Vibeke Harsberg</i> : Et spørgsmål om loyalitet	285
<i>Jens Lampe</i> : Urmageriet i Sydslesvig	1
<i>Flemming Møller</i> : Fra Ejdersted	178
<i>Bjørn Svendsen</i> : Østers bestemte grænse	100
– Flensborg med og uden Rude	296
<i>Poul Svendsen</i> : Frøslevskrinets fundsted	209

Kirke, sprog, skole

<i>Boye Andersen</i> : Sprogforeningen 100 år	287
<i>Jørn Buch</i> : Historie i folkeskolen	123
<i>Per Jespersen</i> : Emanuelskirken i Skærbæk	130
Mindretalsskolerne i 1979	58
<i>L. S. Ravn</i> : Kampen om de to danske sprogtimer	90

Folklore, kunst, museum, arkitektur

<i>Steen Andersen</i> : Danefæ til Haderslev museum	49
<i>Olav Bonefeld</i> : Fire fyrstelige toiletgarniturer	181
<i>Carla Caspersen</i> : Sønderjysk Forsøgsscene	254
<i>Niels Åge Nielsen</i> : Var Ribe runeskal en amulet?	276
<i>Poul Svensson</i> : Frøslevskrinets fundsted	209
<i>Esther Winkel</i> : Om kniplemonstre	

Personalhistorie

<i>Poul Andersen</i> : »Kosakvinteren« i Gråsten	289
(se også side 312 og 450)	
<i>Ellen Arkil</i> : Hanne Jenssen-Komiteen i Haderslev	260
(se også side 312 og 450)	
<i>Børge L. Barløse</i> : Da Henriette Klüwer blev fejret	196
<i>Hans Beier</i> : Præsten i Brøns (Fr. Stabel)	340
<i>Bodil Bennike</i> : Moritz og Charlotte Wagner	81
<i>Claus Bjørn</i> : Den unge Laurids Skau	
<i>F. S. Grove-Stephensen</i> : Første kørekort i Sønderborg (Hans Tychsen)	127
<i>Gudrun Eggers Hansen</i> : Hvor og hvem? (Martin N. Hansen)	273
<i>Vibeke Harsberg</i> : Et spørgsmål om loyalitet (Johann Otto Kruse)	287
<i>Samuel K. Haugaard</i> : Hedebonde og smed (Anders Petersen Andersen)	309
<i>Karl Hellesøe</i> : Et uønsket barn	149
<i>J. C. Houborg</i> : Fra Nustrup til Sibirien (Jeppe Nissen)	306
<i>H. P. Jensen</i> : De Gliemannske kort over Nordslesvig	165
– »Malerische Ansichten« fra Nordslesvig (Wilhelm Heuer)	241
<i>Anders Johnsen</i> : Alssangen (Kristen Karstensen)	169
<i>Jens Lampe</i> : Urmageriet i Sydslesvig	1
– Urmagere i Sydslesvig	8
<i>Carl Langholz</i> : Troels Arnkiel, Peder Wandal og Jørgen Boysen	33
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Bag de gamle døre i Åbenrå III. Jomfru Fanny i Persillegade	228
<i>P. Mikkelsen</i> : »Diese rabiaten Genealogen«	63
<i>Flemming Møller</i> : Fra Ejdersted	178
<i>Th. Peters</i> : Storebrors eg	50
– Kejseren og julemanden	327
<i>Chr. Stenz</i> : Formandskifte i Historisk Samfund for Sønderjylland (Peter Kr. Iversen)	145
<i>Inger Bjørn Svensson</i> : Den nye formand (Poul Andersen)	147
– Werner Christiansen fratræder	148

Småstykker

Frøslevlejrens museum 1979	34
Den store egnsvandring 1980	237

Bog anmeldelser

<i>E. Menne Larseen: Sønderjysk Posthistorie</i> (Willy Pedersen)	36
<i>Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt, III</i> (Bjørn Svensson)	37
<i>Kim Salomon: Konflikt i grænseland</i> (Bjørn Svensson)	68
(se også siderne 99, 132 og 135)	
<i>Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850</i> (Eskild Bram)	73
Årsskrift fra Tønder Statseminarium 1979 (Jørn Buch)	75
<i>Th. Steensen og Rainar Kühnast: Jarling 1980</i> (Jørn Buch)	76
Danmarks historie I (Bjørn Svensson)	102
Grenzfriedenshefte 1979/3: Istedperspektiver (Bjørn Svensson)	136
Løgumklosterstudier 2 (Bjørn Svensson)	139
<i>Hans J. Hansen: Alsisk landmandsvirke</i> (Viggo Vandkær Thomsen)	139
Bogen om Lysabildskov (Inger Bjørn Svensson)	140
NEFA Dokumentation 1977, I (Inger Bjørn Svensson)	141
<i>Thade Petersen: Rømø</i> (A. Feilberg Jørgensen)	200
<i>H. E. Sørensen: Tøndermarsken og det fremskudte dige</i> (Inger Bjørn Svensson)	202
Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1980 (Bjørn Svensson)	203
<i>Sven Skövmand: En by gennem tiderne</i> (Inger Bjørn Svensson)	204
<i>Klaus Ebbesen: Stordyssen i Vedsted</i> (Steen W. Andersen)	233
» – – ein Jahrbuch. Nordschleswig '80 (Bjørn Svensson)	234
Kulturminde, 3. række, bd. 2 (Birgit Jensen)	269
<i>Hans F. J. Hansen: Beiträge zur Schulgeschichte des Kirchspiels Tingleff</i> L. S. Ravn)	313
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 105 (Bjørn Svensson)	315
Fra Als og Sundeved, hæfte 57 (Bjørn Svensson)	315
<i>Mads Lidgaard: Hærvejen over Kongeåen</i> (Bjørn Svensson)	317
<i>Poul Svensson: Kunst i nærbilleder</i> (Gynther Hansen)	441
<i>Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år</i> (Christian Stenz)	443
<i>Bent Valeur: Dige problemer i Sønderjylland</i> (Jørn Buch)	446
<i>Steensen/Kühnast, red.: Ein nordfriesischer Kalender 1981</i> (Jørn Buch)	447

Små bogomtaler

Holger Kjær: Dansk skolepolitik og mindretalsret: 35. Anna Ehlers: Et smil: 35. Sydslesvigsk årbog 1978/79: 35. Jacob Kronika: Hvorfor Holocaust?: 36. Chr. Thorup Nielsen: Dansk Skoleforening i Sydslesvig 1978/79: 36. Det gamle Løjt II: 41. Dansk præste- og sognehistorie X: 76. Jens Topholm: Emil Marott: 105. De

ældre nordslesvigske byarkiver: 138. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1979: 138. Grænseforeningens årbog 1980: 141. Sydslesvig i tekst og tal: 173. Inge Adriansen: Havbogade i Sønderborg: 234. Jels-Billeder: 235. Bent Eliassen: Hejlsminde: 236. H. E. Sørensen: Bredebro gennem 75 år: 236. Årbog udg. af Heimatgemeinschaft Eckernförde, årg. 37: 313. R. P. Sørensen: Scenen som er: 314. Andreas P. Cornett: De dansk-tyske grænseregioner i EF-sammenhæng: 316. Dansk Tidsskriftindex 1977: 316. E. Menne Larsen: Sønderjysk Posthistorie II: 317. Tønder Statsseminariums Øvelsesskole 1920–1980: 318. Årsberetningen fra Sønderjyllands Erhvervsråd 1979/80: 445. P. Eliassen: Kongeåen eller Den gamle Grænse: 446.

Rettelser: 48, 450.

Følgende artikler, der er mærket med *, er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Artiklerne har været publiceret i »Nordslesvigske Museer«, 7, 1980.

*Flemming Roth: Portræt af en afdød	341
*Flemming R. Rieck: Yngre romertids kammergrav i Enderupskov	355
*Lizzi Thamdrup: Et 1600 år gammelt glasbæger fra Enderupskov	365
*Hans Chr. Vorting og Lise G. Berthelsen: Middelalderbrønden ved Gammelgård	369
*Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Det tidligste billede af Søgaard	375
*Povl Simonsen: Flensborgere på Ishavet	383
*Steen Wulff Andersen og Flemming Rieck: Et hjørne af Hansborg Slot	388
*S. Grove-Stephensen: Sønderborg skibes fart 1734	397
*Gunnar Solvang: Folkelige bemærkninger i barken	408
*H. P. Jensen: Karl Warnberg	418
*H. P. Jensen: Alexander Friedrich	424
*Inge Adriansen: Hvad en ting kan bruges til	428
*Inge Adriansen: Først oplive, så oplyse – om børnehaver på museet	436

STEDFORTEGNELSE

Broager 264	Rejsby-Stjert 101
Dybbøl 177	Rendsborg 2, 81
Ejdersted 178	Rinkenæs 194
Ertebjerg 114	Rude 296
Flensborg 3, 222, 296	Skærbæk 130
Flenstofte 296	Slesvig 4
Frøslev 209	Stabelholm 50, 327
Fynshav 114	Sønderborg 127, 302
Gottorp 3	Sønderborg amt 249
Gram 285	Thomashus 281
Gråsten 289	Tønder amt 250
Haderslev 215, 260	Visby 114
Hostrup Østermark 309	Withstagwath 297
Hygum Sogn 247	Øster Løgum sogn 247
Mjolden 114	Åbenrå 228,249
Maarbæk 297	

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur og hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Læs Grænseforeningens blad

GRÆNSEN

Fire numre om året: 20 kr.

Bestilles hos
Grænseforeningen,
Peder Skrams gade 5,
1054 København K.
Tlf. (01) 11 30 63

De gamle jyske kreditforeninger

JYDSK GRUNDEJER-KREDITFORENING
og
NYJYDSKE KJØBSTAD-CREDITFORENING
er nu

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Herning: Århus:
(07) 12 53 00 (06) 12 53 00

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, atletik og svømning.

Sommerkursus for kvinder og mænd 3. maj-28. juli.

Vinterkursus for kvinder og mænd 3. oktober-28. marts.

Skoleplan sendes.

Telefon (04) 42 18 48

Hans Jørgen Nielsen

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/s

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S

Vestergade 14, 6500 Vejens

Telf. (04) 54 12 28

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Jyllands Kreditforening

HADERSLEV

TELEFON NR. (04) 52 70 00

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet
N. A. Christensen & Co.
Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By
Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

A/S Sønderjysk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S

CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR

HADERSLEV

Grønlandets liv
Grønlandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

Mød Bankrådgiveren i PRIVATbanken

HØJST ANTIK

v. E. Lund Christiansen
Køb og salg af sønderjyske
antikviteter.

Forretning:
Søndergade 24, 6270 Tønder.
Parkering: Vis a vis Hostrup's Hotel.
Postadresse: DK 6254 Øster Højst.
Telf. (04) 77 51 36.

SØNDERBORG HANDELSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørens adresser:

Seminarieadjunkt Jørn Buch, Marielystvej 10, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 33 08.

Viceskoleinsp. Chr. Stenz, Tøndervej 173, 6200 Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev,
tlf. (04) 52 17 37. (ansvh.)

Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45,
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 504 26 82.

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Birgitte Wistoft.

Lange kursus: 2 måneder januar–februar, 3 måneder marts–maj, 5 måneder januar–maj.

Korte kursus juni–november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Tlf. (04) 74 40 40, kontor mandag–fredag kl. 10.30–13.00

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{2}$ • VOJENS

DANEBOG HØJSKOLE – ALS

4 ell. 8 måneders kursus fra september

4 måneders kursus fra januar

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

Vi skaffer penge til huse.

Kreditforeningen Danmark

Storegade 31¹, Postbox 103,
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 74 00.

De fleste ta'r os for pengenes skyld

I Sparekassen træffer De folk med
økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget
ud af pengene, og som gerne vil hjælpe

Tal med Sparekassen, før De handler.
Uanset om det gælder køb og salg af værdi-
papirer, eget hus eller bare almindelige
daglige økonomiske spørgsmål.

De er altid velkommen!

Økonomiservice -

